

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BİLİM ve UTOPYA

YÜZÜNCÜ YILINDA CUMHURİYET İÇİN YOL HARİTASI

Prof. Dr. Ali Murat Özdemir • Prof. Dr. H. Çağatay Keskinok • Alp Hamuroğlu • Dr. Mehmet Perinçek • Dr. Ali Şahin • Ekrem Ataer

- Devrimci, büyük İslam âlimi Mevlânâ Ebül-Kelâm Âzâd
Dr. Cüneyt Akalın
- Tanrı, hikâyesi olmayan toplumlardan sıkılır
Ece Ataer
- Hindistan'ın uzay çalışmalarında baş döndürücü gelişmeler ve Ay'a varış
Prof. Dr. Uğur Güven
- Çayın tarihsel kökeni ve Türk yeme-içme kültürüne giriş
Neslihan Elif Kızılök
- Büyükusta Emre Can ile satranç üzerine
Hasret Aykut

SETLERİMİZ **YENİLENDİ!**

Eski sayılarımızdan konularına göre sınıflandırılan
her set 5 dergiden oluşmaktadır.

**KARGO
DAHİL
160 ₺**

Her Bir SET

- 1- ATEİZM VE MATERYALİZM SETİ
- 2- BİLİM DÜŞMANLIĞIYLA MÜCADELE SETİ
- 3- BİLİM TARİHİ SETİ
- 4- EVRİM SETİ
- 5- FELSEFE SETİ
- 6- FİZİK SETİ
- 7- İSLAM FELSEFESİ SETİ
- 8- PSİKOLOJİ-PSİKİYATRİ SETİ
- 9- TOPLUMSAL MÜCADELE SETİ

magaza.bilimveutopya.com.tr'den sipariş verebilirsiniz!

BİLİM ve ÜTOPYA

SAYI: 352 EKİM 2023
S.S. Ütopya Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar
Yay. ve Üretim Koop. Adına Sahibi:
Prof. Dr. Hüseyin Çağatay KESKİNOK

Genel Yayın Yönetmeni:
Cemil GÖZEL

Yazı İşleri Müdürü:
Deniz BAYAR

Editör:
Serap GERMAN

İdari İşler ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:
Volkan KILIÇASLAN

Görsel Yönetmen ve Kapak Tasarımı:
Sarkis KISAOHANYAN

Yazı Kurulu:
Prof. Dr. Ercan ENÇ,
Prof. Dr. Bekir KARAOĞLU,
Prof. Dr. Hamit Zafer KARS,
Prof. Dr. Çağatay KESKİNOK,
Prof. Dr. Semih KORAY,
Prof. Dr. Tülin OYGÜR,
Prof. Dr. Hakan SEÇKİN,
Prof. Dr. Yıldırım Beyatlı DOĞAN,
Prof. Dr. Birol KILKIŞ,
Prof. Dr. Gökhun TANYER,
Prof. Dr. Sıtkı Çağdaş INAM,
Doç. Dr. Efe Can GÜRCAN,
Doç. Dr. Hüseyin Çağrı SAĞLAM,
Prof. Dr. Burçin Aşkın GÜMÜŞ

Yönetim Yeri:
Fidanlık Mahallesi, Sakarya Caddesi,
32/1 • 06420 Çankaya/ANKARA
e-posta: bilimveutopya@gmail.com

Ankara Temsilcisi: Feyziye ÖZBERK
Tel: (0312) 418 52 64

İstanbul Temsilcisi: Dr. Mustafa SEVİM
Tel: (0505) 548 51 38
sevimmustafa@gmail.com

Eskişehir Temsilcisi: Alaz TETİK
Tel: (0505) 911 73 46
bilimveutopyaeskişehir@gmail.com

YURTDIŞI TEMSİLCİSİ
Barış GÖKTEPE
baris.goektepe@outlook.de
+49 151 10427077

Abone Sorumlusu
Emre ER
emre_er_64@hotmail.com
+43 660 4731120

Mali Sorumlu
Kaan KAÇAR
knkacar@gmail.com
+43 664 1244484

Genç Aboneler Sorumlusu
Enes Mevlüt YILDIRIM
+49 176 64842328

ALMANYA TEMSİLCİLERİ

ALMANYA TEMSİLCİSİ
Emre ÜNVER
emreunenver@gmail.com
Tel: +49 157 55064436

Aşağı Saksonya Temsilcisi
Çınar AYDIN
cinar.aydin@hotmail.de
Tel: +49 152 06611105

Baden-Württemberg Temsilcisi
Uğur ALBAYRAK
a.uqur@hotmail.de
Tel: +49 179 6668154

Bielefeld Üniversitesi Temsilcisi
Can ÇAKIR
can.cakir@gmx.net
Tel: +49 170 2428725

Duisburg Üniversitesi Temsilcisi
Kaan KARAGÖZ
kaan.67@live.de
Tel: +49 176 64944305

Frankfurt Üniversitesi Temsilcisi
Gökhan DAĞTEKİN
goekhandagtekin@hotmail.de
Tel: +49 1578 9576048

Hamburg Temsilcisi
Tuğba ALMIŞLAR
tuqba.almislar@gmail.com
Tel: +49 176 34694504

Münster Üniversitesi Temsilcisi
Meram TOSUN
meram_tosun@hotmail.com •
Tel: +49 157 58146708

AVUSTURYA TEMSİLCİSİ:
Birsem JURGENS
birseminjurgens@outlook.com •
+43 681 202 49 635

ÇİN HALK CUMHURİYETİ TEMSİLCİSİ
Elif Nisa ŞENCAN
Tel: +86 15618239747
nisaelifsencan@yandex.com

DANİMARKA TEMSİLCİSİ
İncilay ŞEHNAZİ
cili65@hotmail.com
Tel: +45 22 83 26 34

FRANSA TEMSİLCİSİ:
Ersen SÖYLEYEN
soyleyen_ersen@hotmail.fr
+33 6 04 52 72 29

HOLLANDA TEMSİLCİSİ:
Kenan ÖZYİĞİT
kenanozyigit@hotmail.com
Tel: 31614612207

İNGİLTERE TEMSİLCİSİ:
Murat METİN
4.muratmetin@gmail.com
Tel: +44 7903 333711

İSVİÇRE TEMSİLCİSİ:
Kemal ALBAYRAK
k.albayrak@hispeed.ch
41 794820281

MACARİSTAN TEMSİLCİSİ
Sefik Doğu ERK
doquerk@outlook.com
Tel: +36 70 608 6871

BELÇİKA TEMSİLCİSİ
Sibel ORAKCI
sibeleuvre@hotmail.com
+32 484 116 273

AVUSTRALYA TEMSİLCİSİ
Esin KAYALIDERE
esinkdere@gmail.com
+61 414 640 112

UKRAYNA TEMSİLCİSİ
Can Fırat ÜLGER
canfiratulger@gmail.com
+380 73 737 1907

KANADA TEMSİLCİSİ
Ali Rıza YURTSEV
yurtsevaliriza@gmail.com
+61 432 885 303

ABD TEMSİLCİSİ
Şahin KARATAŞ
karatas1375@gmail.com
14154817735

TAYLAND TEMSİLCİSİ
Emre ŞENBABAĞLU
emresenbabaoglu@gmail.com
+90 533 427 41 41

Abone Koşulları:
6 Aylık: 420 TL
Yıllık: 840 TL
Avrupa ve Ortadoğu Yıllık: 250 Euro
Amerika ve Uzakdoğu Yıllık: 400 Dolar
E-Dergi Yıllık: 400 TL
30 Yıllık (1993 - 2023) E-Arşiv: 600 TL

Hesap Numaraları:
S.S. Ütopya Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar
Yayıncılık ve Üretim Kooperatifi
(TL) İş Bankası Bilkent Şubesi:
Hesap No: 4276 0292027
IBAN:
TRO4 0006 4000 0014 2760 2920 27

(EUR) İş Bankası Ankara/Bilkent Şubesi
Hesap No: 4276 0239523
IBAN:
TR16 0006 4000 0024 2760 2395 23

Basıldığı Yer:
Sonsöz Gazetecilik Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
İvedik O.S.B. Matbaacılar Sitesi 1341. Cad.
No.56-58 Yenimahalle / Ankara
Sertifika No: 50737 Telefon: (0312) 394 57 71

Dağıtım:
Turkuvaz Dağıtım Pazarlama A.Ş.

ISSN 1301-6717 Aylık Yaygın Süreli Yayın

Bu sayıda

Çivi Yazısı

Cumhuriyet için bir yol haritası:

Devrim ve bilim ilişkisini kavramak

Deniz Bayar3

Dosya

Yüzüncü yılında Türk Devrimi: Dalgaları yara yara

Prof. Dr. Ali Murat Özdemir4

Dosya

2000'li yıllarda geleceği planlamak, Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki kent planlama deneyiminden çıkarılacak dersler

Prof. Dr. H. Çağatay Keskinok11

Dosya

Tarih, tarihyazımı, Batı ve Atatürk

Alp Hamuroğlu17

Dosya

Sovyet basınında Lozan Barış Antlaşması

Dr. Mehmet Perinçek, Dr. Ali Şahin34

Dosya

100. yılda dil yâresi

Ekrem Ataer40

Avrasya'yı Yaratanlar

Devrimci, büyük İslam âlimi Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd

Dr. Cüneyt Akalın44

H'ECE

Tanrı, hikâyesi olmayan toplumlardan sıkılır

Ece Ataer50

Hindistan'ın uzay çalışmalarında baş döndürücü gelişmeler ve Ay'a varış

Prof. Dr. Uğur Güven58

Çayın tarihsel kökeni ve Türk yeme-içme kültürüne giriş

Neslihan Elif Kızıllok62

Satranç Hayattır

Büyükusta Emre Can ile satranç üzerine

Hasret Aykut78

ÇİVİYAZISI

Cumhuriyet için bir yol haritası: Devrim ve bilim ilişkisini kavramak

Deniz Bayar • Bilim ve Ütopya Yazı İşleri Müdürü

Atatürk, hayatta en gerçek yol göstericinin bilim olduğunu ifade ederken Türk Devriminin ve kurduğu cumhuriyet rejiminin bilimle olan bağına da gönderme yapıyordu. Cumhuriyet Devriminin birkaç on seneyi geçmeyen kalkınma hızı ve yönü, devrimin sadece ekonomik ve toplumsal değil, bilimsel ilerleme bakımından da bir katalizör olduğunun pratik göstergeleri arasındadır. Özellikle 1980 sonrasında Türk Devrimine yönelik millî kimliği zayıflatan ve millî birliği hedef alan saldırıların bilime yönelik saldırılarla kol kola yürütülmesi de bu bakımdan dikkate değerdir ve anlamlıdır. Çünkü devrim ve bilim ilişkisi emperyalistlerin de üzerinde yoğunlaştıkları bir konu.

Zaten toplumsal pratikler, toplum bilimlerinin biricik kaynağıdır. Cumhuriyet Devrimi de öyle büyük bir sıçrama yaratmıştır ki Türkiye bilimsel atılımlarda tarihinde görülmemiş bir ivme yakalamıştır.

Bilim, son tahlilde, gerçeklik hakkında sistemli bilgi edinme hedefiyle yapılan bir etkinliktir. Marksizm, bilginin kaynağının sınıf mücadelesi, üretim faaliyeti ve bilimsel deney olduğunu söylerken bilimsel çalışmanın içeriğine de atıf yapıyordu. Çünkü bizi bu üç pratik etkinlik sistemli bilgi edinme hedefine ulaştırıyor.

Devrimler, maddenin hareketindeki en yoğun ilişkilerin açığa çıktığı süreçlerdir aynı zamanda. Bu yüzden devrimlerin bilimsel atılımlara yol açması kaçınılmazdır. Çünkü en hızlı, en yoğun, en şiddetli şekilde yaşanan değişimler, bunlar arasındaki nedensellik ilişkilerini keşfedecek ve bilgiyi bir yığın olmaktan çıkararak sistemli hâle getirecek süreçleri de harekete geçiriyor.

Sonuç itibarıyla toplum bilimleri dediğimiz şey, yüksek zekâ seviyesine sahip birtakım

bilim insanlarının kafasında çakan müthiş fikirlerin ortaya çıkması etkinliği değil; Marx ve Engels'in "Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu"nda ifade ettikleri gibi, herhangi bir kimsenin tek başına ulaşması olanaksız olan her türlü mutlak gerçekten vazgeçmek.

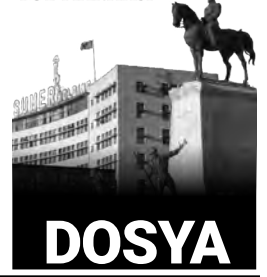
Bilim, maddi süreçleri yansıtan bilgilerin toplanması, bu bilgiler arasındaki ilişkilerin saptanması, sınıflandırılması, bir dizgeye sokulması ve bunların sonunda bir bütünlük oluşturulması etkinliğidir. Bilim insanının zekâsı maddi süreçleri kavrama yeteneğidir. Bilim insanı, yine Marx ve Engels'in saptamasıyla, diyalektik düşüncenin yardımıyla, göreceli gerçeklerin ardına düşmelidir.

İnsanlık tarihinde bilimsel etkinliğin hızının arttığı süreçler, maddi süreçlerde yaşanan yoğun değişimler sonucudur. Çünkü bu değişimler maddi süreçleri yansıtan bilgileri artırıyor.

Cumhuriyet devrimi de hem bilimsel etkinliğin önünü açtı hem de bilimi bir denek taşı, yol gösterici olarak kabul etti. Bu sayede tarihi kendisiyle başlatmak gibi bir çocukluk hastalığına yakalanmadı. İnsanlığın bilgi birikimini heybesine kattı. Savaşığı Batı'nın bilimsel devrimlerine burun kıvrımadı; onu Asya'nın bilim geçmişiyle yoğurdu, yeni keşifler yaptı. Cumhuriyetin bilimle kurduğu ilişki bu bakımdan salt teorik bir ilişki olarak kalmadı, devrimin genç enerjisiyle hayatın her alanında bilimi saygın konumlara oturttu.

Cumhuriyet yüzyıllara bilimle ilerleyebilir. Bunu kavramak, cumhuriyet için bir yol haritası niteliğinde.

Yüzüncü yılında Türk Devrimi: Dalgaları yara yara

Prof. Dr. Ali Murat Özdemir¹

Türk Devriminin Birinci Dünya Savaşından ve Sovyet Devrimi'nden bir asır sonra hâlâ etkilerini üretebiliyor olması, söz konusu imkânları üretme kapasitesinin en açık kanıtıdır. Egemenlik, bağımsızlık ve ulusallık üzerine inşa edilmiş olan Türk Devrimi, geçerli bir birikim rejimi ve buna uygun düzenleme tarzının bulunmadığı, bir başka deyişle çelişkilerin ertelenemediği yapısal kriz içerisindeki bir dünyada dönüştürücüdür. O etkisini sürdürdükçe Türkiye'nin tam olarak küre- yerleşmesi mümkün değildir.

Neoliberalizm, uygulanmasından kaynaklanan toplumsal adaletsizlikler ve eşitsizlikler nedeniyle yalnızca iktisadî değil, sosyolojik ve sosyo-psikolojik birçok vehçeye sahiptir.

Okumakta olduğunuz yazı yüzüncü yılında Türk Devriminin (ve kaderi bu devrime bağlı olan Cumhuriyetin) eşitsiz ve bileşik gelişim serüveninde belirleyici olduğu söylenebilecek "iç" ve "dış" faktörler üzerine birtakım saptamalar içermektedir.

Çalışma, birisi zamansal diğeri mekânsal olmak üzere iki boyutun rehberliğinde geliştirilecektir. Zamansal boyut, beklenebileceği gibi bugünü ve dünü, mekânsal olan da cumhuriyetin sınırlarının içini ve dışını (bölgesel ve küresel olarak) kapsamaktadır. İrdeleme alanının genişliği çok sayıda hususun gölgede kalmasını ve pek azının vurgulanması sonucunu doğuracaktır. Öyleyse bu yazı vurgulananların, açığa çıkaracaklarının, gölgede bırakılanların eksikliklerini karşılaması umuduyla yazılmıştır.

A. Şimdiki zaman, dünya mekân: İmkânsız hedefler, küre-yerleşmenin çıkmazı, kapitalist merkezlerde yapısal kriz...

Soğuk Savaş döneminde, sosyalist blokun baskısı altında, Avrupa solunun (ve gelişmekte olduğu varsayılan kapitalist ülkelerdeki entelektüellerin) aradığı "aydınlık gelecek", sanayileşerek, "Batılı tüketim normlarının vaat ettiği refaha görece eşitlikçi şekilde ulaşma" hedefi esasında biçimleniyordu: Üretim ve bölüşümün koordinasyonunda piyasalar kadar sosyal devlete de yükümlülükler getiren bir izlekti bu. Her bir ülke toprağa düşüp de filizlenmiş birer meşe palamudu gibi, belirli kalkınma stratejileri eşliğinde, kendi genlerinde/tohumunda yazılı gelişme kaderini yaşayacaktı, merkez kapitalist sistemin dünyaya sunduğu öneri buydu, müşterisi de oldu.

1980'lerde (neo-liberal düzenleme tarzının başlangıcı) ve 1990'larda (Sovyet sisteminin sonu) "uzak bir gelecekte Batılı tüketim standartlarına ulaşma" vaadinin, bu sefer devletin silindiği ve piyasanın yegâne koordinasyon mekanizması olduğu bir düzenlekle, tekrar edildiğini gördük. Küresel ölçekte gelir eşitsizliklerinin aşırı derecede arttığı yeni düzende, siyasi olanın (devletin) iktisadi olana (küresel piyasaya) *emekçiler adına* müdahalesi kabul edilemezdi (ama tersi -kapitalistler adına müdahale-pekâlâ mümkündü). 1945 sonrası vaatlerin 1980 sonrası neo-liberal (piyasa eksenli) yeniden tasarımı, bölgesel entegrasyon süreçlerinin sağladığı ek yakıta rağmen, bir önceki dönemin (1945-1980 arasının) vaatleri kadar

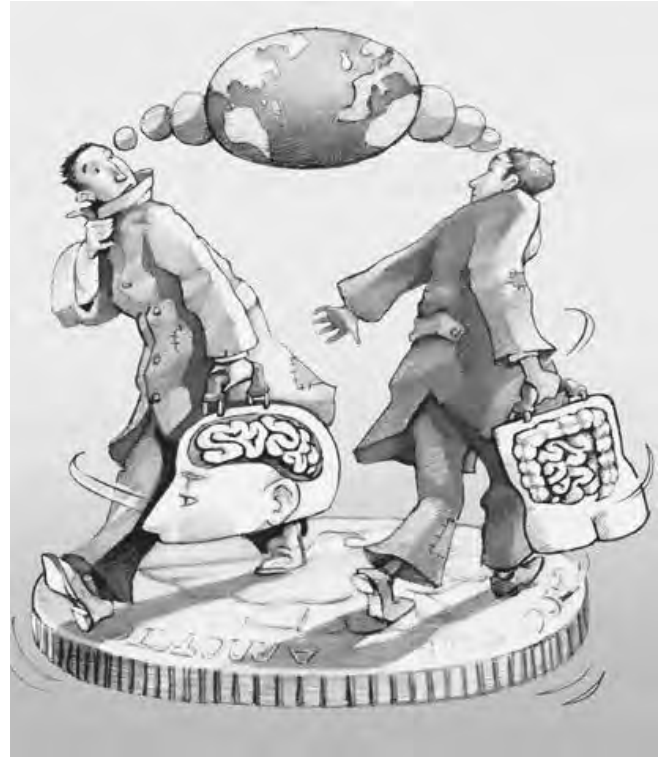
¹⁾ Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi eğitim elemanı.

başarılı olmadı. Söz konusu başarısızlık, 2008 sonrasında kalıcı hale gelen yapısal krizin gölgesinde, küresel kapitalist sistemin “ikna ediciliğini” esaslı bir şekilde zayıflattı.

1990’lar Sovyetler Birliği’nin yokluğunda, merkez ülkeler devlet aygıtlarında öncelikli olarak temsil edilen sermaye gruplarının, üretimin ve tüketimin küresel düzeyde koordinasyonunda, finansallaşma, fıkri mülkiyet, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, bölgesel entegrasyon yapıları ve sair dolayım üzerinden belirleyici olduğu bir dönemdi. Söz konusu ortamda, (kendi emekçileri adına küresel piyasaları üzmemesi gereken) “gelişmekte olan” devletler de yerel yatırımların küresel koordinasyonu üzerinde ideolojik, siyasi, iktisadi engeller yaratmamalı; “Hantal”, “merkeziyetçi”, “bürokratik” yapılarını çözüp ülkelerinin Brüksel ya da New York’ta kararlaştırılacak yatırım planları için hazırlamalıydılar. Söz konusu “reformları” gerçekleştirmeyen hükümetler kredi bulamayacak, küresel sistemin işleyişine dâhil edilmeyecek, hatta devletleriyle beraber “başarısız” ya da “haydut” ilan edilecekti.

İşin ideoloji boyutunda “Batılı tüketim normlarına uygun bir yaşama ulaşma” hedefi, cumhuriyetleri aşan evrensel bir şehir tasavvurunu (*kozmpolitanizm*) öne çıkarıyordu. Söz konusu tasavvurun (ideolojinin) süreç içerisinde ortaya çıkacak karma biçimlerinin münferit cumhuriyet projelerinin yerini alması bekleniyordu. “Öteki-beriki-tercihler-kimlik” düsturu ekseninde biçimlenen ucuz (dört satırlık) bir entelektüel mantra sosyal bilimlere yaktı kavurdu yaklaşık kırk yıl boyunca. Sosyal bilimlerin alanında söz konusu dört satırı arka arkaya üç kere tekrarlayınca “uzmanı” olmayacağınız hiçbir disiplin yoktu neredeyse. Terside geçerliydi, bu mantrayı tekrarlamayan, yeterince bilimsel bulunmayacak, tekelleşen uluslararası dergi piyasasında yayın yapamayacak, akademik olarak yükselmeyecek, neo-liberal epistemik cemaatten dışlanacak, nihayetinde uzman sayılmayacaktı. Oto-sansürün çıldırtıcı 40 yılı boyunca toplumların kolektif düşünme kapasiteleri, bu kapasiteyi ayakta tutan kurumları büyük yaralar aldılar. Söz konusu mantra, merkez kapitalist ülkelerde ve çevresinde (bölgesel entegrasyon süreçleri ve uluslararası örgüt projeleriyle birlikte) sermaye birikimi sürdürdükçe, sorgulanmadı.

Küreselleşme sürecinde “sol”, kendisine önerilen “icazetli radikallik” rotasını hiç nazlanmadan seçip, “öteki-beriki-tercihler-kimlik” mantrasını “sorumlu” yurttaşlar tarafından yürütülecek -siyasal liberalizm esaslı – medeni faaliyetin merkezine yerleştirdi. “Sol” siyaset, ağırlıklı olarak söz konusu mantranın içerdiğine inanılan enerjiyi, (kalkınmacı-müdahaleci devletin ve kalkınma planlarının yokluğunda) piyasalara bağımlı ve cumhuriyetsiz (dolayısıyla oldukça tuhaf) bir demokrasinin sadece ve sadece vaat ettiği (“hukuk üstün olsun, gerisi gelecektir”) toplumsal konforla birleştirme iddiası taşıdı (“Demokrasi refah yaratır”, “Demokratik ülkeler birbirleriyle savaşmaz” savlarını kimlerin terennüm ettiklerini hatırlayalım). Avrupa değerleri, kurumları, normları uluslararasılaşacak -ki bu da “beyaz adamın yükü” sloganı gibi bir şey aslında- herkes bu rotaya kolaylıkla girebilecekti.

Neoliberalizm, Batı’nın kendi piyasa anlayışını dezavantajlı konumda olan ülkelere dayatmasıdır.

İşler beklendiği gibi gidemedi ama. 2008’de yapısal kriz belirginleştğinde, söz konusu mantra ile idare eden aydınların önünü görmek isteyen gruplar ya da toplumlara verebilecek hiçbir şeyi olmadığı görüldü. Geldiğimiz noktada eldeki kavramlarla -bırakınız halkı ya da işçi sınıfını- sermaye cephesi bile önünü görebilecek imkânları yitirdi. Fırtınalı denizde, kapalı gökyüzünün altında pusulasız kaldılar.

Krizle birlikte kolektif emperyalist merkeze değer aktarma yordamları -diğer sebepler arasında bir de- yeni bölgesel bloklar/oluşumlar karşısında işlerliklerini yitirmeye başladılar. Söz konusu bölgesel bloklar/oluşumlar güçlerini -bir ölçüde- neo-liberal uluslararasılaşma sürecinde ucuz emeğe yönelik kaçışın denetlenemeyen sonuçlarından ediniyorlardı: Eşitsiz ve Birleşik gelişme yasası işliyordu işte!

Ana-akım sosyal bilimlerin “Avrupa modeli” dediği şeyin varlığı, “eşitsiz gelişmeye”, “sömürüye”, “rekabet üstünlüğüne” ve tabii son tahlilde “ABD silahlarına” dayanıyordu. Gerçek anlamıyla küreye yayılamaz, küreselleşemez ancak küre-yerelleşebilirdi. “Küre-yerelleşmenin” “küresel” kısmı, New York ve Brüksel’in egemenliklerini küreselleştirerek (finansallaşma, fıkri mülkiyet hakları, emperyalist rantlara el koyma ve sair usullerle) “dışarıya” dayatacakları yatırım planlarının ürünüydü. “Yerel” kısmı da egemenliklerini yitirmiş ulus devletlerin (mikro milliyetçilik vs. sebeplerle) parçalanarak uygun boyutlara indirildikten (ve kendi kendilerini finanse edemez hale geldikten) sonraki hiper-bağımlı hallerinin uygun ismi idi. Bunların ne üretip üretmeyeceği, neye inanıp neye inanmayacağı, nasıl yönetilip nasıl yönetilmeyeceği, New York ve/veya Brüksel tarafından belirlenecekti.

Anlaşılabileceği gibi bahsi geçen bu "Avrupa toplum modeli" Avrupa-dışı dünyadan sürekli olarak değer aktarımına (söz konusu aktarımı gerçekleştirebilmek için geliştirilen siyasi, iktisadi ve ideolojik dolayimler setine yani kolektif emperyalist faaliyete) dayanıyordu. Bu model var olmak (ilgili merkez kapitalist-emperyalist toplumlarda biçimlenmiş olan "demokratik" toplumsal uzlaşmayı her gün yeniden üretebilmek) için dışarıdan kesintisiz ve akıl almaz miktarda değer aktarımı gerektiriyordu. Hindistan'ın ve Çin'in sadece yüzde yirmisi Avrupa standartlarında yaşasaydı dünyanın doğal kaynaklarına ne olurdu, bir düşünün. Bu öneri yayılmazdı, yayılsa (medenî ülkelerin) "dışarı" dediğimiz şey (Avrupalı ya da Avrupa kökenli olmayan insanlar) dünyanın doğal kaynaklarını bitirirdi.

Finansallaşmadan tutun fikri mülkiyet haklarının sürütünmesiz işleyişine; insan haklarından tutun (merkez ülkeler) hukukun(un) üstünlüğüne; cumhuriyetsiz demokrasilerin egemenliğinden küresel yurttaşlığa kadar önerilen her şey, tek kutuplu bir kapitalist sistemin sürütünmesiz işleyişine bağlı.

Yukarıda bir hayli eksik olarak tasvir ettiğimiz hususlar 2008'den bu yana küresel ölçekli yapısal bir krizin içerisinde olduğumuzu göstermeyi hedeflemiştir. Bir krizi yapısal yapan şey, söz konusu buhranın sistemin elinde bulunan mekanizmalarla aşılabilmesi durumudur. Merkez emperyalist-kapitalist ülkelere sınırsız ve sürekli değer aktarımının -önemli bir kısmı neo-liberal dönemde ve Sovyetler Birliği'nin yokluğunda geliştirilen- mekanizmaları sorunsuz çalışmıyor artık. Başka merkezler gelişiyor.

Finansallaşmadan tutun fikri mülkiyet haklarının sürütünmesiz işleyişine; insan haklarından tutun (merkez ülkeler) hukukun(un) üstünlüğüne; cumhuriyetsiz demokrasilerin egemenliğinden küresel yurttaşlığa kadar önerilen her şey, tek kutuplu bir kapitalist sistemin sürütünmesiz işleyişine bağlı. Oysa, -tek kutupluluktan geçtik- 10 sene öncesinin (ta o zamandan istikrarsızlaşmaya başlamış) uluslararası işbölümü de yok artık.

Yeniliği "derinleşmiş yapısal kriz" olan bir dönemin içindeyiz ve bu dönem her ne ise o, kesinlikle küresel ölçekli istikrarlı büyüme dönemi değil. Dünya bloklaşıyor. Milletçe şunu da anlıyoruz yavaş yavaş: Hiçbir mantra bizi bu krize karşı koruyamaz; milyarlarca kez tekrar edilse bile!

Bu koşullar altında, sayıları azalmış, kökleri derinde olan yani işletilebilir bir cumhuriyet projesine sahip az sayıdaki egemen devlet, neo-liberal dönem boyunca unuttuklarını ya da bir kenara koyduklarını hatırlayacaktır; hatırlamak, yeterli olmasa bile, bir başlangıçtır. Bu ülkelerin tarihsel olarak belirlenmiş toplumları hazırlıksız

yakalandıkları sıkıntılarla yüzleşmeye ve deneyimlerini daha genç olan diğerlerine aktarmaya başlayacaktır, hatta başlamıştır.

Dünya dönüşecektir. Bu dünyayla birlikte Türkiye'nin 1946'dan bu yana geliştirdiği beklentiler, bağlantılar, yaşam stratejileri, alışkanlıklar, öznellikler ve daha birçok şeyi değişecektir. Sorun değişimin *cumhuriyeti var kılan temel projenin sürekliliği* ekseninde gerçekleşip gerçekleşmeyeceği; Türk Devriminin dalgaları yara yara ilerleyip ilerlemeyeceğidir.

Neoliberal sistemde devlet piyasayı değil, piyasa devleti belirler.

Kaynak: Ralph Zabel

B. Şimdiki zaman, Türkiye mekân: Yeni denizlere çıkan yollar...²

Türkiye, 1990'larda meta zincirleriyle sektörel bazda aşırı sömürü koşullarına dayalı *sınırlı* bir sanayileşme içerisinde girmiş olsa da "yeni sanayileşen ülkeler" in *makro düzeyde eriştiği sömürü düzeylerine çıkmadı hiç*. Bir başka deyişle neo-liberal dönemde vasıfsız (çoğu kez göçmen) emeğinin aşırı sömürüsüyle ilk birikimlerini yapan yeni sanayileşen ülkeler dizisine girmedi ülkemiz.

Güncel küresel-yapısal krizin boyutlarına baktığımızda, Çin'den sonra bir beşinci kuşak yeni sanayileşen ülkeler dizisinin de oluşmayacağı söylenebilir. 1980'lerde başlayan ihracata yönelik ekonomi hamlelerinin 1990'ların ortalarına kadar ithal ikameci düsturumuzu (birikim stratejimizi) bozduğu da pek söylenemez. Uluslararası Para Fonunun ve Dünya Bankasının 1982 Meksika Krizini takiben kurumsallaştırdığı koşullu kredi sisteminin gerektirdiği kurumsal ve normatif dönüşümün sağladığı kredi imkânlarıyla ve Avrupa Birliği'ne yakın olmak hususunda olduğu gibi jeo-stratejik konumumuzun getirdikleriyle, dönemsel krizler eşliğinde, bütçe açıklarını idare edebildik, gelecek kuşaklara borç yazdırarak da olsa.

2008 krizi sonrasında (aslında birazcık da öncesinde) merkez ülkelerin "sunduğu" yatırım imkânlarını (patlak bonoları) içine sindiremeyen Körfez parasının küçük bir kısmının ekonomimize girdiğini ve yeni "işleyiş" biçimleri yarattığını da görüyoruz. 2017'de dönemin ABD re-

2) Bu alt başlık -genel olarak- "Cumhuriyetin Bütün Sabahları" adlı söyleşi kitabının birinci basımının 98-105 sayfa aralığından aktarılmıştır.

isinin bu akışın önüne geçmeye çalıştığını ve ABD'nin Afganistan mağlubiyetine kadar bir ölçüde başarılı olduğunu, ancak akışın *yeni koşullar altında* tekrar başladığını da belirtebiliriz burada.

Günümüzde dünya, hâlâ ulus-ötesi kapitalizmin tehlikesi altındadır.

1990'lardan sonra gittikçe yüzeyselleşen montaj sanayii ilerledi ama bu koşulda el konulan fazlanın önemli bir bölümünü, açık veren bütçelerimizin de gösterdiği gibi, yurtdışına yolladık. Borç emperyalizmi diyebileceğimiz dönemin de katkısı oldu bu süreçte. Altın karşılığı göstermeden bol-bolamat basılan dolarların "belirlenmiş yatırım alanlarına yatırılmak ve gerçek altın karşılığıyla geri ödenmek" koşuluyla kolay borç verildiği dönem 2015'te bitince o güne kadar kurulan hegemonik blokun dönüştüğünü de gördük.

Aynı dönem Asya'da el konulan emeğin giderek artan oranlarda Asya'da kaldığı bir başka dönemle de kesişiyordu. Asya'da el konulan emeğin artan oranlarda Asyalı kapitalistlerde kalmasının getirdiği jeo-stratejik gerilimler de artıyordu. Yani 2015 dönüşümlerini sadece kredi imkânlarına bağlayamayız: Hepsi de birbiriyle yapısal olarak bağlantılı, hegemon devletin gücündeki düşüş, bloklaşmanın etkileri ve yerel tarihsel sebeplerle birlikte düşünmeliyiz bunu.

Türkiye askerî-sanayi kompleksini geliştirecek hamlelerini bu dönemde yaptı diyebiliriz, daha önce başlayan fıkri hazırlık ve planların yerlerini biraz değiştirerek. Henüz sonuç vermese de tarım alanında birtakım dönüşümler de gündemde. Turizm sektöründe müşteri sağlayıcı mekanizmalar da dönüşüyor gibi, görebildiğim kadarıyla bu daha fazla turizm gelirine tekabül ediyor olmalı.

Enflasyon bağlamında ne söylenebilir? 1990'ların ortalarına kadar "neo-liberal dönemin kurum ve araçlarıyla uzatılmış "ithal ikamecilik" diyebileceğimiz bir dönemden bahsedebiliriz belki. Böyle dememin nedeni uluslararası iş bölümüne ucuz emek ihracatçısı olarak katılmamış (dolayısıyla aşırı sömürünün genelleştirilmiş koşullarına "yatırım" yapmamış) olmamız. Az önce belirtildiği gibi, şimdilik "Çin'den öteye köy olmaması" da bu durumu kalıcı kılıyor sanki. Dönemi sonrasında ayrıran şey ise 1990'ların sonunda 2000'lerin başında, daha önce başlayan yapısal reformların da etkisiyle, başta merkez bankası olmak üzere, ekonomi yönetiminin finansallaşmanın gerekleriyle uyumlu hale gelmesi. Ka-

bul edilebilir enflasyon riski uygulamaları 2000 sonrası dönemin enflasyon rakamlarıyla uyumlu.

Bu bağlamda, finansallaşmaya bağlı olarak, devlet aygıtları ve kurumlarda ortaya çıkan işlevsel ve örgütsel değişimler, en çok merkez bankasının işlevleri ve yapısı üzerinden okunabilir. Bizim özerk merkez bankasının işlevleri de "yeterli likidite seviyelerini korumak" ve "küresel olarak belirlenen enflasyon riskini kontrol etmek" ilkeleri üzerinden yeniden biçimlenmedi mi? Likidite seviyesinin "yeterliliğinin" *politik olarak küresel ölçekte* belirlendiği bir döneme girmiştik yani. Bu aynı zamanda sisteme ucundan dâhil olan ülkeler için "enflasyon riskinin *dışarıdan* belirlendiği ve aynı şekilde kontrol edildiği" bir dönemdi. Yani merkez ülke sermayesinin küresel yatırım risklerinin ilgili ülkelerin egemenlikleri pahasına kontrol edilebildiği bir süreçti. Yani merkez ülke sermayesinin riskleri ve zararlarının küresel işçi sınıfına taşıtıldığı bir dönem.

2015 dönüşümlerini sadece kredi imkânlarına bağlayamayız: Hepsi de birbiriyle yapısal olarak bağlantılı, hegemon devletin gücündeki düşüş, bloklaşmanın etkileri ve yerel tarihsel sebeplerle birlikte düşünmeliyiz bunu.

Kabaca söylersek, bu dönemde, uluslararası finans çevrelerinin taleplerine uygun bir enflasyon oranıyla idare ettik yani. "Daha açık hale getirme" sürecinin merkez bankaları ile sınırlı kalmadığını da belirtelim. Neo-liberal dönemde devlet aygıtını oluşturan bütün yapılar, önce -1990'larda- bağımsız idari otorite mantığında, ardından 2000'li yıllar ve kamuda hızlanan reform süreçleriyle birlikte kurul tipi yapılanma bağlamında bakanlıkların genel örgütlenme süreçlerinde bir dolu dönüşüm/reform peyda oldu. Bakanlıklar ulusal gelirin idaresindeki merkezî yerlerini yitirdi. "Bağımsız" merkez bankası sevdasının, enflasyon hedefleme politikalarının, Uluslararası Para Fonu destekli enflasyon tavanı uygulamalarının ardındaki itki de buradan kaynaklanıyor. Bakanlık idaresinden sıyrılan fon tipi yapıların sayı ve kapsamındaki aşırı artış da bu sürecin bir başka yansıması.

Gelinen noktada, devletin işleyiş ve örgütlenmesi üzerindeki bu esaslı dönüşümlerin, yani devlet biçimindeki dönüşümün, küresel kapitalist çıkarların ilgili devlet aygıtında yerel taleplerin müdahalelerinden bağımsız bir şekilde temsil edilmesi neticesini yarattığı vurgulanmalıdır. Bu da en başından yenilerini gerektiren kredilerle ve artan borç oranlarıyla bütçe açıklarının kontrol edilmesini, enflasyon idaresini de nasıplendirecek şekilde, olası kıldı.

Yukarıda da belirtildiği gibi tek kutuplu dünyanın krizi aynı zamanda küresel finansal sistemin krizine denk gelir. Küresel finansal sistemin krizi de hegemon devletin krizidir. Şu durumda "çok-kutuplaşmaya" başlayan bir dünyada ayakta kalacak devletler için "dışarının içe-

ride temsil edilmemesi yani egemenliğin yeniden tesisi temel düstur olmak gerekir. Egemenliğimizi korumak durumunda kaldığımızda gerekli yeniden örgütlenme için başlangıç noktası aramaya gerek bulunmamaktadır öyleyse: Devlet biçimine bakmalı; dışarısının içeride temsiline yarayan bütün reformlar, bu sefer içeriği dışarıda temsil ettirecek şekilde elden geçirilmeli. Denize buradan açılmalı!

"Siyasi iktidarı tatbik etme ve karar alma kapasitesini egemenlikten ayrı düşünemeyiz."

Gelinen yerde, şunu hep akılda tutmalı: *Bağımsız kurum/örgüt yoktur.* Egemen devletten bağımsız herhangi bir kurum ancak ve ancak içeride "başka" bir gücün temsili gerçekleştirir. Bağımsız aygıt olmaz zira aygıtlar temsil eder; bunların içerisinde temsiller gerçekleşir, söz konusu temsiller karara (devlet iktidarına) dönüşür. Toplumunuz, devletin, siyasetinizin temsil edilmiyorsa başkalarının temsil ediliyor demektir. Bağımsız idari otorite, "bağımsız" olduğu ölçüde, egemen devletten başka bir "şey"e bağımlıdır. Öyleyse, siyasi iktidarı tatbik etme ve karar alma kapasitesini egemenlikten ayrı düşünemeyiz.

Bu son husus enflasyon dediğimiz olgu için de geçerlidir. Gelinen noktada emeğin, değer ve dolayısıyla refahın yegâne kaynağı olmasının önkoşulunun dünya ekonomisinin mükemmelen kapitalistleşmesi olduğunu belirtmek gerekir. Bu gerçekleşmediğinde (ki gerçekleşmemiştir) enflasyon denilen olgunun belirleyenlerinin basit iktisadi hesaplara konu olması imkânsız hale gelir. Şunu demek istiyoruz: "Değer üretimi ve paylaşımının piyasa-dışı mekanizmalarının", küresel ölçekte rantlar ve el konulan artı-değerin yeniden paylaşımı üzerinde etkisi esastır. Piyasa dışı mekanizmaların kontrolü yalnızca (emekçi halkın desteğini kazanan ulusal hükümetler tarafından icra edilen) egemenliğin ileri sürülmesiyle gerçekleşir.

Bu kapsamda enflasyon, para arzının nesnel bir sonucu olmaktan çok ötede, sınıf bağlantılı talepleri üreten failerin yapısal koşullara bağlı olarak girdiği çok boyutlu ve karmaşık ilişkilerin bir türevidir. Tekrar vurgulayalım:

"Bu ilişkiler salt iktisadi ilişkiler olarak değerlendirilemez." Söz konusu saptama sınıf etkisinin, üzerinde "sınıf" yazan tabelalar altında ileri sürülmediği, sınıf mücadelesinin çoğu kez "yer değiştirerek" farklı etnik, dini, kültürel vs. talepler altında gerçekleştiği, adına talepler üretilen kolektivitelerin/grupların basit görüngüler olmayıp, kapitalizm öncesinden gelen ontolojik temeller üzerinde görel bağımsızlık içinde hareket ettiği gerçeğiyle birlikte düşünüldüğünde, durum daha da karmaşıklaşacaktır.

Şu durumda, "toplu taleplerin millî geliri aştığı bir durumda işçilerin ve firmaların çelişkili iddialarının belirtisi" olarak enflasyon tanımı iyi bir başlangıç. "Toplu taleplerin millî geliri aştığı bir durumda emekçi halkın talepleri nedeniyle ortaya çıkan" enflasyondan da korkmamak lazım. Egemen devlet "enflasyon" denilen bedeli ödeyerek emperyalist rantlara (sussak, bıraksak emperyalistlerin eline geçecek zenginliklere) toplum adına el koyabiliyorsa, özgün sanayileşme rotaları belirleyebiliyorsa, toplumun güvenliğini sağlayabiliyorsa durup bir düşünebiliriz. "Seçimlerimiz" bizi, "eldeki kaynakları 'içeride' tutmaya çalışan teritoryal/ülkesel yapılarla" "emperyalist merkez" arasında, refahın dağılımı üzerinde sonuç doğuran çekişmede alınabilecek tedbirlerin sırsız ummanın kıyısındaki bir limana taşıyor.

Sermaye yoğun girişimlerle emek verimliliğini artırmak, ortalama kâr oranının üzerindeki sektörlere yatırım yapmak ve ürünleri merkezî kapitalist ekonomilerin ördüğü düzenek içerisinde ve -tabii- dışarısında satmak, limandaki gemilerden sadece birisinin uğraşı, rotası. Mavi vatanın zenginlikleri üzerinde hak iddia etmek de Asya'nın gelişen düzenine katılmak da anlamlı. Küpeştesinde sosyalizm yazan gemi yük bekliyor açıkta.

"Daha fazla kamu, daha fazla sosyal politika ve daha fazla üretim" ifadesi, bu yola girdiğinizde, "planlamanın önemini görmek" ve "çalışan kitlelerin rızalarını almanın önemini hatırlatmak" için dile getirilmeli. Yoğunlaşan ve çirkinleşen uluslararası rekabette ulusal enerjinin yönlendirilebilmesi için başka bir yol yok gibi. Bazen, "Maden yönünden zengin bir asteroidi mavi gökten çekebilecek gemiler yapabilir miyiz?" diye sorası geliyor insanın; sınıfların ilgili ekonomik alanda üretilen değer paylaşımı üzerinde birbiriyle çelişen iddialarını uzlaştırabilmek için. Nihayetinde bunların tümü cumhuriyetin gemileri, çelikleri en derindeki cumhuriyet projesinin ateşiyle dökülmüş, büyük ve yaralı gövdelerine Al Bayrak çekilmiş, Türk Devrimini taşıyanlar diye.

C. Klasik emperyalizmin zamanı: Geçmişten gelen...

Türk Devrimini, O'nun eşitsiz ve bileşik gelişim serüveninde belirleyici olduğu söylenebilecek "iç" ve "dış" faktörlere bakarak değerlendirme sürecinde geçmişten gelen etkilere odaklanılacak şimdi de.

Türk Devriminin yeşerdiği dünya (kolektif değil) klasik emperyalist sömürünün ve onun uzun ve kanlı krizinin

gerçekleştiği bir dünya. İkinci Dünya Savaşıyla birlikte bitiyor klasik emperyalist dönem. Kabaca söylersek, İkinci Dünya Savaşı sonrası birikim süreçleri önce Fordizm, onun 1970'lerdeki krizi ve bunu takip eden neo-liberal birikim rejim(ler)i ve nihayetinde bunun da krizi ile gerçekleşecek. Neo-liberalizm ve krizinden yukarıda kısaca bahsettik zaten.

İngiltere'nin Doğu Hindistan'da ürettiği afyonu Çin'e satarak büyük ticari gelirler elde etmeye başlamasından sonra Çin'de esrar bağımlılığı artmıştı. Çin ise kısıtlamalar getirmiş ve East India Company'e ait afyonu denize dökerek İngiltere ile savaşmıştı. Nanking Antlaşması bu savaş sonucunda imzalanmıştır.

Klasik emperyalizme dönersek, onu temel olarak 1870'lerden başlatan bir yazın var. Ancak süreci Nanking Anlaşması'na, hatta Baltalimanı Anlaşması'na kadar geri götürmek, eşitsiz anlaşmalar temelinde düşünmek de olası.

Emperyalizm müdahalecilik değildir, önce onu belirteyim. Nedir öyleyse? Klasik emperyalizm, herhangi bir merkez-kapitalist ülkede başlayan genişletilmiş yenden üretim sürecinin (P-M-MI-P1), bu ülkenin hukuk düzeninin dayatılmasıyla, tâbi (bağımlılık üreten süreçlere girip hukuken belirlenmiş) olan ülkede etkili olması; para sermayenin tâbi ülkede meta sermayeye kısmen ya da bütünüyle dönüşmesi ve satılarak değerlendirilme sürecine de merkez kapitalist ülkeye dönerek girmesi; bütün bunların da ilgili ulus-devlet imparatorluğunun bayrağı altında yapılması sürecine ekonomi politik perspektiften verdiğimiz isim. Londra'dan başlayarak, önce kahredilen ve sonra da adı Rodezya yapılan Zulu Ülkesinin kaynaklarına "yatan" sermayenin realizasyonunun yine Londra'da vuku buluşu, klasik emperyalist işleyişe örnek olarak verilebilir. Söz konusu süreçte sömürülen toprakların kaynakları diğer emperyalist ülkelerin sermaye faaliyetine sıkıca kapalıdır. Herkes kendi silahıyla kendi sömürge imkânını yaratacaktır.

Açıkladığımız süreç, Sanayi Devriminin gerçekleşmesinden (dolayısıyla "Batı" ile dünyanın geri kalanı arasındaki güç farkının belirgin bir şekilde artmasından) sonra, kendi ulusal sermayelerinin taleplerinin baskısı altındaki emperyalist ülkelerin sömürge yarışı koşulları altında gerçekleşiyordu. Sömürge edinme sürecinde rakip olan emperyalistler, sömürülenlerin, baskı altında tutulanların hep böyle kalması "iş"inde ortaklardı. Yani

birbirleriyle savaşıyorlar ama "kendilerinden olmayanların", rakipleri karşısında herhangi bir zafer kazanmaması konusunda tam bir bilinç içerisinde bulunuyorlardı. Birinci Dünya Savaşında birlikte savaştığımız Almanların 1917-18'deki Kafkasya politikaları bu söylenenlere bir örnek olarak verilebilir. İngilizlerden bahsetmiyoruz bile.

Tasvir ettiğimiz sermaye birikim mantığının (ve krizinin) nihai sonucu bir emperyalist ülkenin bütün dünyayı ele geçirmesi olduğundan (ve bunu da kimsenin yapamamış olmasından) midir bilinmez, iki tane dünya savaşı kapsamında aşılamayan kriz, başka bir birikim rejimi ve buna uygun düzenleme tarzıyla başka düzeylere taşınarak ertelenmiştir.

1945'ten bu yana, "ulus devlet imparatorlukları" arasında rekabet esaslı küresel düzen değişmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası sistemde Batı blokuna dâhil olmak isteyen devletlerin birden fazla kökeni olan farklı sermaye gruplarına kapıyı açması, bir sermaye grubunun da zenginleşmek için birden çok devletin içinde ek engellerle karşılaşmadan hareket edebilmesi esasında "Batı"da sınıf ilişkileri uluslararasılaşmıştır. "Batı" devletlerinde temsiller değişmiştir. Bir sermaye grubunun birikimini artırmak için birden çok devlet içerisinde temsil edilebildiği ve Sovyetler Birliği'nin küresel güç olduğu 1945-1990 arası dönemde sömürgelerin biçimsel bağımsızlığı merkez kapitalist dünya tarafından da kabul edilmiştir. Bu süreçte emperyalizm kolektifleşmiştir. Söz konusu süreç Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve neo-liberal düzenleme tarzının küresel etkisinin arttığı dönemde farklı dinamiklerle işleyecektir.

D. Demirden zaman, Türkiye mekân

Türk Devriminin demirden zamanı için neler söylenebilir şu durumda? Önerilebilecek birtakım tespit şöyledir:³

1. Türk Devrimi, klasik emperyalist dünya sisteminin *Türk yurdunu kendi değerlendirme süreçlerinin nesnesi haline getirme teşebbüslerine karşı* örgütlü bir isyandır. Ancak unutmamalı, Osmanlı Devleti hiçbir zaman yalnızca bir ülkede başlayan "genişletilmiş yeniden üretim çevriminin" yarattığı hammadde, pazar ve işgücü arayışlarının tam bir uzantısı haline gelmemiştir. Bu hale gelmemiş olan birkaç devletten birisi olarak kalmayı başarmıştır, tökezlediği noktada da Türk Devrimi ve onun sürgünü olan Türkiye Cumhuriyeti bayrağı devralmıştır.

2. Türk Devrimi, varlığını, emperyalistler-arası rekabete rağmen, tahakküm altına alınan toplumların kurtuluş ya da başarı şansı olmadığı bir uluslararası ortamın tesisine dayandıran emperyalizme karşı gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda karşılaştığı zorluklar İkinci Dünya Savaşı sonrasının biçimsel bağımsızlık hareketlerinden çok ama çok daha ağırdır. Yaptığımız tespit onun üstün başarısının ve sürekliliğinin anlaşılmasında elzemdir.

3) Söz konusu tespitler "Türk Devrimi'nin Tarihsel Konumu" başlığı altında, 1921 Anayasası'nın Kabul Edilişinin 100. Yılı Ulusal Sempozyumu kitabında, sayfa 1 ile 7 arasında bulunan çalışmadan alınmıştır.

3. Türk Devrimi, *anti-kapitalist değildir* ancak kolektif emperyalist merkeze ve yıkıcı taleplerine her daim direnmeden kendisini gerçekleştiremeyecek taahhütler içerir. Bu devrim taahhütleriyle geçerlidir, bugün de etki üretmektedir. Anılan bu gerçeklik içinde bulunduğumuz anda, yani, kolektif emperyalist yapılanmanın saldırgan yapısal kriz döneminde daha yakıcı bir şekilde kendisini diyetmektedir.

Türk Devrimi, klasik emperyalist dünya sisteminin Türk yurdunu kendi değerklenme süreçlerinin nesnesi haline getirme teşebbüslerine karşı örgütlü bir isyandır.

Türk Devrimi a) kapitalistleşme süreçlerini olası kılan ilkel birikim için sömürgeciliğe dayalı kaynakları ve b) merkez kapitalist ülkelere içkin iç ilişkilerinin ihraç yoluyla ertelenmesi yordamını içermeksizin klasik emperyalist güç ilişkileri sistemi *karşısında* verilen mücadeleyle ebedileşmiştir. Bir başka deyişle Türk Devrimi, kendi dışındaki dünyadan sürekli olarak değerk aktarımına (söz konusu aktarımı gerçekleştirebilmek için geliştirilen siyasi, iktisadi ve ideolojik dolayimler setine yani klasik -ya da kolektif- emperyalist faaliyete) dayanmaz. Dayanmadığı için ve dayanmadığı ölçüde örnektir.

4. Türk Devrimi karşılaştığı olağanüstü büyük zorlukları; Türk Ulusunun tarihsel birikimlerini, Mustafa Kemal Atatürk'ün ve Devrimi gerçekleştiren kadroların sınırsız yurt sevgilerini üstün yönetim becerilerini; Meclisinin temsil ettiği meşru zemini ve toplumsal enerjiyi; bütün anayasalarımızın en derin noktasında varlığını sürdüren temel ve özgün Cumhuriyet Projesini; emperyalist ülkelerin kendi sınırları içinde biçimlenen hâkim kapitalist çıkarlar arası yapısal rekabeti ve Sovyet Devrimi'nin etkisini kullanarak aşmıştır.

Sonuç ya da dalgaları yara yara

Türk Devriminin kendini var edebilmek için gerçekleştirdiği bütün atılımlar bir ölçüde klasik emperyalist dünya sisteminin krizi esnasında ortaya çıkan güç boşluklarından yararlanma kabiliyetine dayanmıştır. Ancak O bundan, yani uluslararası konjonktürü değerklendirebilme kabiliyetinden çok daha fazlasıdır.

Türk Devrimi koşullar değiştiğinde de kendisini var edebilecek imkânları söz konusu koşullar değişmeden önce atılan temeller üzerine inşa edilen bir Cumhuriyet Projesine ve söz konusu projeyi mümkün kılan kurtuluş ve kuruluş pratiklerine dayanarak *üretmiştir*.

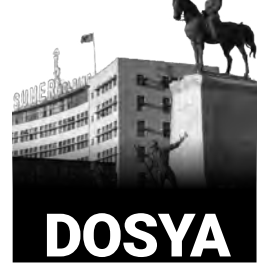
Türk Devriminin Birinci Dünya Savaşından ve Sovyet Devrimi'nden bir asır sonra hâlâ etkilerini üretebiliyor olması, söz konusu imkânları üretme kapasitesinin en açık kanıtıdır. Egemenlik, bağımsızlık ve ulusallık üzerine inşa edilmiş olan Türk Devrimi, geçerli bir birikim rejimi ve buna uygun düzenleme tarzının bulunmadığı, bir başka deyişle ilişkilerin ertelenemediği yapısal kriz içerisindeki bir dünyada dönüştürücüdür. O etkisini sürdürdükçe Türkiye'nin tam olarak küreyerelleşmesi mümkün değildir.

Devlet biçimindeki dönüşümün, küresel kapitalist çıkarların ilgili devlet aygıtında yerel taleplerin müdahalelerinden bağımsız bir şekilde temsil edilmesini engelleyecek şekilde yeniden tasarlama sürecinde en esaslı dayanak noktası yine Türk Devrimidir.

Şu durumda ne mi yapmalı? Yazı içerisinde iki paragrafı olduğu gibi buraya çekerek bitirelim:

Sermaye yoğun girişimlerle emek verimliliğini artırmak, ortalama kâr oranının üzerindeki sektörlere yatırım yapmak ve ürünleri merkezî kapitalist ekonomilerin ördüğü düzenek içerisinde ve -tabii- dışarısında satmak, limandaki gemilerden sadece birisinin uğraşı, rotası. Mavi Vatan'ın zenginlikleri üzerinde hak iddia etmek de Asya'nın gelişen düzenine katılmak da anlamlı. Küpeştesinde sosyalizm yazan gemi yük bekliyor açıkta.

"Daha fazla kamu, daha fazla sosyal politika ve daha fazla üretim" ifadesi, bu yola girdiğinizde, "planlamanın önemini görmek" ve "çalışan kitlelerin rızalarını almanın önemini hatırlatmak" için dile getirilmeli. Yoğunlaşan ve çirkinleşen uluslararası rekabette ulusal enerjinin yönlendirilebilmesi için başka bir yol yok gibi. Bazen, "Maden yönünden zengin bir asteroide mavi gökten çekebilecek gemiler yapabilir miyiz?" diye sorası geliyor insanın; sınıfların ilgili ekonomik alanda üretilen değerk paylaşımı üzerinde birbiriyle çelişen iddialarını uzlaştırmak için. Nihayetinde bunların tümü cumhuriyetin gemileri, çelikleri en derindeki cumhuriyet projesinin ateşiyle dökülmüş, büyük ve yaralı gövdelerine Al Bayrak çekilmiş, Türk Devrimini taşısınlar diye.

2000'li yıllarda geleceği planlamak, Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki kent planlama deneyiminden çıkarılacak dersler

Prof. Dr. H. Çağatay Keskinok

Toplumsal bütünleşme olanaklarını sınırlayan, toplumsal kutuplaşma, toplumsal bölünme ve ayrıklaşmaya yol açan bütün mekânsal düzenlemeler terk edilmelidir. Bu yüzden, kullanım değerlerinin ve kamu yararının korunması, yararların eşit dağılımı, kamusal hizmetlere eşit erişimin sağlanması bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Sümerbank'ın ürün tanıtım afişi (İhap Hulusi tasarımı). Kır-kent bütünleşmesi, ortak kültürün oluşması açısından Devlet fabrikaları ve işletmeleri önemli görevler üstlenmişlerdir.

Derginin sunuşu

Elinizdeki yazıda Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki deneyimi, siyasa temelli ve bütünleşik kentsel ve bölgesel gelişmeye yönelik bilinçli çabalar olarak değerlendirilmektedir. Yazıda kent planlamanın toplumsal bağlamını iktisadi eğilimlerin kestirimine indirgeyen piyasa temelli *iktisadi süregiden durum* bakış açısının eleştirisi yapılmaktadır. Bu yazı yazarın Asya Planlama Okulları Birliği'nin 2009 yılında Hindistan'ın Ahmadabad kentinde gerçekleştirdiği "Future of Asian Cities" [Asya Kentlerinin Geleceği] başlıklı kongreye sunmuş olduğu "Planning the Future in the 2000s and Lessons from Turkish Urban Planning Experience in the 1930s" başlıklı bildirinin çevirisidir. Bildiri, 2019 yılında kısa bir ek yapılarak yazarın ODTÜ Mimarlık Fakültesi yayını olarak basılan Şehircilik Yazıları kitabında yayınlanmıştır. Anılan bildiriye kısmi düzeltmeler ile 100. Yıl nedeniyle okurlarımıza sunuyoruz.

Sunuş

Piyasa temelli "iktisadi süregiden durum" bakış açısı kent planlamanın toplumsal bağlamını iktisadi eğilimlerin *kestirimine* indirgemektedir. Buna karşın, planlama düşüncesi tanım gereği kamusal malların üretimine yönelik uzun erimli düzenlemelerin alanına ilişkindir. İktisadi süregiden durumun yeniden üretimine dayanan siyasalar beraberinde büyük kentlerin daha da büyümesini getirmektedir. Bu ise, kırsal kalkınma programlarıyla bütünleşik kentsel ve bölgesel gelişme siyasalarıyla, toplumsal ve doğal kaynakların eşit ve dengeli kullanımı ve dağıtımına yönelik siyasalarla çelişmektedir. Kapitalizmin eşitsiz gelişmesinin sınırlamaları altında kentlerin planlaması, bölgesel olarak "denetlenemeyen" göç ve yığılma iktisadının kurallarına göre biçimlenen kentsel büyümenin önce *kestirimi* daha sonra düzenlenmesinin ötesine geçememektedir. Bu ise kentsel büyümenin denetlenmesi ve düzenlenmesi açısından bir tür *toplumsal yabancılaşmaya* yol açmaktadır. Bu yönüyle, Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki deneyimi, siyasa temelli ve bütünleşik kentsel ve bölgesel gelişmeye yönelik bilinçli çabaların örneğini sunmaktadır.

“Kapitalizmin eşitsiz gelişmesinin sınırlamaları altında kentlerin planlaması, bölgesel olarak 'denetlenemeyen' göç ve yığılma iktisadının kurallarına göre biçimlenen kentsel büyümenin önce kestirimi daha sonra düzenlenmesinin ötesine geçememektedir.”

Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki kent ve bölge planlama deneyimi

1930'lı yıllarda, Türkiye'de ulusal sınırlar içinde bölgesel gelişmenin düzenlenmesine yönelik siyasalar altında kent planlama yaklaşımı *siyasa temellidir*. Siyasi hesap ve irade, *iktisadi verimlilik* ve *akılcılaştırma* düşüncesinin önünden gitmektedir. "İktisadi süregiden" durum bakış açısı yerine, Anadolu'nun kalkındırılması ve köylünün feodal bağlarından kurtarılması ve ülkenin sanayileşmesi siyasalarına öncelik verilmiştir. Kemalist ideolojinin ana ilkeleri altında, kent planlama deneyimi esas olarak devletçilik ve halkçılık siyasaları üzerinde biçimlenmiştir.

Millî iktisadın oluşturulmasına yönelik ilk girişimlerden ulusal devletin mekânının düzenlenmesine kadar Cumhuriyetin kuruluşu ile ilgili en önemli mekânsal strateji Ankara'nın başkent seçilmesidir.

İzleyen 1950'li, 1980'li ve 1990'lı yıllardaki yeniden kapitalistleşme ve kapitalist bütünleşme siyasalarına bağlı olarak yeni gelişme merkezlerinin yaratılması siyasası ciddi güçlüklerle karşılaşmışsa da tek bir büyük kentin ve özellikle de büyüme odağı olarak İstanbul'un büyümesine dayalı iktisadi siyasaların tersine, yeni gelişme odaklarının yaratılması siyasalarının köklerini Erken Cumhuriyet Dönemi'nin güçlü bölgesel kalkınma ve halkçılık siyasalarında bulmaktayız. Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki kent ve bölge planlama deneyimini aşağıdaki genel niteliklerle özetleyebiliriz:

Millî iktisadın oluşturulması: Ulusal birlik, iktisadi bağımsızlık temelinde örgütlenme, ulusal bütünleşme, ziraai işletmeleri de kapsamak üzere üretken sektörlerin birimleri arasında bütünleşme.

Kırsal emeğin özgürleşmesi ve kır-kent bütünleşmesi yoluyla kentleşme: Teknolojik gelişme ve sanayi-tarım bütünleşmesi, Devlet Çiftlikleri sisteminin kurulması.

Bölgeler arasında bütünleşme: Ankara da dâhil olmak üzere yeni gelişme bölgelerinin yanı sıra sanayi kentlerinin kurulması, tarım ve sanayi gelişme bölgelerinin belirlenmesi, farklı ulaşım türleri arasında işlevsel bağlantıları sağlayan demiryolu sisteminin kurulması.

Sanayileşme ve sanayi-kent bütünleşmesi: Tarım ve ticarete dayalı kentsel gelişmeden sanayi-tarım bütünleşmesinin sağlandığı kentsel gelişme odaklarına dönüşüm.

Cumhuriyet yurttaşının kamusal mekânlarının yaratılması: Kentsel mekânda kamusallığın geliştirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun feodal kültüründen kopuş, Cumhuriyetin kurumlarının ve mekânlarının yaratıl-

ması (örnek olarak kamu yapıları, Cumhuriyet Parkları), fabrikalar, Halkevleri ile çağdaş kültürün mekânlarının, işgücünün toplumsal ve kültürel gelişimi için gerekli mekânların yaratılması.

1935 tarihinde açılışı yapılan Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası, Sanayi Planlarının sanayi kentleri oluşturma hedefinin ilk örneklerinden birisidir. Sanayi kentlerinin yaratılması düşüncesi, kentlerin sanayi gelişmelerinin sağlanması kadar yeni kent uygulamaları olarak Sanayi Kentleri kurulmasını içermektedir.

Millî iktisadın oluşturulmasına yönelik ilk girişimlerden ulusal devletin mekânının düzenlenmesine kadar Cumhuriyetin kuruluşu ile ilgili en önemli mekânsal strateji Ankara'nın başkent seçilmesidir. Anadolu'nun kalkınması ve kamusal hizmetlerin akılcı dağılımı İstanbul dışında bir başkent düşüncesinin yaşama geçirilmesinde belirleyici olmuştur. Yeni gelişme merkezlerinin yaratılması siyasasının, 19. Yüzyılın başında kapitalist bütünleşmesinin başlıca merkezlerinden biri olarak görülen İstanbul odaklı iktisadi gelişme siyasaları ile çatıştığı çok açıktır. Yeni bir başkent yaratılması ve sanayi kentlerin kurulması, bölgesel azgelişmişlik sorununun çözümüne yönelik birbirleriyle ilişkilendirilmiş en önemli bölgesel gelişme stratejileridir. Yeni bir başkent yaratılması yoluyla bölgesel gelişmenin sağlanması stratejisi dünya planlama yazınında özgün bir yere sahiptir (1).

Diğer yandan, daha önce emperyalist-kapitalist gerekçelere, yani hammadde kaynaklarının sömürülmesi ve bunların en kısa yoldan limanlara eriştirilmesi için inşa edilmiş demiryolları millileştirilmiştir. Daha önce inşa edilmiş ve millileştirilen demiryolları ile yeni inşa edilen demiryolları ile birlikte Ankara merkezli demiryolu ağının oluşturulması en önemli stratejik kararlardan biridir. Ulusal piyasaların birliği altında yeni kurulan fabrikaların *iktisadi akılcılaştırılması* demiryolları ağının oluşturulması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde, iktisadi ve siyasi bağımsızlık doğrultusunda üretim birimleri arasında ilişkilerin kurulmasının temelleri oluşturulmuştur. Demiryolu ağının oluşturulması ve Anadolu'ya yayılmaya çalışılan sanayileşme yeni *bölgesel merkezlerin* yaratılmasına zemin sunmuştur (2). Ankara'nın başkent seçilmesi, ulusal sınırları içinde bölgesel gelişmenin eşit ve adil dağılımının ilk ve önemli bir adımını oluşturmıştır. Bu siyasalar, bölgesel gelişme merkezlerinin yaratılmasında öncü roller oynamışlardır. Esas olarak, siyasi tutum ve kararlılık yeni bir başkent yoluyla Anadolu'nun kalkındırılması ve millî iktisadın oluşturulmasına yöneliktir. Yeni bir başkent yaratılması düşüncesi, Anadolu'da *bölgesel bütünleşmenin* sağlan-

ması bağlamında değerlendirilmelidir. Bu ise, en önemli gelişme merkezi olarak İstanbul çevresindeki *yığılma iktisadını* bir kenara bırakan bir bölgesel gelişme stratejisidir. Kozmopoliten kültür ile imparatorluğa ait kalınların varlığını sürdürdüğü eski başkentin terk edilmesinin herhangi bir iktisadi yararı olmaması yanı sıra alt edilmesi gereken ağır iktisadi yükler getirmesine karşın, bu strateji ulusal bütünleşme açısından zorunlu görülmektedir. Bu yüzden, yeni bir başkentin yaratılması her şey bir yana tümüyle *siyasi* bir tutum ve hareket olarak değerlendirilmelidir (Tankut, 1990, 17).

Atatürk Orman Çiftliği ile ilgili olarak İç İşleri Bakanlığı tarafından 1936 yılında Fransızca çıkarılan tanıtım kitabı: *La Ferme Modele D'Orman* [Örnek Orman Çiftliği]

Kırsal emeğin özgürleştirilmesi ve kır-kent bütünleşmesi yoluyla kentleşme

Siyasa temelli bu gelişme modelinde, kentsel ve bölgesel gelişme konuları birbirlerinden ayrılmamaktadır. Kırsal emeğin özgürleştirilmesi ve kırdaki feodal ilişkilerin tasfiyesi için bir dizi düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Aşar kaldırılmış, tarım ve hayvancılık alanındaki iyileştirmeler yanı sıra tarımın makineleştirilmesi yönünde önlemler alınmıştır. Köylerin yönetimi ile ilgili Köy Kanunu yanı sıra Zirai Birlikler Kanunu çıkarılmış, Ziraat Enstitüsü kurulmuştur. Kırsal kalkınma yalnızca bir iktisadi gelişme konusu olarak görülmemiş kapsamlı bir özgürleşme tasarısının parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde 64 köy örnek köy olarak planlanmıştır.

Zirai merkezler, devlet çiftlikleri, zirai bankacılık, kooperatifçilik, toprak dağıtımı, toplu üretim ve örgütlenme Cumhuriyet yönetiminin kıra bakışının en önemli göstergeleridir. Çok sonra kurulan, köy öğretmenlerinin yetiştirilmesine yönelik Köy Enstitüleri kırsal kalkınma ve köylünün özgürleştirilmesi siyasasının en önemli bileşenidir.

Devletçi siyasalar sayesinde ulusal sınırlar içinde gerek kentsel gerekse bölgesel düzeyde eşitlikçi ve adil bir gelişme modelinin uygulanması olanaklı hale gelmiştir. Bütün üretim birimleri millî iktisadın amaç ve hedeflerine uygun olarak birbirleriyle bütünleştirilmiştir.

Sanayileşme ve bölgeler arası bütünleşme

Bölgesel gelişme stratejisi olarak, Anadolu'nun geliştirilmesi Sanayi Planları ile şekillendirilmiş ve güçlendirilmiştir. Birinci (1933) ve İkinci Sanayi (1936) Planları, gelecekte neyin olacağını kestiriminden çok, gelecekte neyin olması gerektiği ile ilgilidir. 1920'ler ile 1930'larda bölgesel düzeyde gelişme ve büyümenin düzenlenmesi problemi, geleceğin kestirimine değil bilinçli ve iradi biçimde örgütlenmiş bir planlamaya dayanmaktadır. Bu planlarda, sanayi tesislerinin yer seçimi, firma düzeyindeki iktisadi kıstaslara (yani ölçek iktisadı) göre değil ulusal kalkınmayı toplumsal bir siyasa ve bölgesel gelişme sorunu olarak gören bir bakış açısına dayanmaktadır. Bu planların mekânsal boyutu ve gelişme hedefleri kapsamlı olup sanayi gelişmesi üzerinde temellendirilmiştir. Bu planlarda, özgür emeğin yaratılması hedeflenmiştir. Her iki planın kırsal kalkınma üzerine kapsamlı hedefleri bulunmakta olup; sanayinin tarım üzerindeki olumlu katkılarının artırılması varsayımına dayanmaktadır. Devletçi siyasalar sayesinde ulusal sınırlar içinde gerek kentsel gerekse bölgesel düzeyde eşitlikçi ve adil bir gelişme modelinin uygulanması olanaklı hale gelmiştir. Bütün üretim birimleri millî iktisadın amaç ve hedeflerine uygun olarak birbirleriyle bütünleştirilmiştir. Bu açıdan, iktisadi akılçılık yalnızca üretim birimlerinin birbirleriyle ilişkilendirilmesine dair bir konudur.

Bu dönemde, 2521 sayılı yasa ile birlikte limanlar ve iskeleler millî iktisadın ve sanayileşme programlarının gereklerine uygun olarak ulusal ulaşım ve üretim sistemine bağlanmıştır. Elektrik üretimi ile madencilikten sorumlu Etibank (1935) Maden Teknik ve Arama Kurumu Müdürlüğü (1935), Türk Demir Çelik Sanayi (1937), Devlet Kereste Fabrikası (1937) Sanayi Planları ile kurulmuş başlıca kurumlardır. Sanayi Planlarının olanaklı hale getirdiği bölgesel gelişme siyasaları, feodal mülkiyetin tasfiyesi, topraksız çiftçinin topraklandırılması (3115 Sayılı Yasaya göre gerçekleştirilen kamulaştırmalar), sultanın vergilerinin, imparatorun hükümlerinin tasfiyesi, tekke ve zaviyelerin yasaklanması ve mülklerine el ko-

nulması gibi bir dizi devrimci yasanın uygulanmasına izin vermiştir.

Mustafa Kemal Atatürk AOÇ'de bir inceleme sırasında makine başında (1930'lu yıllar) (Koleksiyoncular Derneği arşivi). Devlet çiftliklerinin kurulması, tarımsal üretimde örgütlenme yanı sıra makineleşme ve teknolojik gelişme düşüncelerini birlikte içermektedir. Gazi Çiftlikleri, Atatürk Çiftlikleri adlarını alan Devlet Çiftlikleri, kırsal emeğin feodal bağlardan kurtarılması, tarımsal örgütlenme ve teknolojik ilerleme açısından önemli bir uygulamadır.

Feodalizme ait ilişkilerin tasfiyesine yönelik bu yasal düzenlemeler kamusal hizmetlerden eşit yararlanan yurttaşların yaratılması yanı sıra kırsal nüfusun özgürleşmesi ve kentsel işgücünün yaratılması için bir zemin yaratmıştır. Kuşkusuz, piyasanın kârlılık ölçütüne göre hareket eden tekil girişimler yoluyla genel iktisadi ve toplumsal yararlar göre biçimlenen bir planı uygulama imkânı bulunmamaktadır. Bu nedenle, merkezî hükümetin müdahalesi kaçınılmazdır. Sanayi Planları bu nedenle, merkezî müdahalenin en önemli öğeleri olmuştur.

Sanayi-kent bütünleşmesi ve kamusal hizmet tanımı

Devlet fabrikalarının, kentlerin ve çevrelerinin gelişmesine kentsel hizmetlerin sunumu açısından önemli katkıları olmuştur. Bu fabrikalarda üretim ve araştırma etkinlikleri yanı sıra kültürel etkinlikler, spor faaliyetler, dinlenme ve sağlık hizmetleri, işçiler için konut, bekar evleri (hem kadınlar hem de erkekler için), okullar, çocuk yuvası, çocuklar için oyun alanları, bakkallar, hamamlar, işçiler için kulüpler, berber, kasap, kantin, fırınlar bulunmaktadır. Bu fabrikalardaki sosyal ve kültürel etkinlikler ve tesisler kamuya açık olup, kentlerin kültürel yaşamı bu fabrikalar ile zenginleşmektedir.

Birinci ve İkinci Sanayi Planlarındaki iktisadi akılcılık, yeni kurulan üretim birimlerinin kapsamlı bir plan çerçevesinde yerleşmeler ve gelişme merkezleri ile bütünleştirilmesi ilkesine dayanmaktadır. Kısa erimli akılcı hesaplardan hareket eden saf bir iktisadi verimlilik ve etkinlik bakış açısı yerine yer seçimleri coğrafi ve çevresel koşulların değerlendirilmesine dayanmaktadır. Bu siyasi tercihleri kapsamlı yatırım ve yönetim kararlarını içeren iktisadi akılcılaştırma planları izlemektedir. İktisadi akılcılık kalkınmanın esas ilkesi değildir; buna karşın üretim sürecinde izlenmesi gereken bir ilkedir. Bu-

rada, iktisadi akılcılaştırmanın en temel araçları olarak demiryolu ağının oluşturulması, enerji üretim planları ile devlet destekli navlun sistemini gösterebiliriz.

Cumhuriyetin kamusal mekânlarının yaratılması

Bu dönemde, kent planlama, yüceltilen Cumhuriyet yurttaşının çağdaş yaşam mekânlarının yaratılmasına yöneliktir. Toplumun çağdaş bir yaşama doğru ilerletilmesi, kamusal ve toplumsal mekânlarının yaratılması kent planlamanın en önemli hedefleri arasındadır. Kamu yapıları ve mekânları kentleri tanımlayan en önemli öğelere dönüşmektedir. Kent parkları ve Halkevleri toplumsallaşmanın önemli merkezleridir. Gençlik Parkı, Kültür Parkı, Halk Bahçesi, Millet Bahçesi vb. adları alan bu alanlar eğlenme, dinlenme ve spor etkinliklerinin yanı sıra aynı zamanda önemli toplumsallaşma mekânlarıdır. İmparatorluğun cinsler ve toplumsal katmanlar arasındaki ayrımına dayalı mekânlarının tersine Cumhuriyetin parkları toplumsallaşma ve dinlenmenin birlikte gerçekleştiği yerlerdir. Bu alanlar rastlantısal olarak seçilmiş yerler değildir; tersine kentlerin en stratejik ve merkezi yerlerinde oluşturulmuşlardır.

2000'li yıllarda geleceği planlamak

1930'lu yıllarda Türkiye'nin planlama deneyiminden hareketle, geleceğin planlanması sorunsalının iki temel bileşenini öneriyoruz. Siyasi bir strateji olarak, kent planlamanın bağlamı iki temel düşünce etrafında kurgulanmalıdır. Birincisi, dünyanın karşı karşıya kaldığı çevre sorunları dikkate alındığında, gelişme potansiyellerinin planlı yönetimi ve doğal kaynakların kullanımı ve korunmasında dengelerin sağlanmasıdır. Diğer ise, bölgesel ve kentsel ölçeklerde olmak üzere tüm planlama ölçeklerinde uygulamaların eşitlik ve toplumsal adalet düşünceleri etrafında biçimlendirilmesidir. Bu sonucusu, kent planlamanın zorunlu toplumsal hedefleri ile ilişkilidir. Toplumsal ve iktisadi hedefler mekânsal planlama hedefleri ile bütünleştirilmelidir. Fiziksel ve toplumsal erişimi kısıtlayan, toplumsal kutuplaşmaya ve bölünmeye yol açan seçenekler yerine eşitlik ve toplumsal adalet bakış açısı bütün mekânsal düzenlemelerin merkezine yerleştirilmelidir. Bu şekilde, fiziki olan ile toplumsal arasındaki ayrım reddedilmelidir.

Geçtiğimiz on yıl boyunca kent planlama yazını derinden etkilemiş olan kültürcü bakış açılarına karşı, kent ve bölge planlamanın sorunsalının, toplumsal eşitlik ve toplumsal adalet kavramları üzerinde yeniden biçimlendirilmesine gerek bulunuyor. Çok iyi bilinmektedir ki, ulusal ekonomilerin özelleştirilmesi ve uluslararası sermayenin önündeki siyasi ve mekânsal engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik küresel stratejiler az gelişmiş ülkelerin ulusal ekonomileri üzerinde yıkıcı etkiler yapmış ciddi iktisadi yükler getirmiştir. Artan toplumsal kutuplaşma ve yoksulluk Türkiye'ye özgü değildir. Devlet iktisadi girişimleri ile devlet mülkiyetinin ve

kamusal hizmetlerin özelleştirilmesi, kamusal hizmet kavramının kapsamının karlılık ve pazarlanabilirlik ölçütlerine göre yeniden tanımlanması, planlamanın kurumsal yapısını ve kapsamını köklü biçimde bozmuştur. Devlet fabrikaları ile iktisadi girişimlerinin sahip oldukları arsalar uğruna özelleştirilmesi, sermayenin artan biçimde emlak sektörü ile yazında ikincil sektör olarak adlandırılan inşaat sektörüne kayışı bir yandan kentlerin sanayisizleşmesini beraberinde getirmiş, kısa erimli akılcılıklara ve özel yararlar ve değişim değerlerinin yaratılmasına yönelik planlama bakış açıları için uygun zemin yaratmıştır.

Planlanmış Kentler, Demiryolu Hatları, Devlet Çiftlikleri, Devlet Fabrikaları (1938 yılına göre) ve daha sonra kurulan Köy Enstitüleri. (Ç. Keskinok tarafından üretilmiştir).

Bütün bireylerin piyasanın ebedi iktisadi yasalarına göre hareket ettiğini ileri süren liberal düşünceye karşı, planlama düşüncesi bütün insanlığın ve toplumun son kertede iktisadi yaşama ve üretimin toplumsal koşullarına hükmedeceği ve sonunda bu koşulları belirleyeceği düşüncesine dayanmaktadır. Bir araç olarak planlama, toplumların kolektif etkinliklerine yönelik olduğundan siyasi aygıtın araçlarının kullanılmasını ve kamusal bir erki varsayar. Kapitalist/piyasa toplumlarında üretimin giderek toplumsallaşması ile mülkiyetin özel karakteri arasındaki çelişme planlamanın kapsamını sınırlamaktadır. Buna karşın, piyasa temelli liberal düşünceye karşı planlama kamusal alana aittir. Bir yanda, uzun erimli akılcılıkları ve kamusal yarar vurgulayan planlamaya karşı diğer yanda özel çıkarlara ve kârlılık ölçütüne dayanan planlama karşıtı strateji durmaktadır. Buna karşın, her ikisi arasındaki karşıtlık bütün piyasa ekonomilerinin ortak sorunudur. Türkiye örneğinde, uzun kapitalist bütünleşme ve yeniden kapitalistleşme dönemleri boyunca, bir yanda bütün toplumsal kaynakların eşit ve adil dağılımı ve seferber edilmesi, tarihsel ve doğal değerlerin korunması diğer yanda kırsal kalkınma programlarıyla bütünleşen kentsel ve bölgesel gelişme siyasalarının tersine kapitalist bütünleşmenin başlıca odakları olarak büyük kentler çevresinde bir yığılma şeklinde bir gelişme gerçekleşmiştir. Bu şekilde, büyük kentler çevresinde aşırı yığılmalar şeklinde bir yerleşme dokusu ortaya çıkmıştır. Doğası gereği eşitsiz bu gelişmenin sınırlamaları altında planlamanın kapsamı da sınırlanmaktadır; bölge planlama artık bir düzenleme ve müdahale aracı değildir. Kent planlama ise en iyi durumda bölge düzeyinde denetlenemeyen gelişmenin kestirimine dayanan düzenlemelerin ötesine geçememektedir.

Bölgesel düzeyde denetlenemeyen bu gelişme stratejisi, başta büyük kentler olmak üzere emlak sektöründe yer alan ve dolaşan sermaye uğruna desteklenmektedir. Bu bakış açısında, gelişme kapasiteleri ile potansiyellerinin harekete geçirilmesi sorunu bir planlama problemi olarak görülmemektedir. Toplumsal gelişme sorunu, iktisadi süregiden durum bakış açısından hareket eden kestirimler sorununa indirgenmektedir. Bu yüzden, kent planlama en iyi durumda büyük kentlerin evresinde denetlenemeyen yığılmadan kaynaklanan kentsel büyümenin düzenlenmesinden öteye geçememektedir. Bu nedenle, geleceği planlamak sorunsalımız iktisadi süregiden durum bakış açısı yerine siyasa yönelimli olmak durumundadır.

Toplumsal ve iktisadi hedefler mekânsal planlama hedefleri ile bütünleştirilmelidir. Fiziksel ve toplumsal erişimi kısıtlayan, toplumsal kutuplaşmaya ve bölünmeye yol açan seçenekler yerine eşitlik ve toplumsal adalet bakış açısı bütün mekânsal düzenlemelerin merkezine yerleştirilmelidir.

Nesnel zemin üzerinde, 2000'li yıllarda kentlerin planlaması sorunsalımız, bir yanda dünyanın karşı karşıya kaldığı çevre sorunlarını dikkate alarak gelişme potansiyellerinin planlı biçimde kullanımı ve yönetimi, kaynakların kullanımında koruma-kullanma dengelerinin gözetilmesi ve toplumun sürdürülebilir refahının sağlanması diğer yanda planlama kuramını toplumsal eşitlik ve adalet ilkelerine göre yeniden biçimlendirilmesi konularını içermelidir. Gelişme potansiyellerinin planlı biçimde seferber edilmesi, koruma ve kullanım arasında sürdürülebilir dengelerin kurulması gereklidir. Kaynakların kullanımı planlı biçimde gerçekleştirilmediğinde gelişme eşitsiz niteliğini sürdürecektir.

İkinci konumuz, planlama kuramı ve uygulamamızın sahip olması gereken toplumsal hedeflerle ilişkilidir. Burada, toplumsal ve fiziksel kaynakların, tarihsel, kültürel ve doğal değerlerin kullanımı ile ilgili düzenlemelerin eşitlik ve toplumsal adalet hedefleri ile bütünleştirilmesi gerektiğine işaret ediyoruz. Toplumsal bütünleşme olanaklarını sınırlayan, toplumsal kutuplaşma, toplumsal bölünme ve ayrışmaya yol açan bütün mekânsal düzenlemeler terk edilmelidir. Bu yüzden, kullanım değerlerinin ve kamu yararının korunması, yararların eşit dağılımı, kamusal hizmetlere eşit erişimin sağlanması bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Sonuç

Gelecekte planlama sorunsalımızın ne olması gerektiği ile ilgili önermelerde bulunurken, kuşkusuz bütün toplumsal belirleyicileri kapsama olanağımız bulun-

muyor. Planlama sürecinin toplumda eşitsizlikler yaratmasını ya da tersini engelleyen sihirli bir formül de yok. Bu yüzden, toplumsal adalet düşüncemiz verili toplumsal koşullarda ister istemez bölüşümsel adalet ile sınırlıdır. Son kertede, sorunun nihai çözümü üretim ilişkilerinin dönüşümünde yatıyor. Buna karşın insanlığın köklü çözümlere yönelik bütün dönüştürme kapasiteleri verili

toplumsal oluşumun sınırlamaları altında bütün seçenekleri tüketmeksizin ve denemeksizin gerçekleştirmiyor.

2018 Tarihli Ek

1930'lı yıllar Türkiye'de toplumsal kalkınma ve özgürleşmenin en kapsamlı biçimde örgütlendiği ve gerçekleştirildiği yıllardır. Bu dönemdeki kent ve bölge planlama deneyiminden, özellikle ezilen ve gelişmekte olan dünyanın geleceği açısından çıkarılacak dersler vardır. Toplumsal ve iktisadi yaşama ve mekâna yönelik düzenlemeler, 1920'li yıllarla birlikte adım adım ilerlemiş, 1930'lu yıllarda kapsamlı bir niteliğe ulaşmıştır. Dünya Buhranının etkileri olmakla birlikte, bunlar buhran koşullarında ansızın keşfedilmiş konular değildir. Türk Devriminin Dünya tarihindeki özgünlüğünü belirleyen yanı sıra şu iki mücadelenin içiçeliğidir:

1. Emperyalizme karşı verilmiş olan Kurtuluş Savaşı
2. Ortaçağ gericiliğine karşı verilmiş olan özgürlük mücadelesi ve devrimler.

Bu iki mücadele zemini genç Cumhuriyetin kentsel ve bölgesel mekânına yönelik düzenlemelerini belirlemiştir (3). Kapitalizmin eşitsiz gelişme koşulları Dünya üzerinde varlığını sürdürdüğü koşullarda Türkiye deneyimi, ezilen ve gelişmekte olan dünyaya yol gösterecek; gösterdiği ölçüde de bir dünya sistemi olarak emperyalist-kapitalist sömürünün koşullarını ortadan kaldıracaktır.

Günümüz Türkiye'sini, yalnızca iktisadi anlamda değil toplumsal ve kültürel anlamda da giderek eşitsizleşen bölgesel gelişmenin bir ürünü olarak İstanbul kentinin azmanlaşması, doğal çevresinin ne pahasına olursa olsun büyüme uğruna acımasızca yok edilmesi, kırsal alanların boşalması, kıyı bölgelerinde yığılma, yalnızca bölgeler arasında değil bölgeler içinde ve kır ile kent arasında derinleşen iktisadi ve toplumsal eşitsizlikler nitelenmektedir.

İlk başta şunu söylemeliyiz; 2000'lerde bir uygarlık projesi, emperyalizmin küresel ağlarına teslim olarak değil, tersine 1930'ların deneyimlerinden hareketle, ulusal iktisadi yeniden inşa ederek, gelişmeyi kapsamlı bir bakış açısı ile ele alarak, bölgeler arasında ve içinde düzenleyerek, kırsal üreticiyi geri toplumsal bağlardan özgürleştirerek ve iktisadi ve toplumsal anlamda örgütleyerek, modernleşmesinin imkânlarını yaratarak, üretici güçlerin geliştirilmesi ile koşut toplumsal eşitlik, kır-kent, doğa-toplum, kent bütünleşmelerini sağlayarak, doğanın ve tarihsel mirasın korunması hedefleri içinde gelişme olanaklarını yaratarak, doğaya yabancılaşmayan bir kentsel gelişme ve yaşam inşa ederek, ilerleme fikrini yalnızca iktisadi bir konu olarak değil aynı zamanda kültürel ve estetik bir sorun olarak ele alarak, eşitlik sorununa yalnızca iktisadi bir çerçevede değil aynı zamanda insan-doğa ilişkisi içinde yaklaşılarak gerçekleştirilebilir.

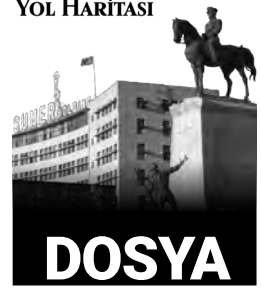
Notlar

1. Rivkin Türkiye örneğinde büyüme merkezlerinin yaratılması konusunda iki temel bölgesel gelişme seçeneğinden söz etmektedir. Bunlar "yayılmaya" ve "seçilmiş yoğunlaşmalar"dır. Rivkin'e göre Türkiye yeni büyüme bölgelerinin desteklenmesi girişiminde her iki seçeneği de denemiştir. Konu ile ilgili olarak bkz: Rivkin (1964,146-51).
2. 1940 yılına kadar 77 kent planlanmıştır. Bunların 33'ü il merkezleridir. Bunların büyük bir çoğunluğu, Sanayi Planları ile öngörülmüş olan demiryolu ağı ile liman tesislerinin kurulması açısından öncelikli merkezlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Tekeli (1980).
3. Türk Devriminin dile getirilen mücadele ekseninde gerçekleştirdiği kentsel ve bölgesel düzenlemeler Marx ve Engels'in, *Komünist Partisi Manifestosu*'nda yer alan kır ile kent arasındaki ayrımın ortadan kaldırılması, tarım-sanayi ilişkisinin kurulması konularındaki öngörülerini ile çakışmaktadır. Bir farkla; Manifesto'da yer alan maddeler birer öngörü iken Türk Devriminin gerçekleştirdiği kentsel ve bölgesel düzenlemeler birer gerçekliktir.

Konu ile ilgili olarak bkz: Keskinok (2018).

Kaynakça

- Altaban, Ö. (1998) "Cumhuriyet'in Kent Planlama Siyasetleri ve Ankara Deneyimi", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 41-64.
- Cumhuriyet Halk Partisi (1935) *CHP Programı*, Ulus Basımevi, Ankara.
- Doğan, Ç. (2003) *Formation of Factory Settlements within Turkish Industrialization and Modernization in 1930s: Nazilli Printing Factory*, Türk basılmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- Gündüz, N. (2002) *Tarihsel Süreç İçinde Türkiye'de Kent Parklarının Oluşumu (Cumhuriyet Dönemi Kent Parkları)*, Ankara Üniversitesi Peyzaj Mimarlığı Bölümü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara.
- İlhan T. (1980) "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", T. Gök (der), *Türkiye'de İmar Planlaması*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi yayını, Ankara, 8-112.
- İnan, A. (1972) *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı: 1933*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kemal, M. (1999) *Eskişehir-İzmit Konuşmaları: 1923*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Keskinok, Ç. (2000) "Atatürk Orman Çiftliği: Kuruluşu, Sorunları ve Gelişme Seçenekleri için Öneriler", *Mimarlık* (292) 43-46.
- Keskinok, Ç. (2006) *Kentleşme Siyasetleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kıpal, U. ve Uyanık, Ö. (2001) *Türkiye Milli İktisat Tarih: Devletçilik*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Peri, B. (2002) *Building the Modern Environment in Early Republican Turkey: Sümerbank Kayseri and Nazilli Factory Settlements*, basılmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- Rivkin, M. (1964) "Creation of Growth Regions: Some Experience from Turkey", *Ekistics* 18 (106) 146-51.
- Tankut, G. (1990) *Bir Başkent'in İmarı: Ankara (1923-1939)*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi yayını, Ankara
- Yavuz, F. (1980) "Başkent Ankara ve Jansen", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 7 (1) 25-33.

Tarih, tarihyazımı, Batı ve Atatürk

Alp Hamuroğlu

Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Bunu da devrimci Cumhuriyet, tarih bilinciyle yerine getirecekti. Cumhuriyet'in tarihe verdiği önem, Avrupamerkezli tarih anlayışına seçenек üretme anlayışı, Türk tarihini ortaya çıkarmaya yönelme, tarih biliminin kurumlarını yaratma ve geliştirme, bu tarih bilincinin ve tarih bilinci ihtiyacının uygulamalarıdır.

İtalyan Giuseppe Salviati'nin Helen'i Kaçırması, 16. yüzyılın ortaları.

“... Türkleri Avrupalılardan aşağı tutan teorinin artık tatbik zamanı geçmiştir.”
MUSTAFA KEMAL¹

“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır.”
MUSTAFA KEMAL²

Tarihe nereden bakmaktayız?

Bulunduğunuz yere bulunduğunuz yerden bakmak başkadır, dışarıdan bakmak başka. Tarihe de aynı şekilde. Bulduğumuz yerden tarihe bakmakla, aynı tarihe dışarıdan bakmak farklıdır. Bulduğumuz yerin tarihi elbette nereden bakıldığına göre değişik olacaktır, hatta bunlar birbirine ters bile düşebilir. Tarih bir bilim olduğu halde ya da olması gerektiği halde, böyle farklılık oluyorsa bu farklar bilimsel olmamaktan kaynaklanıyor olmalıdır. En az birisi ya da ikisi birden yanlıştır ya öznelidir.³

“Tarih”in tarihi oldukça eskiye gidiyor. Yazının bulunmasıyla birlikte tarih de dolaşıma girmiş oluyor, öyle deniyor. “Tarih” yazıyla başlamış ama öncesi de var; “sözlü” aktarılmalar gene “tarih”tir, en azından o zamanlar için. Kaldı ki, arkeoloji ile benzeri ve benzeri olmayan modern bilimler sayesinde tarihin gizleri belirli ölçülerde açıklığa kavuşturulmuştur. Bu bilimlere yenileri de eklenmektedir.

Yazıdan sonra, henüz bilim düzeyinde olmasa, bilim haline gelmemiş olsa ve öyle sayılmasa da *tarih* “başlamıştır”. O tarih, o zamanlar yönlerce ve bölgelerce ayrıştırılmış, yönlerle ve bölgelere göre oluşturulmuş da değildi. Bundan kastımız, kavram olarak “Batı”nın ortaya çıkmış olmasından sonra *tarihin*, bir yöne, bir kıtaya, bir bölgeye ve bir yere aitliğinin de ortaya çıkmış olmasıdır. Böylece tarih bir kültüre göre tanımlanmış, yapılandırılmış, oluşturulmuştur. Tarihin bir yerin (bir kıtanın ya da bir bölgenin) veya bir kültürün ya da bir yönün adı verilerek buna göre biçimlendirildiği doğal olarak biliniyor ve ifade ediliyor çünkü. Bir bölgeyi-kültürü karşılayan yön için örnek, “Batılı tarih” ve “Batıcı tarih”.

1) 1 Mart 1922, bkz. Atatürk'ün Bütün eserleri, Cilt: 12 (1922), Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s.294.

2) 1931; akt. Hasan Cemil Çambel, T.T.K. Belleten, Cilt: 3, sayı 10, 1939, s.272.

3) Her iki duruma da sık rastlanır. Örneğin, kazanılmamış bir savaşın zafer olduğu yazıldığı gibi, durumu gerçek bir izlenim oluşturmayacak şekilde yazılan tarihler de vardır. Dahası, çok önemli olduğu halde yokmuş, olmamış gibi geçilen ve belirli bir tarihyazımında yer alamayan olaylar da bulunur.

“Avrupa’da yazılmaya başlanan tarih bir süre sonra Avrupa/Avrupalı gözüyle ve dünya konu olduğunda veya dünyada başka bir yerin tarihi olduğunda Avrupa’dan bakarak yazılan tarih oluyordu. Avrupa’da yazılan tarih Avrupa gözüyle, daha sonra, Avrupa 'Batı' olmaya evrildiği zaman ise da Batı gözüyle yazılan tarih olacaktı.”

Avrupa'da yazılmaya başlanan tarih bir süre sonra Avrupa/Avrupalı gözüyle ve dünya konu olduğunda veya dünyada başka bir yerin tarihi olduğunda *Avrupa'dan bakarak* yazılan tarih oluyordu. Avrupa'da yazılan tarih Avrupa gözüyle, daha sonra, Avrupa "Batı" olmaya evrildiği zaman ise da Batı gözüyle yazılan tarih olacaktı.

Aslında belirli bir gelişme düzeyine ulaştıktan ve kendi dışında bir dünya olduğunun bilincine varıldıktan sonra her yerde toplumlar kendilerini önce coğrafi ve toplumsal, sonra siyasal ve tarihsel bakımlardan merkez olarak görürler. Avrupa'da da böyle oldu.

Avrupa'nın ve Batı'nın gözü ve bakışı, Avrupalıydı ve Batılıydı, yani Avrupa ve Batı içindi.

Yerel-özel tarihyazımları ve kurumlaşma

Tarih yazımı başladıktan sonra her toplum, her bölge, her ülke, her millet ve hatta her kurum kendi tarihini kendisine göre ve kendisi için yazdı. Batı'dan örneklemek çok kolay (çünkü örnekler hazır olduğu gibi, bu örneklerin de yeterince çok olduğu biliniyor); Roma için Roma'nın yazdığı tarih, Avrupa için Avrupa'da Avrupalılarca yazılan tarih, Fransa için Fransız tarihi, Hristiyanlık için Hristiyanlıkça yazılan tarih vb. Ancak bunlar toptan değerlendirildiğinde "özel tarihler" in merkezciliklerle ilişkili olduğu görülüyor, tarihlerin Romamerkezli, Avrupamerkezli, Hristiyanmerkezli ve ülkeler merkezli tarihler oldukları anlaşılıyor.

Avrupa'ya sıra gelmeden önce de merkezcilikler tarihin sorunları arasındaydı. İlk gelişmiş kurumlaşma din ve devlet olduğuna göre, merkezcilik bunların ortaya çıkmasıyla başlamıştır.

Bunlar olağan, kıta olduğu varsayıldıktan, genel kabul gördükten ve Avrupa'ya verilen ada önem, anlam ve değer kazandırıldıktan sonra Kıtada somut merkezlilikler ve merkezcilikler olduğu görüldü! Grek, Roma ve Hristiyanlık odaklı merkezcilikler; uzun bir dönem sonra aynı şekilde Kıta için bir merkezcilik, özel adıyla Avrupamerkezcilik ortaya çıktı. Çünkü Avrupalılar yaşadıkları yerin "kıta" olduğunu keşfetmişlerdi! (Aslında bu bir "keşif" olmaktan çok bir icattır, bölgesel gelişme onlarca kıta olmayı gerektiriyor ve *ayrı* anılmayı hak ediyordu!) Antik Çağ'da ve yakın sonrasında "kıta" bilinci yoktu, olamazdı da. Çünkü Orta Çağ boyunca bile Avrupa'nın Asya'dan ayrı bir kıta olduğunun düşünülmesi için bir neden bulunmuyordu.

Avrupamerkezcilik, Avrupa için erken bir dönemde ortaya çıkmıştı, dünyayı tanıma yoluna girilmişti ama henüz konuşmak ve tanıma gitmek mümkün değildi. "Bir 14. yüzyıl ansiklopedi yazarı", kendini bilmezliği'nin farkında olmayarak, "Avrupa'nın bütün dünyanın üçte biri olduğu"ndan söz edebiliyordu.⁴ Avrupa'yı önemli görmek ve göstermek istiyorlardı elbette, bu yüzden abartılar yapılabilirdi, ancak bu derece atmak, bırakalım ansiklopedist olmayı, sıradan olsa bile kimseyi gülünç olmaktan kurtaramazdı.

Hollandalı gravürücü Frederick de Wit'in 1675 tarihli Hint Okyanusu haritası.

Aslında belirli bir gelişme düzeyine ulaştıktan ve kendi dışında bir dünya olduğunun bilincine varıldıktan sonra her yerde toplumlar kendilerini önce coğrafi ve toplumsal, sonra siyasal ve tarihsel bakımlardan merkez olarak görürler. Avrupa'da da böyle oldu. Bu olgunun bir üst aşamada kültürel alanlarda da kendini göstermemesi düşünülemez.⁵ Ancak Grek, Roma ve Hristiyan merkezciliklerinin uç noktalar özelliğinde olduğu ve sonraları bunun *Avrupa'da* kendini tam bir uç nokta olarak gösterdiği de bir gerçektir.⁶ Uç nokta diye algılanmasının ve böyle denmesinin nedeni, geçerliliğinin genel kabul görmesi olmakla birlikte, aynı zamanda tekçiliği, katılığı, dayatırlılığı, baskınlığı ve etkililiğindendir.

Avrupamerkezçiliğin kendini inandırma dayanaklarından biri Sanayi Devriminin tartışılmaz başarısıdır.

Keşfedilen yerlerin sahiplenilmesi ihtiyaçlar doğurdu

Avrupa, Keşifler sonucu sömürgecilik dönemine girdiğinde başka ve uzak toplumların, ülkelerin, toprakların, kıtaların, iklimlerin, dolayısıyla her şeyin Avrupa ve Avrupalılar için bilinir olması gereği ortaya

4) Akt. Davies, s.25. Yazarın kaynağı konusunda notu şöyle: "Bartholomew'in 'İngilizlerin Latin Ansiklopedisi'ni çeviren Trevisalı John, aktaran R. Barber, *The Penguin Guide to Mediaeval Europe* (London, 1984), s.30".
 5) Bu konuda bilgi için bkz. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* içinde "Haritanın Merkezinde: Milletler Kendilerini Tarihin Ekseni Olarak Görürler" bölümü, s. 91-98.
 6) Batı'yı ve bütün dünyayı sarsan, söz konusu gerçekliğin siyasal ve tarihsel olarak özel bir anlam ve sonuçları olduğunu belirleyen bir eser yazılmış olması bunu göstermektedir; bkz. S. Amin, *Avrupamerkezcilik*.

çıktı. Bütün bu geniş alanlarda bilgilenme olmadan hâkimiyet kurmak ve bunun sürdürülebilirliğini sağlamak mümkün olmayacaktı. Görünür şeyler vardı, ortada olan şeyler vardı, ama ilerletilmeleri, derinleştirilmeleri ve tamamlanmaları gerekiyordu. İhtiyaçlar kendilerini dayatıyordu.

Avrupa dışındaki deniz aşırı bölgelere ve yeni kıtalara hâkim olduklarında ve oraları sömürge yaptıklarında yerli insanları tanımaları, onlara nasıl davranacaklarını, onları nasıl ezeceklerini ve nasıl kullanacaklarını öğrenmeleri gerekiyordu. Özelliklerini anlamadan, nasıl istismar edeceklerini bilmeden iyi sonuç alamazlardı.

Keşifler fetihçilik, kâşifler fatih olmuşlardı!

Varılan yerler işgal alanlarıydı!

Doğulular; Doğulu toplumların âdetleri, yaşama biçimleri, dilleri, tarihleri; Doğu topraklarının özellikleri, topoğrafyaları, zenginlikleri, bunların hepsi merak konusu olduğu gibi, bu alanlarda bilgiler aynı zamanda yağmacı sömürgecilerin ihtiyaçları arasındaydı. Doğu'ya ve Doğulu'ya ait her şey bilinmeliydi. Bu yüzden öncelikle altın için çıkılan Doğu'ya deniz seferlerine bilgili insanlar, aydınlar, bilimciler de katılmalıydı.

Dil sorunu yüzünden farklı dilleri konuşanlar ve dilbilimciler, yola çıkan gemilerin personelleri oldular.

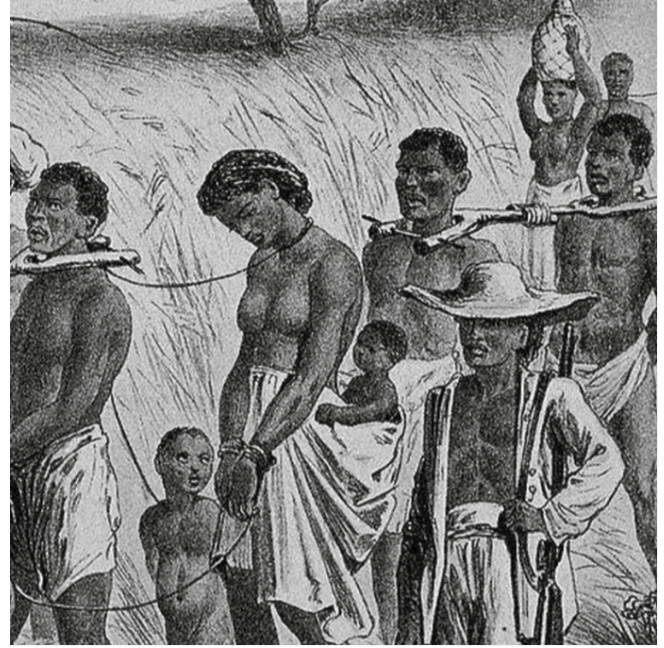
Varılan yerlerde farklı inanışlar, anlaşılamayan dinsel inançlar, din görevlilerinin de olması gerektiğini göstermişti. Tuhaf şeylere inananların Hristiyanlaştırılması da yararlı olacaktı. Avrupa, kıtaya dışarıdan gelen savaşçı olmayan dini, Hristiyanlığı Romalılaştırmış, sonra da bir otorite merkezi haline getirmişti. Kendisi şiddetçi olmuş ve şiddetin hizmetine girmiş olan bu otorite, başarının şartı gibiydi.

Olgunlaşan Doğu seferlerinde bir dönem sonra her türlü bilgili, meraklı, gezgin, becerikli, aydın, bilimci, uzman, araştırmacı insanlar ihtiyaçların her türlüüne yanıt vermek üzere kadrolara alındılar, çoğaltıldılar ve değişmezler haline geldiler.

Gemici ve asker olmayan bu kadroların hem gelişmeleri hem de sistemli bir şekilde teşvik edilmeleri kurumlaşmaya dönüşürken, aynı zamanda bir bilimsel alanı yaratmaktaydılar; kapsamı oldukça geniş olan ve çok sayıda disiplini barındıran bir yeni bilim. Böylece, sömürgecilerin dillerindeki Doğu kavramını karşılayan *orient* sözcüğünden uyarlanan oryantalizmi ürettiler (bizde şarkiyatçılık ya da doğubilimcilik deniyor).

Doğu dilleri, tarihleri, doğal kaynakları, özellikleri oryantalizmin konusu olduğundan bütün sömürgeci ülkeler oryantalizme önem verdiler. Oryantalizme yatırım yaptılar, özel hedefleri olan görevleri ve seya-

hatleri teşvik ettiler, bilginleri ve bilimcileri kadrolu olarak çalıştırdılar, okullar açtılar, eğitim ve araştırma kurumları kurdular vb. Bunların sonucu olarak hem resmî hem de gayriresmî yollar, yöntemler kullanarak bir alan ve sektör yarattılar.⁷

1500-1600'lerde köle ticaretini temsil eden bir çalışma.

Avrupalılar ezebilecekleri insanlara üstün oldular

Avrupalıların gittikleri "yeni dünyalar"da ilk gözlemleri, "Doğulular"ın ilkel ve geri olduklarıydı.⁸ "Doğulular"ın saldırgan, savaşçı ve zarar verici olmadıklarını hayretle gördüler. Bu insanlar, gelişmiş, ileri ve uygar Doğu'nun, Çin, Hindistan ve Batı Asya gibi uygarlık merkezlerinin dışında olan bölgelerin insanlarıydı. Bu barışçı ve Avrupalılara göre geri olan savaş bilmez insanlara kolayca boyun eğdireceklerini düşündüler, çok sevindiler ve gereğini yaptılar, gerekli gereksiz her yerde her durumda şiddete başvurdular. Korkutmak istiyorlardı ama onlar zaten korkuyorlardı. Avrupalıların girdikleri savaşları kaybetmeleri söz konusu olmuyordu. Çatışmalarda yenilgilere uğrasalar da çok kayıplar verseler de genellikle üstün ve eziciydiler.

Savaşmayan ve savaşamayan, ayrıca kendilerinininki gibi silahları olmayan insanlara savaşlar açtılar, böylesine kazanmak zafer oluyorsa, hep kazanıyorlardı.

Kaçınılmaz bir kadere direnilmesi elbette mümkün değildir. Dolayısıyla "kader" gibi bir güç olduğunuzda, "kader" diye görüldüğünüzde bir sorun kalmayacaktır. O halde neden şiddet?

Sömürgecilerin şiddeti aslında karşı taraf için değil, kendileri içindi. Nasıl olsa şiddeti ve saldırıyı dinleri

7) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Said ve Parla.

8) Kâşifler, Amerika'daki ve Afrika'daki insanlara da "Doğu"lu diyorlar, onlara Doğulu olarak bakıyorlardı, Orta Amerika'daki yerliler ve Kuzey Amerika'daki kızıldiller onlara göre Doğulu toplumlardı, "Hintliler"di. Çünkü Avrupa'dan ilk çıkışta Atlantik Okyanusunda "doğuya doğru" gitmişlerdi, Hindistan'a varacaklardı, arada onları bir kıtanın karşılayacağını bilmiyorlardı.

de olumlamaştı, hatta yüceltmiş, kutsamıştı, o zaman neden kullanılmadı? Ama sonunda amaç ve bütün yapılanlar, "Doğu"nun yağmalanması ve sömürülmesiydi. Bunu yapabildikleri için kendilerini üstün gördüler, karşılarındakileri de aşağı. Hatta onların geriliklerinden dolayı insan olmadıkları ve "olamayacakları" akla geldi, o da düşünüldü. Ama sonra dinlerini yaya-cakları ve onları Hristiyanlaştırmak istedikleri için insan kabul etmek zorunda kaldılar; insan olmayan yaratıklar Hristiyanlaştırılır mıydı?⁹

Sömürgeci Avrupa'nın kurduğu dünya düzeni

Keşfettikleri kıtalar ve bütün topraklar sömürgeleştirildi. Önce altın ve gümüş gibi değerli madenleri ülkelerine taşıdılar, sömürgeciler önce "zenginleştiler".

Sömürgelerin doğal zenginlik kaynakları kendilerine hammadde olunca da büyük bir üretim imkânına sahip oldular. Bunlardan bazı sömürgeci ülkelerde Sanayi Devrimi çıkacak, bu süreç sonunda sömürgeler aynı zaman-da sömürgeciler için pazar haline de gelecekti.

Sömürgelerdeki insanlar kendilerine direnemedikleri için o insanları köle olarak düşündüler. Köle ticareti sonradan dünyanın en önemli ticaret sektörü olacaktı. Batı Roma'nın çöküşünden sonra sönen kölecilik sistemi yeniden kurulamadı ama kölecilik hortlatıldı. Eskiden köle de olan Avrupalı bu gelişmeler sonucu köle olmuyor, köleler yalnız sömürgelerdeki insanlardan oluşuyordu. Son nokta da konmuştu, o zamanlardan sonra hiç köle olmayan Avrupalı artık köleciydi, çünkü Avrupalı üstündü.

Bilimsel, sanatsal, siyasal, teknolojik gelişmeler birbirini izledi. Her şeyin tekeli Avrupalılardaydı.¹⁰

Böylece dünya da ikiye ayrılma sürecine girdi, sömürgeciler ve sömürgelerle yarı sömürgeler, uygarlar ve uygar olmayanlar, gelişmişler ve gelişmemişler. Bunların altında ezenler ve ezilenler ayrımı yatıyordu. Bu ayrımın adını da "Batı" ve "Doğu" olarak koydular. Batı "uygarlık"tı, "Doğu" uygar olmamak, olamamaktı.

Avrupalıların Avrupa'yı ve Kıtayı keşfi

Akdeniz kıyıları dışında Avrupa, Avrasya'da, en kuzeyle birlikte, insan yerleşikliğinin en son yaşandığı bölgelerindendir. "Avrupa" bir kara parçasının adı olmakla birlikte bu özel ad geç bir dönemde kullanıma girmiştir. Bu kara parçasının eski çağlarda bir adı yoktu. Fenikeli bir prensesin kaçırılması efsanesinden gelen adı (Euro-

pa), önceleri Greklerce Ege Denizi'nin batısındaki karalar, yani Greklerin kendi ülkeleri için kullanılmaktaydı. Sonraları Akdeniz şeridindeki ülkeler buna dâhil oldu. En sonunda Akdeniz'in batısı ve ortası ile karanın bütün kuzeyini kapsayacak şekle, yani bugünkü haline geldi.

Doğu dilleri, tarihleri, doğal kaynakları, özellikleri oryantalizmin konusu olduğundan bütün sömürgeci ülkeler oryantalizme önem verdiler. Oryantalizme yatırım yaptılar, özel hedefleri olan görevleri ve seyahatleri teşvik ettiler, bilginleri ve bilimcileri kadrolu olarak çalıştırdılar, okullar açtılar, eğitim ve araştırma kurumları kurdular vb.

Rönesans, Avrupa adını yaygınlaştırdı.

Bir ada kavuşmanın yanı sıra Avrupa'yı, bir kıta saymak da istediler. Âdeta çaplarını büyütüyorlardı. Bir kıta olmamaktansa kıta olmak daha iyiydi! Bu şekilde kendisini Asya gibi ne kadar büyük olduğu bilinmeyen ve ulaşılamayan muazzam Asya gibi görmek, hatta kendi kıtasını onun önüne koymak mümkün hale geliyordu. Bu, tamamen Avrupamerkezciliğin bir tezahürü ve sonucudur.

Aslında Avrupa ayrı bir kıta olmayıp, Asya'nın batı ucudur, Asya'nın batısındaki bir yarımadadır. Ve bugün içinde bulunduğumuz tarihsel an, kıta olmaktan bu yana ilk kez Avrupa'nın bu gerçeği hatırlamaya ve kaderinin Asya'yla birlikte şekillendiğini anlamaya başlamış olduğu zamandır.¹¹

Böyle olmayıp bir kıta olmanın gereklerine göre kendilerini tanımladılar. Ve ayrı bir kıta olarak, açığa çıkmış bulunan Doğu uygarlığından kendilerini kıta olarak temsil etme yoluna girdiler. Avrupa'nın görevi bir uygarlık olmaktı ve bu "Batı" uygarlığıydı.

Avrupa'nın uygarlık olarak "Batı" olması

Avrupa Doğu'ya karşı kendini kanıtlayamamıştı ve kanıtlanamazdı, ama "Batı olmak" bu yola girmeyi sağladı. Batı, kendisini Doğu'ya göre tanımlama durumundaydı artık, ama birikiminin ana maddesi gene Doğu'ydu.

Sonuçta Avrupa'nın "Batı" olması, Avrupa'nın bir "uygarlık" olmasından sonradır ve olması dolayısıyladır.¹²

9) İlkelerin ele geçirilmiş topraklarında yaşayanların insan olup olmadığı gerçekten "tartışılmıştır", sömürgeciler onların insan sayılmayacaklarını ileri sürüyor, Kilise ise insan sayılmaları gerektiğini dayatıyordu, "Volladoli İhtilafı", 1550; bkz. Hobson, s.172.

10) Geniş bilgi için bu süreci ele alan yazımıza bkz. "Karl Marx 200 Yaşında / Avrupa'nın Gelişme, Bilim ve Devrim Tekeli: Sömürgecilik, Kapitalizm, Emperyalizm", s.43-58.

11) Avrupa'nın bunu anlamasını kolaylaştıran etkenler, enerji kaynakları bakımından Asya'ya bağımlılığında, ekonomik ilişkiler bakımından Asya'nın dışında kalamayacak olmasında yatıyor. Ve "Avrasya" kavramı yalnız bir coğrafya kavramı olmaktan on yıllardır çıkmış bulunuyor. Avrasya artık siyasal, kültürel ve ekonomik bir gelecek terimidir. Avrupa, haliyle Avrasya'nın içindedir ve önünde sonunda Avrasya'daki yerini alacaktır. Avrupa içinde bunu sağlayacak olan da, Asya'ya en fazla bağımlı olan, Asya'ya en yakın olan ve Avrupa'da en fazla Avrasyalı olan Almanyadır.

12) Bu konuda bilgi için "Avrupa Ne Zaman 'Batı' Oldu?" başlıklı yazımıza bkz. s.45-59.

Bunun açılması ise, Keşifler, sömürgecilik, “zenginleşme”, küreselleşme, merkezleşme, Rönesans, bilimsel alanda gelişmeler ve ekonomik ile siyasal devrimlerdir. Ve Avrupa “Batı” olduktan sonra “uygarlık” olarak başka bir gerçekliğe dönüştü. Bu yeni kavram, *zaman olarak* “Avrupa’nın Orta Çağı”nın sonrasındadır ve *mekân olarak* –sonra içine Kuzey Amerika’yı da alarak– Avrupa’nın genişlemiş/genişletilmişidir. Batı, aynı zamanda “gelişmiş ülkeler” grubuydu, kendi dışındaki dünyanın tarihini yaparken ve yazarken kendisini uygarlık merkezi ve onun taşıyıcısı olarak gösteriyordu. Ama bu uygarlık, *tekti, biricikti, öncesizdi, benzersizdi, özeldi* vb. Dikkat edilmesi gereken şey, bunların çok önemli olduğuydu, yola bunlarla çıkılıyordu!¹³

Sömürgelerdeki insanlar kendilerine direnemedikleri için o insanları köle olarak düşündüler. Köle ticareti sonradan dünyanın en önemli ticaret sektörü olacaktı. Batı Roma’nın çöküşünden sonra sönen köleci sistem yeniden kurulamadı ama kölecilik hortlatıldı.

Sanki kupkuru bir dünya vardı ve uygarlık anlamındaki Avrupa dünya için bir fiskeydi.

Karşıtlar olarak Doğu ve Batı ayrışması

Gelişmiş bir dünya olarak belli sayıda ülkeyle bir grup olunca, tanımlanma, karşıtıyla birlikte oldu, “Doğu” ve “Batı”.

Doğu-Batı ayrımı, ağırlıklı olarak 18, 19 ve 20. yüzyılların düşüncesinin ana eksenidir.

Başlangıcı esas olarak ancak 10., 11. yüzyıla kadar gider. Gerçi ondan önce Greklerin Doğulu olarak Persleri gördükleri söylenmektedir, fakat bu 19. yüzyılın bir oryantalist yakıştırması, daha doğrusuyla yapıştırmasıdır. Ayrıca Troya Savaşı denilen şeyin de bir Doğu-Batı karşılaşması olmadığı açıktır. Savaş, benzer özelliklerdeki komşu kavimlerin, “kahramanlık çağı” krallıklarının arasında geçen ekonomik temelli rekabet çatışmasından başka bir şey değildir.

Söz konusu olan dönem, 10. yüzyıl, Haçlı Seferlerinin hazırlık dönemidir. Avrupa Orta Çağının uydurmalar

ve baskılarla kitleleri etkileme gücünün doruğunun yaşandığı zamanlardır. Ne yaymaya çalışılırsa onlara inananların bulunduğu bir mekândır Avrupa. İnsanlar ve kitleler başlarına gelecekleri bilememekte, başlarına gelenleri de anlayamamaktadırlar.

1492, Christopher Columb’un Küba’ya ayak basışını temsil eden bir resim.

Avrupa sefalet, açlık, kırlıma içindedir ve buna karşılık Doğu zenginlikti, varıllıktı, gelişmişlikti, özetle Doğu, “cennet”ti. Cennet oradaydı, Doğu’daydı.

Aniden bir düşman yaratılır; Türkler. Sonradan Türklerin Doğu’da yaşadıkları, Doğulu oldukları ortaya çıkacak, çıkarılacaktır.

Avrupalıların Türklerle savaşları henüz başlamamıştır. Dolayısıyla karşılaşma olmamıştır. Hayatında Türk gören yoktur. Buna karşın Türkler korkunç mu korkunçturlar.¹⁴

Önemli olan, Kudüs’ü almışlardır. Ve Kudüs’ü onlardan ve dinsizlerden geri almak için kıtasal bir örgütlenmeyle yola düzülürler. Toplanan kitleler ağırlıklı olarak Cermen kökenlidir. Giderken ve vardıklarında olmadık kötülükleri, cinayetleri, kırımları ve hatta yamyamlıkları yaparlar. Sonunda ise kırılırlar, yenilirler, azalır; kaybetmişlerdir. Ancak geri dönenler çok şey öğrenmişlerdir. Öğrendikleri uygarlığın inşasında yapı malzemesidir ve Avrupa’nın hayrınadır.

Batı, genel anlamda, Doğu’yu her zaman bir karşıtlık anlayışı içinde ele aldı. Aslında ayrışma, ayrıştırma, bunu yapmaya çalışıyorlardı. “Batı’nın elinde bir olanak vardı, yararlanmadı. Yeni ilişkilerle yeni bir denge, yeni bir dünya kurulması işini gerçekleştirmedi. Batı bu olanağı kullanmadı. Batı bu yeni ilişkilerde de kendi üstünlüğü uğruna Doğu-Batı ayrımını korumayı yeğledi.”¹⁵

13) Bu sıfatlar, ifadelerin sahiplerinin kendilerini yücelttiklerini gösteriyor. Hepsı iddialı, anlamlıdır; ancak biraz düşünüldüğünde, başta “benzersiz” olmak üzere belki de tamamı ya da çoğu çitayı aşmaktadır. Konamayacak ölçüde uçmuşlardır.

14) Çünkü Türkler aleyhine “korkunç” bir propaganda kampanyası yürütülmektedir. Papalık, Kilise, hükümdarlar ve yerel yöneticilerin önderliğinde yürütülen faaliyetler sonucunda Avrupa toplumlarında Türklerle karşı nefret duyguları uyandırılır. Nefrete kaynaklık eden en önemli şey korkudur, propagandacılar da korku yaymak için ellerinden geleni yaparlar (bkz. Özlem Kumrular, *Avrupa’da Türk Düşmanlığının Kökeni / Türk Korkusu*, DK Doğan Kitap, İstanbul 2008). Tamamına yakını okuma yazma bilmeyen kitleler iki yöntemle korkutulur, resimlerle ve dualarla. Türklerle ilgili gravürler devreye girer, Türkler kötüdürler, acımasızdırlar, katildirler, çocuk yerler vb. Bunlar resimlerde görülmektedir ve resimler her yerdedir. Kiliselerde Türklerle karşı dualar üretilir, topluca okunurlar, hatta ezberletilirler. “Tanrının cezası Türkler”den korunmanın yolu yoktur. Bunlar yüzyıllarca devam etmiş ve gelenekleşmiş faaliyetlerdir. (Dualar için bkz. Leyla Coşan, *16. Yüzyılda Almanların Türklerden korunmak için Yazdığı Dualar / Tanrım Bizi Türklerden Korumak*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.)

15) Baykan Sezer’den akt. Ertan Eğribel - Ufuk Özcan, “Baykan Sezer ve Tarihte Doğu-Batı Çatışması: ‘Türk Sosyolojisinin Dünyaya Söyleyecek Sözü Var’”, *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, s.27.

Oryantalizmin saptamaları

Oryantalizmin alanı, Avrupalı olmayan topraklar ve toplumlar için olduğundan, yalnız Avrupa'nın tek bir yönündeki (Doğu'sundaki) bölgeyi değil, her yönündeki bölgeleri, dolayısıyla bütün dünyayı kapsamaktadır. Bu alan, keşif, işgal ve fetihlerdeki çok yönlülüğe de uymakta, onun alanıyla çakışmaktadır.

Avrupa sefalet, açlık, kırlıma içindedir ve buna karşılık Doğu zenginlik, varıllık, gelişmişlik, özetle Doğu, "cennet"ti. Cennet oradaydı, Doğu'daydı.

Oryantalizmin görevi, nesnel Doğu dünyasını tanımak ve göstermek, Doğu'nun geçmişini öğrenmek ve ortaya çıkarmaktır. Ancak oryantalizmin işi, günün nesnel Doğu Dünyasını değişik göstermek, geçmişini ise ihtiyaca göre inşa etmektir.

Oryantalizmin çıkarsamaları şöyle oldu:

Oryantalizme göre, Avrupalı, gelişmiş insan tipidir, akıllı olan ve aklını kullandır, uygarlık için yaratılmıştır, uygarlaşmıştır, uygarlığın merkezindedir, çünkü uygarlığı yaratmıştır. Bunların dışında ve karşısında olarak Avrupalı olmayanlar, gelişmemiştir, uygar değildir, ilkel, vahşidir, barbardır ve en önemlisi, uygarlaşamaz!

Oryantalizme göre, Avrupa, dünyadaki tek gelişme coğrafyasıdır, dünyanın da merkezidir, aynı zamanda uygarlık odağı olarak "Batı"dır, bilim, sanat, keşifler, icatlar, siyasal devrimler, siyaset, demokrasi, felsefe ve gelişme sadece Avrupa'dadır, bu yüzden de Batı, dünyanın hâkimidir. Bunların karşıtı olarak Batı Dünyası dışındaki her yer bilimsizdir, sanatsızdır, sanayisizdir, demokrasisizdir, istikrarsızdır, gelişmesizdir, buraların yöneticileri despottur, toplumları itaatkârdır, buralarda siyasal ve toplumsal ilerleme olmaz!

Toplumlar arasındaki bu eşitsizlik ve benzemezlik, yaşanmakta olan dünyaya aynen "yansımıştır". Avrupalı boşuna sömürgeci ve ezen değildir, Avrupa dışındaki insanlar da boşuna köle olmamıştır ve olmamaktadır! Avrupa ve Batılı dünya gelişmiştir, endüstri ve refah toplumlarını yaratmıştır, sömürücüdür, zengindir, belirleyendir ve bunların yanı sıra "yardım eden"dir, "kurtarıcı"dır, "uygarlık taşıyıcı"dır.

Bunlara karşılık, "Batılı dünya" dışındaki dünya gelişmemiştir, gelişemezdir, sömürgeci, yarı-sömürgeci, yoksuldur, sorunludur, çaresizdir, bu yüzden de yardıma muhtaç ve zavallıdır.

Oryantalizm, Avrupalının "üstünlüğünün" bakış tarzı-

dır. Doğulu kendisine eşit değildir. Batılının üstünlük duygusu varsa ve üstün olduğunun kabulü söz konusuysa, kendisi belirlemecilikte, yöneticilikte, hâkim ve efendi olmakta da hak sahibidir.

Oryantalizm çok yönlüdür. Hem siyaset hem bilim hem sanat; bunların hepsi oryantalizmin temelleri ve farklı açılarıdır.

İngiliz bir kadının, Hindistan'da köleleştirdiği insanlara kendini taşıttığı bir fotoğraf. Kaynak: CRRSS-Aurthaat Arşivleri

Oryantalizmin "siyaseti", daha ırkçılık yokken (henüz adı konmamışken) ırkçı bakışları ve tanımları doğurmuş ve 19. yüzyıl başında ırkçılığın örtülü söylemi, yazını, üslubu başlamıştır. Hint-Avrupa diller grubunun "keşfi", diller üzerinden farklı ırklar yaratılmasına varınca "teori" resmen ırkçılıkla buluşmuştur. Böylece, oryantalizm ırkçılıkla sarmalanmış, Aryanizm yaratılarak Avrupalıların ırk olarak da Doğululardan ayrı olduğu savunulmaya başlanmıştır (bunun en uç noktası Almanlara aittir, "Aryanizmin esas karşılığı İndo-Germenliktir"!);¹⁶ Bu teorilerin bütün işlevi, Avrupalıların kendilerinin ayrı bir insan türü olduğuna dayanarak istismar etmek ve ezmek siyasetlerinin doğal olduğuna inanmalarıdır.

Oryantalizm "bilimi", birçok bilimi kapsayacak özelliktedir. Oryantalizmin içine dilbilim, toplumbilim girdiği gibi, mitoloji, etnoloji, arkeoloji, biyoloji, genetik, kranioloji ve antropoloji vb. de girmiştir, daha doğrusuyla sokulmuştur.

Oryantalizmin "sanatı", edebiyatta, resimde, bütün plastik sanatlarda ve sanatın bütün dallarında vardır. Bu sanata göre Doğu, egzotiktir, durağandır, yenilik kabul etmez, başka bir dünyadır. Doğulu insan ise Batılıdan farklıdır. Erkek miskin, tembel, şehvet düşkün, ahlaksız ama şiddetçi; kadınsa uysal, çekici ve güzel ama boyun eğendir.

Oryantalizmin bütün bu bakışlarından görülmektedir ki oryantalizm, önemli bir bilim olmakla birlikte ve gerçek bilim olması gerekirken, Avrupalıların sömürgecilerinin çıkarları için geliştirilmiştir, sömürgeciliğin hizmetine koşulmuştur. Avrupa Batı olduktan sonra da oryantalizm Avrupalıların siyasetçi tüccar-

16) Ari ırklar, Aryanizm, Hint-Avrupa diller gibi konularda açıklamalar için "Batı'nın 'Üstünlüğü' ve Uygarlık - 1 / Merkezilik, Sömürgecilik, Oryantalizm, Irkçılık" başlıklı yazımıza bkz. s.61-63.

larının ve "bedava" hammadde kullanacak olan üreticilerinin manivelasıdır, yakın yüzyıllarda ise emperyalizmin çıkarlarının aracı olmuştur, emperyalizme hizmet etmiştir ve etmektedir.

Avrupa Batı olduktan sonra da oryantalizm Avrupalıların siyasetçi tüccarlarının ve "bedava" hammadde kullanacak olan üreticilerinin manivelasıdır, yakın yüzyıllarda ise emperyalizmin çıkarlarının aracı olmuştur, emperyalizme hizmet etmiştir ve etmektedir.

Oryantalizm, Doğu'yu ve Doğuluları, "Batılıların" görmek istedikleri gibi görmenin karşılığıdır. Oryantalizm, Avrupalılar için bir "Doğu" inşa etmiştir. Batı için tasarlanan ve yaratılan bir "Doğu" vardır.¹⁷

Oryantalizm aynı zamanda, Avrupalılar için kendi tarihlerini, uygarlıklarını "yazmaktır". "Batı", Doğu değildir, Doğu'dan başkadır, uygardır, ama her zaman uygardır, uygarlık Avrupa'dan çıkmıştır ve bir tek Avrupa'ya aittir. Bu uygarlığın kökünde hiç Doğu yoktur, sadece Grekler ve Roma vardır.

Bunlar bir tarih üretimidir ve bunun adı da Avrupa Tarih Tezidir.

Uygar Kıtının imali ve "Batı'nın ortaya çıkışı

Batılılar Doğu-Batı ayrımı yaptıklarında, daha doğrusu kültürleri ve uygarlıkları istedikleri şekilde ayrıştırdıklarında Avrupa'nın hep değiştiğinden söz etmişlerdi, "dünyanın diğer bölümlerinde ise atalet ve durgunluk vardır". "Asya atalet, Avrupa ise değişme demektir." "Çin'in 500 yılı, Avrupa'nın 50 yılı ile mukayese edilmeyecek bir durgunluk içindedir."¹⁸ Çünkü "kendi uygarlığının yaratıcısı olan Doğu'ya karşılık Batı, "Doğu ile kurmuş olduğu ilişkiler sonucu uygarlık yaşamına katılmıştır". "Bu nedenle Batı, Doğu ile olan ilişkilerine bağımlı olagelmıştır." Doğu ise, Batı'dan bağımsızdır ve "Batı ile olan ilişkilerinde görülen değişikliklerden çok daha az etkilenmekte", bu sayede "temel yapısını koruyabilmektedir". Bunun sonucu, "Doğu'nun sürekliliği"dir. "Buna karşılık, [bu belirlemeyle] Doğu'nun durgunluğundan söz edilecektir." Batı'nın "sık sık biçim değiştirmesi", "Batı'nın gelişmeye açık olduğu şeklinde yorumlanması"nın nedeni olmuş-

tur. "Bu bir yerde Doğu'nun kendi temellerine egemen oluşunun, Batı'nın ise bu olanaktan yoksun oluşunun bir sonucudur."¹⁹

Anselm Feuerbach "Hafler meyhanenin önünde", 1852.

Doğu Dünyası ile Batı'nın arasındaki en önemli fark, Doğu "klasik dünyayı doğuştan hücreleriyle alırken, öbürü kendi az gelişmişliğini kendi bilinci ve cehdi ve kültür değişimi ile sonraki asırlarda" alacak olmasıdır.²⁰

"Batı'nın öncülü, yaratıcısı ve ilk coğrafyası olan Avrupa için Doğu, bilinmeyen olmakla birlikte bilindiği kadarıyla ulaşılmak istenendi, özenilendi, amaçtı. Doğu'ya gidilemezse, Doğu'dan öğrenilemezse, Doğu gibi olunamazsa Avrupa yerinde sayacaktı. Doğu'ya gidilecek, Doğu'dan öğrenilecek, Doğu gibi olunacaktı,²¹ yoksa Avrupa çıkışsız, çözümsüz, çaresiz ve geleceksizdi.

Hedef Doğu olunca karşıtlık düşmanlığa dönüşecekti. Sömürgecilik Doğu'nun fethi olduğundan düşmanlık, her bakımdan kendine mazeret yaratıyor ve düşmanlık yapmayı pekiştiriyor, ilerletiyordu.

Bu Doğu karşıtlığı, genel olarak emperyalizm döneminde de belirgin bir şekilde 20. yüzyıldan sonra, emperyalizmin kullanmak istediği bir araç oldu. "Batı'nın sömürgeciliğine hizmet eden bir "gelenek" olarak "karşıtlığı", artık emperyalizm devralmıştı. "Batı", *Batı olduğundan beri*, o zamandan sonra hep olduğu gibi, kendini üstün görüyordu. Kendini başkalarına karşı üstün görmek, ona karşıt ve hatta düşman olmakla birlikte oluyor, daha doğrusu karşıtlık ve "üstün olmak", düşmanlığa yol açıyordu. Doğu karşıtlığı, Doğu'ya karşı olan bütün emperyalist politikaların dayanağı ve nedeni oldu.

Emperyalizm, 19. yüzyılın "Doğu Sorunu"nu 20. yüzyıla, 20. yüzyılda, ilhaklar, işgaller yaparak, "yeni ülkeler" yaratarak, sınırlarını kendisinin çizdiği devletler

17) Oryantalizm konusu, "Batı'nın Üstünlüğü ve Uygarlık - 1 / Merkezilik, Sömürgecilik, Oryantalizm, Irkçılık" başlıklı yazımızın bir bölümünde ele alınmıştır; bkz. *Teori*, sayı 370, Kasım 2020, s.50-63 (oryantalizmle ilgili bölüm, s.54-61).

18) Alıntılar, Fransız Akademisi adına konuşma yapan bilimci Mousnier, seyyah Chardin ve İngiliz şair Lord Alfred Tennyson'dandır; akt. İlber Ortaylı, "Doğu ve Batı Ayrımları", *Tarihimiz ve Biz*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s.155.

19) Baykan Sezer, "Tarihte Doğu-Batı Çatışması Ders Notları / 1996-1997", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, s.85.

20) İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazını*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s.33.

21) "Doğu" karşılığı olan Latince kök "*orient*", Avrupa dillerine "yön belirleme", "yönünü bulma" anlamında yerleşirken, Haçlı Seferlerinin gövdesini oluşturan Cermenler için Almancada aynı zamanda bir başka anlam daha taşımaya başladı. "Bilgilenmek", "bilgi edinmek" karşılığı olan bir fiil oluştu (*orientieren*). Bu ek anlam, kendileri dışından bir şey anlamının ve Doğu'dan öğrenmenin, dışarıdan ama *orient*ten bilgilenmenin, Cermenler için ayrı bir önem taşıdığını ve fazladan bir anlamı olduğunu göstermektedir.

üretmek, "yeni sömürgecilik" ilişkilerini her yerde hâkim kılarak taşıdı. Ama bu yaptıklarının *Kurtuluş Savaşları Çağını* açacağını, emperyalizme karşı mücadeleyi yaygınlaştıracığını bilmiyordu, tabiatı gereği bilemezdi, bilse de yapmaktan vazgeçemezdi. Batı, karışıklıkla, düşmanlıkla, "üstünlük" duygusuyla kendi sonunu getirmekte olduğunu anlamıyordu.

Emperyalizm, 19. yüzyılın "Doğu Sorunu"nu 20. yüzyıla, 20. yüzyılda, ilhaklar, işgaller yaparak, "yeni ülkeler" yaratarak, sınırlarını kendisinin çizdiği devletler üretmek, "yeni sömürgecilik" ilişkilerini her yerde hâkim kılarak taşıdı. Ama bu yaptıklarının *Kurtuluş Savaşları Çağını* açacağını, emperyalizme karşı mücadeleyi yaygınlaştıracığını bilmiyordu, tabiatı gereği bilemezdi, bilse de yapmaktan vazgeçemezdi.

20. yüzyıl, sömürgecilik dönemini kapatan, sömürge-lerin bağımsızlaşmaları demek olan *Kurtuluş Savaşları* Çağı olacaktı.

"Haritaların" ve haritacılığın küreselleşmesi

İnsanların ilk yer değiştirmeleri ve dünya yüzeyine yayılmaları, yazılamamıştır ve yazılamazdı, yazı yoktu. Kimi göçler tahminlerden ve söylencelerden kalan bilgilerle hedefli olabiliyordu. Yol (güzergâh), gidilebilir olduğunca gidilebilmekteydi. "Bakalım neyle karşılaşacağız", "bakalım nereye gitmekteyiz" diye yapılan uzun yürüyüşler, zorunlu yer değiştirmeler ve kaçışlar için harita yoktu. Bırakalım dünya haritasını, yerel topoğrafya ancak bir sopayla yere (toprağa, kuma) çizilebilir, ele alınamazdı.

"Dünya haritaları", o zamana kadar o zamanki gözün ulaşabildiği ufuklarla sınırlıydı. İskender'in de yola çıkarken elbette haritaları vardı, o haritalar kendisinden önce gönderdiği haritacıların yaptıklarıydı. Haritalar ne kadar gidilirse o kadar çizilebilmekteydi.

Sonraları, gidilemeyen yerlerin bile haritaları yapılacaktı. Anlatılar yalnızca yazıya değil, aynı zamanda çizimlere de geçebiliyordu. Yazmalar yanında harita toplayıcılığından da beslenen kartografi bilim düzeyine gelmemiştir ama çizim alanları genişledikçe genişliyordu. Ancak boşluklar ve yanlışlıklar sonsuzdu!

Piri Reis'in yaptığı inanılmaz haritanın, uzun yıllar anlatılmasının meraklısı olduğundan ortaya çıktığı bugün bilinmektedir. Kendi gitmemiş olduğu yerlere gidenleri öğrendiğinde onları bulur, nasıl gittiklerini, neler gördüklerini anlatırdı.

Gelelim 16. yüzyıldaki okyanus yolculuklarına.

İşgallerin fetih olması için haritaların yapılması da gerekmektedir. Hem her zaman gidilecektir hem de sahiplenilen yerlerin tam olarak tanınması ve bilinmesi gerekmektedir. Haritanın önemi bunlardan da ötedir.

Konu dünyanın fethi olduğuna göre harita da dünyanın haritası olacaktır.

Dünyanın Avrupa için küreselleşmesinden "Doğu"nun kendisini Avrupa'dan büyük, güçlü ve önemli görmemesi haritalarla sağlanacaktır. Dünyaya "Avrupa gözü" ile bakılması, Avrupamerkezciliğin zihnen onaylanması ve oryantalizmin değerlendirmelerinin etkisine girilmesi sonucunu vermektedir.

Oryantalizmin ve Avrupamerkezciliğin coğrafyaya ilişkin olarak yaptığı çarpıtma ve manüplasyonlar ilk anda kolay anlaşılamayabilir. Bütün dünyada Avrupa'da çizilen haritalar kullanıldığından Avrupamerkezcilik açısından dünyaya bakış oldukça yaygınlaşmıştı. Ve haritacılığın Avrupa'yı göreceli olarak olduğundan büyük gösterme çabası sonuç veriyordu. (Bu manüplasyon, elbette Avrupa'nın ihtiyacıdır ama belirgin, bilinçli ve amaçlı olarak İngiltere'yle ilgilidir. İngiltere'den belki yirmi kat büyük olan ve Avrupa kadar yer kaplayan Hindistan İngiltere'den küçük hale getirilmektedir!)

"Tarafsız" coğrafya bu şekilde Avrupamerkezciliğin hizmetindedir. Kartografinin bilim olarak masumiyetinden nasıl kuşku duyulsun? Kimsenin aklına gelmez. Yeryüzünün "fotoğrafı" olan haritalara nasıl itiraz edilebilir? Fotoğrafın "gerçeğin kâğıda ve kayda geçirilmesi" olduğu gibi bir tanımın düşündürdüğü şey, bu işte sahtekârlık, çarpıtma ve uydurma olmadığı, olamayacağıdır!

Aleksander Orłowski, "Çinliler ve Avrupalılar", Kaynak: Varşova Ulusal Müzesi.

"Tarihyazımı"nın ve tarihin küreselleşmesi

Tarihi olmayan ya da tarihini bilmeyen toplumlar nasıl dışa karşı savunmasızsa, o toplumlara nasıl bir tarihin Avrupalılar için yararlı olacağı, üzerinde düşünülmeden bulundu. Onların tarihleri Avrupalılarca yazılacak, Avrupa, Avrupa dışı dünya toplumlarının tarihlerini "öğrenirken", onlar da Avrupalılar için yazılmış kendi tarihleriyle karşılaşacaklardı. Böylece tarih, oryantalist bilimler arasında, onların en önem-

lilerinden biri olarak ortaya çıkacaktı.

Konu dünyanın fethi olduğuna göre tarih de dünyanın tarihi olmalıydı.

En çok zaman gerektiren bilimlerden biri olarak tarih, böylece, bütün dünyanın tarihi olarak Avrupalılarca yazılmaya başlandı. Tarihsiz toplumlar bir tarihe kavuşurken, tarihlerini bilmeyenler tarihlerini öğrenirken, tarihlere kavuşanlar ve tarihlerini öğrenenler tarihlerinden daha çok kendilerinin olumsuzluklarını öğrenmekteydi. Öğrenilenler, karşıtların ve düşmanların yazdığı tarih olunca kendilerinin ne kadar talih-siz ve çaresiz olduklarıydı. Geçmişlerinde onları dik tutacak bir şeyleri yoktu!

İhtiyaçtı tarih. Ancak bu tarih, şanlı, gururlanılacak, başarılarla süslenmiş toplumların tarihi olmuyor, oryantalizmin tanımlarının bir gereği olarak, tutuk, donuk, gelişemeyen, tembel, akılsız, yönetilmeye mahkûm, geri, vahşi insanların toplumlarının tarihi oluyordu.

Avrupa için küreselleşen dünyaya küresel bir tarih geliyordu. İhtiyaçtı tarih. Ancak bu tarih, şanlı, gururlanılacak, başarılarla süslenmiş toplumların tarihi olmuyor, oryantalizmin tanımlarının bir gereği olarak, tutuk, donuk, gelişemeyen, tembel, akılsız, yönetilmeye mahkûm, geri, vahşi insanların toplumlarının tarihi oluyordu.

Bu tarihte, Doğuluların kazandığı zaferler üzerinde yükselecek bir güven, azim, umut, çaba bulunmuyordu haliyle. Bu tarih bilinmezliklerle sarmalanırken, gerekli görüldüğü gibi, istenildiği gibi yazılıyor, eksiklerle, değiştirmelerle, tahrifatlarla, eklemelerle, çalınlarla, gölgelemelerle, gizlemelerle, saklamalarla vb. tamamlanıyordu. Doğru söylemeyle, *kendileri için ve kendilerine göre* bir tarih ortaya çıkarılıyordu; *tarih*, "üretiliyor"du! Çünkü bu tarih, kendisinin istediği gibi yazıldığı bir tarihti.

Avrupa'nın sömürgecilerinin tarihyazımı, hem dünyanın hem dünyadaki her hedef ülke ve bölgenin tarihini ortaya koymanın sorumluluğunu taşıyordu artık.

20. yüzyıldan sonra küreselleşen tarihte "Batı'nın yazdığı tarih"ten başka bir tarihin de küreselleşmeye başladığı görüldü. Doğu Devrimleri sıraya girdi. Oryantalizmin durgun, atıl, değişmez ve statik olarak tanımladığı Batı dışı dünya ayağa kalkıyordu ve kendi tarihini yazmaya başlamıştı. Bu yeni tarih yapılırken, sömürge sistemi çözülecek, sömürgeler ortadan kalkacak, Doğulular devletlerini bağımsızlaştıracak, devletleri olmayanlar devletlerine kavuşacak, dünya başka bir şekilde dönmeye başlayacaktı.

1184-85, Afrika'nın nihai bölünmesinin parametrelerini belirlemek için birleşen konferans üyeleri bir arada.

Batı tarihçiliği ortaklığı ve ülkesel merkezilikler ayrılığı

Avrupa'nın ve Batı'nın tarihyazımı, önceleri Avrupa'nın, sonraları Batı'nın ortak çıkarlarının dışında görülemez. Özellikle Batılıların *ortak* bir düşmana karşı *her zaman* birlikte olduklarını hatırlarsak, Batı'nın iyi tahkim edilmiş bir yapı olduğunu görürüz. *Avrupalılık* temelli olarak başlayan bu çıkar birliği, "gelişmiş dünya"nın çıkar birliğidir.

Avrupa'da toplumlar ve ülkeler birbirlerini yıpratmaya, hatta yok etmeye çalışsalar da bir bütündürler. Buna rağmen birbirlerine düşmandırlar, birbirleriyle tarih boyunca savaşmışlardır ve her zaman savaşmaya da hazırdırlar. Ama birbirlerini tanırlar, sayarlar, meşru görürler. Ayrıca birbirlerini belli bakımlardan tamamlamışlardır da.

Avrupa sadece üzerinde birlikte durulan bir kara parçası değildir, dünyanın bütüne göre odaklaştırılmış bir noktası, bir özel yeri, bir merkezidir.

Avrupalılık nasıl Avrupalıları birleştirmiş, bir çatı altında toplamışsa, Batılılık da bütün Batılıları (daha doğrusuyla söylersek, "gelişmişleri") bir parantez içine almayı başarmıştır. Avrupa'da Batılı olmayan toplumlar olduğu gibi, Avrupa dışında da çok sayıda "Batılı" ülke vardır. Aynı şekilde, Avrupalılıkla Batı, belirli ülkelerin yan yana gelmesi ve sayısal toplamı olarak değil, *benzer özellikler ve ortak çıkarlar temelinde* oluşturulmuş bir merkezdir, bir ortak cephe.

Bu yüzden ülkeler ve farklı toplumlar temelinde ayrı olsalar da Batı tarihçiliği ortak bir tarihçiliktir ve özü hepsi tarafından aynı şekilde paylaşılmaktadır. Bu, her şeyden önce Avrupamerkezci (ve sonradan "Batımerkezci tarih" denilebilecek olan) bir tarih anlayışı etrafında örülmüştür. Avrupa'da herkesin ayrı bir tarihi vardır, bu herkesin kendi tarihidir,²² ancak Batı tarihçiliği, bir karşıta, "düşmana", "ötekine", "uygar olmayana", kendinden olmayana göre yazılmıştır. Bu tarihçilik örneğin, Batı'ya karşı Doğu'ya, Hıristiyanlığa karşı İslam'a, Avrupa'ya karşı Asya'ya, kapitalizme karşı sosyalizme, uygarla karşı uygar olmayana olumsuz ve önyargıyla bakmaya yönelik bir tarihtir.

22) Bu konuda "Millî Tarihler ve 'Ortak Avrupa Tarihi'" başlığıyla yazdığımız yazıya bkz. *Teori*, sayı 366, Temmuz 2020, s.54-67.

Bu önyargılı tarihler, kendi tarihleriyle uyumludur, ama kendi ortak tarihlerindeki anlayış ve ele alışı aynı ve benzer şekillerde değildir, onların tersi özelliktedir. Avrupa ve Batı'nın tarihi yazılırken kayırdır, olumlu görücüdür ve hoşgörülüdür. Kendilerine olumluyken, *kendileri dışındakilere* kötüleyici bir gözle bakarlar.

Batı tarihçiliği, bir karşıta, "düşmana", "ötekine", "uygar olmayana", kendinden olmayana göre yazılmıştır. Bu tarihçilik örneğin, Batı'ya karşı Doğu'ya, Hristiyanlığa karşı İslam'a, Avrupa'ya karşı Asya'ya, kapitalizme karşı sosyalizme, uygar karşı uygar olmayana olumsuz ve önyargıyla bakmaya yönelik bir tarihtir.

Batılıların, dürüst ve bilimci tarihçileri olmakla birlikte, başka toplumların tarihlerini Avrupamerkezcilik gereğince her şeyden önce kendileri için yazdıkları herkesin bildiği bir gerçekliktir. Her yerde tarih yazılması da aslında böyledir. Ancak Avrupa toplumlarında bu dünyanın hiçbir tarafında olmadığı kadar sistemli bir şekilde karşımıza çıkar.

Kapsamlı olarak Avrupamerkezcisi denilen anlayış yanı sıra, İngilizmerkezcisi, Fransızmerkezcisi, Almanmerkezcisi anlayışlar da vardır ve doğaldır. Siyasette olağan görülebilecek bu merkezciğin tarih bilimindeki yansımalarına, Avrupalı aydınlar arasında en beklenmedik kişilerin en olmadık yorum, tanımlama, belirlemelerinde rastlamak işten değildir. Örneğin, Hegel, dünya tarihini devlet yapısı üzerinde aşamalandırdığı zaman, antik devlet biçimlerinden (Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Grek ve Roma'dan) sonra "Cermen devleti aşaması"na geçildiğini kaydetmiştir! Görüldüğü gibi, nesnellik geride kalmıştır. Bu Almanyamerkezcilik (ya da İngiltere veya Fransamerkezcilik), Avrupa tarihinin en üst düzeyde ilginçleştiği, önem kazandığı ve hızlandığı 19. yüzyılda özel bir şekle de bürünmüştür. Giderek, bunlar, her şeye bağlanabilir ve yapıştırılır hale gelmiştir.

Sömürgecilik, savaş ve propaganda

Aslında hiçbir savaş yalnız silahla yapılmamıştır. Bu konuda hem değişik yöntemler ve hem de başka araçlar kullanılır. Bunların içinde en önde gelen, propagandadır. Propaganda o kadar önemlidir ki, belki hiçbir savaş propagandasız yürütülmemiştir.

Her şeyden önce her ordu savaştığı insanları kendi askerlerine (hatta toplumuna) "düşman yapmak", düşman göstermek ister, bu bir zorunluluk gibidir. Olmadık kötülemeler yapılır, hatta yalanlar uydurulur.

Bütün bunlar aşığılamalara dayanır. Aşığılamadan düşmanlık yapılmaz. "Düşman" olan toplumla yapılacak savaşın kendi toplumlarınca onayı gerekmektedir.

Doğu'nun ve diğer sömürge edilmiş toplumların tarihini yine sömürgeci devletlerin eliyle bilim insanları yazdı.

Savaştığı insanları düşman görmeyen orduların savaşı kazanamayacağı düşünülür. Bu yüzden düşmanlık duygusu oluşturmak amacıyla yapılmayacak şey yoktur. Evet, bunlar her yerde geçerlidir, yani evrenseldir. Ancak Avrupalı sömürgecilerin sömürge halklarına, Batı'nın kendi dışındaki dünyaya karşı yürüttüğü düşmanlık, ayrı ve özel bir şekilde ele alınmazsa, tarih ve günümüz aydınlatılamaz.

Düşmanlığın belli bir siyasal durum için değil, sistemli, kalıcı ve köklü olması konunun başka bir boyutuna işaret eder. Stratejiktir.²³

Sömürge toplumları, köleler, en nihayetinde Doğulular ve "gelişmemiş" ülkelerin insanları da düşmanlarına karşı nasıl mücadele edeceklerini iyi bilmelidir. Bu mücadele de yalnız silahla yürütülemez. Avrupalıların, sömürgecilerin, Batılıların ve emperyalistlerin yaptığı gibi, onlar da düşmanlarını tanımalıdır. Ayrıca Batılıların düşmanlık yaratma stratejilerine ve bu stratejilerin dayanaklarına karşı bilimsel söylemler ve çalışmalarla karşı çıkılmalıdır.

Batı'nın düşmanlık malzemesi bilinçlice üretilmiştir, esası gerçek dışıdır.

Buradaki dikkat edilmesi gereken, yukarıda ortaya çıkmasını ve geliştirilmesini açıkladığımız, tarihinden ve günümüzdeki varlığından söz ettiğimiz oryantalizmin, sömürgecilerin ve emperyalistlerin elinde nasıl etkili, nasıl "bilimsel", nasıl köklü, nasıl kapsamlı olduğudur. Oryantalizmin tez, teori, tanımlama ve yakıştırmalarına, Doğu'ya, Doğululara düşman, karşıt, rakip ve olumsuzluk içinde bakmayan bilimsel bir yaklaşımla, nesnel bir şekilde *doğru bir oryantalizmle* karşı çıkılmalıdır.

Oryantalizmden kurtulması gereken tarih

Avrupa'nın önce sömürgeci, sonra emperyalist dönemlerinde hizmete koşmuş oryantalizm, Doğu ülkeleri

23) Bu olgunun stratejik oluşuna Avrupa ülkeleri arasındaki düşmanlıklar açısından baktığımızda ne demek istediğimiz görülecektir. Örneğin, Fransa-Almanya düşmanlığı; bu düşmanlık tarihseldir, köklüdür, 20. yüzyıl savaşlarında üst boyutlara kadar tırmanmıştır, ancak Avrupa Birliği içinde yan yana ve el ele olacak kadar bugün dostturlar. Sanki geçmişlerinde bir savaş manzumesi ve düşmanlıkları bulunmamaktadır.

için, son derece önemlidir ve aynı zamanda belli bakımlardan Doğu Dünyasına yararları da olmuştur. Doğu ülkelerinin ve toplumlarının tarihleri, dilleri, kültürleri, özellikleri, Doğu ülkelerinden çok Avrupa ülkeleri tarafından ele alınmış, Doğulu bilim insanları ve araştırmacılar çok Batılı bilimciler, meraklılar ve görevliler tarafından incelenmiştir. Doğu'nun bütün önemli kültür, bilim ve sanat ürünleri oryantalistler tarafından Batı toplumlarına götürülmüş, sergilenmiş, çevrilmiş, tanıtılmıştır. Doğu'nun verimi, ürünü, yaratısı ve değerleri Batı'da oryantalistler sayesinde bilinmişlerdir.

Doğu'nun bütün önemli kültür, bilim ve sanat ürünleri oryantalistler tarafından Batı toplumlarına götürülmüş, sergilenmiş, çevrilmiş, tanıtılmıştır. Doğu'nun verimi, ürünü, yaratısı ve değerleri Batı'da oryantalistler sayesinde bilinmişlerdir.

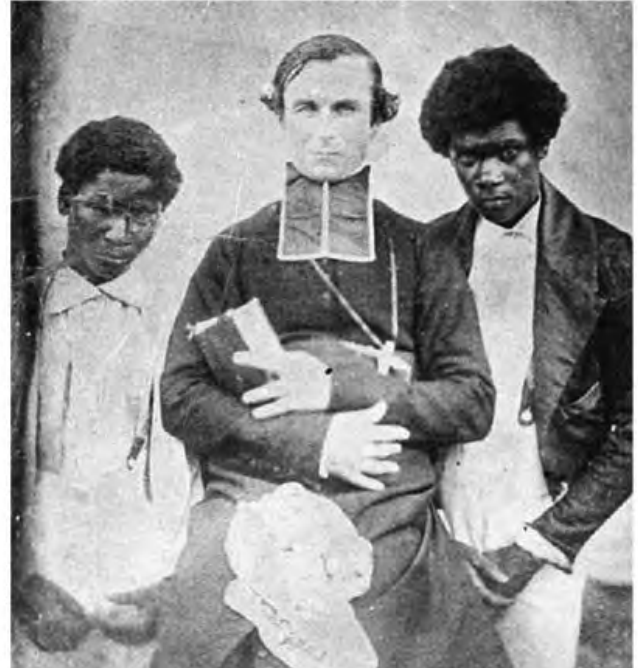
18. ve 19. yüzyıllara kadar belli ölçülerde hayranlık duyulan ve özenilen zengin, üstün ve gizemli Doğu'nun, sonraları, geri, yönetilmesi ve yönlendirilmesi gereken, gelişmeye muhtaç toplumlardan ibaret olduğunu "keşfeden" ve -hem Batı'ya hem de bize, Doğu'ya-, "kavratran" da oryantalizmdir.

Her şeye rağmen Avrupa'nın, geniş anlamda Batı'nın tarihçiliğinde hem bilimsellik hem de kendini sorgulayıcılık rastlanmaz bir şey değildir. Yalnız kişiler değil, tarih grupları, anlayışları, akım ve okulları da bulunur. Bu çeşitlilik içinde kendi tarihlerine karşı nesnel olan kişi ve anlayışlar olduğu gibi, Avrupamerkezcilik-dışı bakışlara sahip olduğu da gerçektir ve söz konusudur.

"Orient"teki Avrupamerkezcilik Batılılık değil Batıcılıktır

Batı'nın oryantalizmi 19. ve hatta 20. yüzyıl boyunca birçok alanda etkili olmuştur. Tarih bunların içinde önde gelir. Oryantalizmin bu başarısında küçümsenmeyecek bir rol, *orient*'teki oryantalizme aittir. Oryantalizmin ikinci bir yüzü, konu aldığı ülkelerin oryantalizm etkisindeki bilimcilerden ve aydınardan gelmez. Özellikle tarih ve arkeoloji konularında. Avrupalılaşmaya hevesli bazı seçkinler toplumlarına yabancılaşmaya başlar, bu kendi toplumlarından kopuş süreci halini alırsa, varacakları yer Batıcılıktır. Ezilen ülke aydını için Batı'nın oryantalizmi, içselleştirilmiş bir Avrupamerkezciliktir. Avrupalının "misyonu"na ortak olunmakta, o görev paylaşılmaktadır. "Yerli oryantalistler", kendi kalesine gol atan futbolcu oyunculara benziyor.

Oryantalizmin küresel gücü, zihinlere yaptığı yaygın etkiden kaynaklanmaktadır. Bu etki, hedef bir ülkede gerçekleştiğinde "fetih" ancak o zaman tamamlanmış olabilmektedir.

Afrika'da Tanrı tarafından görevlendirildiğini iddia eden fakat din ile sömürgeciliği meşrulaştıran bir misyoner.

Simetrideki bu oryantalistler olmasaydı Batılılar tarih tezlerini ve oryantal tanımlarını birbirlerine söylemekten, sadece kendi toplumlarında kendi kendilerine değerlendirmeler paylaşmaktan başka ne yapacaklardı?

Hedef ülkelerdeki "oryantalizmlere" o ülkelerdeki aydınlar, bilimciler, tarihçiler karşı çıkmalıdır.

Avrupa tarih yazımında Türkler ve Türk Tarih Tezi

Yüzyıllar boyunca Avrupalılar, Türklerin barbar, uygarlık karşıtı, yıkıcı, vahşi oldukları şeklinde propagandalarıyla düşmanlık yapmışlardı. Türklerle düşmanlığın Avrupa'da bir gelenek haline getirildiği bir gerçektir; öyle ki, Türklerle ilgili planların tarih boyunca var olduğu, devletlerinin hep parçalanmak istendiği ve 19. ile 20. yüzyıllarda Türklerin Anadolu'dan atılması ve hatta yok edilmelerinin hep telaffuz edildiği bilinmektedir.

Bu propagandalarla 20. yüzyılda Türkleri Anadolu'dan sürmeye ve hatta tarihten silmeye bile yeltenmişlerdir. Türkler, onların uygarlıklarına komşu bile olamazlardı ve olmamalıydılar! Zamanımızda nefret suçları olarak tanımlanan suçların failleridirler. Bu nefret ırkçılıktan beslenmiştir.

Avrupalılarda Türk nefreti,²⁴ dönem dönem maskesiz nefret örnekleri olarak ve hatta resmî tarihe bile ge-

24) Avrupalıların Türk düşmanlığı ve nefreti konusunda oldukça geniş bir yazın bulunmaktadır. Zamanımızda bunlar Avrupa tarihinin ilgi gören araştırma temaları arasındadır. Örneğin, Türkiye'de yayımlanmış olarak *Dünyada Türk İmgesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005; Giovanni Ricci, *Türk Saplantısı / Yeniçağ Avrupa'sında Korku, Nefret ve Sevgi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

çecek kadar köklüdür. 19. yüzyılda İngiliz Başbakanı William Eward Gladstone (1809-1898) ve 20. yüzyılda David Lloyd George (1863-1945) gibi iki ayrı kuşağın başbakanlarının Türk düşmanı söylemleri Avrupa tarihinin utanç sayfaları arasındadır.²⁵ İkisi de fanatik Türk düşmanıdır.

Avrupalıların ırkçı "tarih tezleri"ne karşı Cumhuriyet Türkiye'sinin Türk Tarih Tezi, kendi dilimizi, geçmişimizi, tarihimizi, özelliklerimizi dikkate almış, Cumhuriyet'imiz 1930'lu yıllarda Batı'nın tahrifatçı Avrupalı merkezci tarihçiliğine karşı dünyada ilk "resmî", kapsamlı, sistemli çalışmayı yürütmüştür. Buna göre uygarlık Doğu'dan kaynaklanmıştır, bir Doğu toplumu olan Türkler hem uygardır hem uygarlık yayıcısıdır.

Avrupalılaşmaya hevesli bazı seçkinler toplumlarına yabancılaşmaya başlar, bu kendi toplumlarından kopuş süreci halini alırsa, varacakları yer Batıcılıktır. Ezilen ülke aydını için Batı'nın oryantalizmi, içselleştirilmiş bir Avrupalı merkezciyettir.

Türk Tarih Tezi, Avrupa Tarih Tezinin karşıtıdır. Çünkü Avrupalıların düşmanı Türklerdi ve tarihleri onlar tarafından Türklere karşı yazılmıştır. 19. yüzyıl, Türk devletinin "hasta" edildiği, parçalanmasının başlatıldığı, 20. yüzyıl, Türklerin ortadan kaldırılmak istendiği yüzyıllardır. İlk büyük savaşın amacı, Türklerin Avrupa'dan atılması, topraklarının da paylaşılmasıydı. Kendimizi savaşla koruduk, saldırganlığın altındaki düşmanlığa ve kötülemeye karşı da tarihle, Türkleri ve Doğuluları, sömürgeleri ve ezilenleri geniş bir bakış açısıyla savunduk.

Tarihe önem veren devrimci

Bir Doğu devrimi, kendi toplumunun tarihini ve kendi devriminin mücadelesini Batı tarih yazımına dayanarak yazamazdı. Öncelikle bunu görmüştür Mustafa Kemal. Ve bu sayede, bir "devrim yapan adam" olarak Avrupalı merkezci tarih yazımına dünyadaki ilk alternatif devrimci tarih yazımı örneğinin yaratıcısı ve sahibi olmuştur.

Avrupa'da "19. yüzyıl tarihçileri krallara danışmanlık yapmışlar, ... devlet birliğinin kurulmasına önderlik etmişler, ... eski ve yeni devletlere kimliklerini kazandırmışlar"dı.²⁶ Bizde ise devrimimizin önderi, tarih konusunda girişimleri başlatan, yürüten, yapan ve bizzat tarih yazandır. Bu sayede devlet birliğinin

kurulmasını, devletin kimlik kazanmasını sağlayan. Tarihçiler ona değil, o tarihçilere önderlik etmiştir. Avrupa'da tarihçiler tarihin yürümesine katkı sağlarken, Türkiye'de Atatürk, tarihçilerin katkı sağlaması için onları harekete geçirmiştir.

Atatürk'ün bu tarihe önem verme özelliği Cumhuriyet'imizin bir ihtiyacını da karşılamış, Türk Devriminin nesnel ve bilimsel bir temele oturmasını sağlamıştı. Türk Devriminin bu emperyalist Batı karşıtı tarih anlayışı ve tarih yazımı, Doğu toplumlarında yansımalarını bulmuş, antiemperyalist mücadeleler, tarihlerini, Batı tarih yazımından, Türk Devriminin yazınından yararlanarak ve onu örnek alarak kurtarmışlardır.

İngiliz himayesinden kurtulup, bağımsızlığını ilan etmek isteyen Zanzibar sultanı Khalid bin Barghash, 1896.

Diğer taraftan, Atatürk'le tarih arasında özel bir ilişki ve kendine özgü bir bağ da vardır. 20. yüzyılın başında devrime soyunan bir genç olarak Mustafa Kemal hem toplumumuzun hem de dünyanın tarihini öğrenmeye çalışmıştı. Daha yeniyetme yıllarında okuma alışkanlığı kazanmış olduğu gibi, o dönemde okudukları arasında en fazla ilgisini çeken şey de tarihti. Öğrenim gördüğü askerî okullar (hem Askeri Rüşdiye hem de Harp Okulu) Osmanlı toplumuna en yüksek düzeyde aydınlar yetiştiren ortamlarını ifade ediyordu.²⁷ Devrimci düşünceler oralarda ediniliyor, Büyük Fransız Devriminin heyecanı oralarda kazanılıyordu.

Bunların altında ise, Osmanlı tarihinin eleştirel bir bakışla ele alınması, dönemin en önemli kültürel-siyasal-diplomatik dili olan Fransızcanın bu okullarda yaygın ve kapsamlı bir şekilde öğrenimi ve muhalif meşrutiyetçi-anayasacı akımların saltanatın baskılarına rağmen yaygınlaşması yatıyordu.

25) Liberal Parti Başkanı olan Gladstone'un şu sözleri ünlüdür: "Türkler, Avrupa'ya girdikleri o ilk kara günden bugüne, insanlığın insanlık dışı en büyük örneğini oluşturdular. Nereye gittilerse arkalarında geniş kanlı bir yokoluş bıraktılar ve onların egemenliğinin uzandığı yerlerde uygarlık kayboldu. Türklerin kötülüklerini önlemenin tek yolu onları yeryüzünden kazımdır." L. George, Türklere öylesine düşmandı ki, "Türkleri Orta Asya'ya sürmek Avrupa için bir mecburiyettir" cümlesini söylemekten kendini alamamıştı.

26) Breisach, s.15.

27) Bu okullar yanında Askerî Tıbbiye'nin de çok önemli bir yeri vardı. Hem Jön Türklerin mücadelelerinde hem de Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimlerinde askerî öğrenciler ve asker doktorlar belirleyici roller üstlenmişlerdir.

Teğmen Mustafa Kemal, Avrupa'daki tarihyazımının Osmanlı'daki ilk karşıcılıkçısı, Avrupamerkezci tarihçiliğin reddinin öncüsü ve ilk yazıcısı olan Namık Kemal'in devamı olacaktır. Mustafa Kemal aynı zamanda, ünlü "Tarih-i Kadim'in (1905) şairi, Batı'ya ve istibdata karşı olan devrimci Tevfik Fikret'in de hayranıdır.

"Avrupada tarihçiler tarihin yürümüne katkı sağlarken, Türkiye'de Atatürk, tarihçilerin katkı sağlaması için onları harekete geçirmiştir."

Bir Osmanlı subayı olan 1910'ların Mustafa Kemal'i yönünü, bir tarih bilincine sahip olarak çizmiştir. Neyi hedeflemek gerektiğini bilmektedir. Büyük Savaş yıllarında, yalnızca "Osmanlı'yı kurtarmak isteyen" mücadele arkadaşlarından da farklı düşünmektedir. Ona göre *Türk milleti* yaratılmalıdır. Ama millî devlet ortaya çıkmadan millet olunamayacağını da kavramıştır. Daha da önemlisi, millî devlet olmadan bağımsızlığın, bağımsızlık olmadan cumhuriyetin, cumhuriyet olmadan yenileşmenin ve gelişmenin, yenileşme ve gelişme olmadan varolmanın imkânı yoktur. Tarihe ilgisi ona, Orta Çağ sistem ve yöntemlerinin, feodal dönemin uygulama ve alışkanlıklarının 20. yüzyılda geçerli olamayacağını göstermiştir.

Tarih, hanedanların iktidarlarının işlevlerini yitirdiğini ve sona erdiğini 19. yüzyıldan başlayarak göstermekteydi. Ayrıca hukuk devletinin kaçınılmazlığını ve millet iradesinin gerekliliğini bütün toplumların önüne koymuş bulunmaktaydı. Bunun bilincinde olan Mustafa Kemal, "an" a değil, geleceğe yönelik olmayı seçmiştir. Bu tercih, kalıcılıkla, Cumhuriyeti "ilelebet payidar" kılmakla ilgilidir. İktidarlar hem geleceklerini düşünmek hem de uzun geleceklerini sağlamak inşa

etmek zorundadırlar. Temeli ise tarihtir. Çünkü tarih, gelecektir!

Tarih bilgisi ve tarih bilinci, bütün bunların sırayla ele alınmasını ve en iyi çözümlerle uygulanmasını ve başarıya ulaşmasını sağlayacaktır.

Türk Devriminin bu emperyalist Batı karşıtı tarih anlayışı ve tarihyazımı, Doğu toplumlarında yansımaları bulmuş, antiemperyalist mücadeleler, tarihlerini, Batı tarihyazımından, Türk Devriminin yazınından yararlanarak ve onu örnek alarak kurtarmışlardır.

Devrim, yaşanan zamanı zorla tarih yapmaktır. Devrim olmayınca da zaman tarih olmaktadır ama o zaman tarih, ya anlamsızdır, yararsızdır, boşdur ve hiçbir ya da sömürücü sınıfların tarihidir. Devrimin yazmadığı tarih, kitlelerin çıkarlarının ve beklentisinin de yazılmadığı bir tarihtir.

Eğitim: "Historia magistra vitae est"²⁸

15-21 Temmuz 1921 tarihleri arasında Ankara'da toplanan Maarif Kongresi, Türk millî eğitiminin belirlenmesi ve "kurulmasında önemli bir aşamayı temsil ediyor".²⁹ Ancak bilinmesi gereken ve ilginç olan, Kongre'nin Yunan silahlı güçlerinin ilerlediği ve Ankara'ya yaklaştığı günlerde açılmış olmasıdır. Bu yüzden iki hafta sürmesi planlanmış olan Kongre, bir haftada tamamlanmıştır.

Kongre'de önemli bir açış konuşması yapan Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı şartlarında eğitim konusunda böyle bir çalışmayı düşünmesi, planlaması ve gerçekleştirmesi, eğitime ne kadar önem ve değer verdiğinin bir göstergesidir.

Tarih çalışmaları 1929'da başlar. Ertesi yıl, Türk Ocakları 6. Kurultayı'nda bir "Türk Tarih Kurumu" ihtiyacı dile getirilmiştir. Önce Türk Tarih Heyeti oluşturulur.

1930 yılında "Türk Tarihinin Ana Hatları" adıyla "Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti üyelerinden" on tarihçi ve aydınımızca hazırlanan metin, kapağında "Türk Tarihi Heyeti'nin başka üyelerinin ve konuyla ilgili kimse-lerin görüş ve eleştirilerine arz olunmak üzere yalnız yüz nüsha basılmıştır" açıklamasıyla³⁰ başlayan bir faaliyet Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim, tarih ve dil alanlarındaki devriminin bir ilk adımıydı. Ertesi yıl bu eserin giriş bölümleri, "Fransız tarihçilerinden Léon Cahun'un 1873 tarihli, 'Fransa'da Arî Dillere Takaddüm Etmiş Olan Lehçenin Turanî Menşei' başlıklı bir yazısı

28) Cicero'nun bu ünlü sözü "Tarih hayatın öğretmenidir" anlamına gelmektedir.

29) Geniş bilgi için bkz. Zeki Saruhan, 1921 Maarif Kongresi, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2019. Alıntı için bkz. s.9.

30) Türk Tarihinin Ana Hatları, s.5 ve 17.

da sona eklenerek³¹ "Türk Tarihine Methal" adıyla 87 sayfa olarak 30 bin adet basılmıştır.

Ortaöğrenim eğitim seferberliğinde tarih birinci plandadır. Eğitim, her şeyden önce, eğitimin ne için olduğu sorunudur, arkasından eğitim malzemeleri ve öğretmenler gelmektedir.

İkinci Türk Tarih Kongresi'nde Mustafa Kemal Atatürk.

Lise dört yıldır, lise tarih kitaplarının hazırlanmasıyla Atatürk bizzat ilgilenmektedir. Dört cilt olarak hazırlanan lise tarih kitaplarının kâğıt, baskı ve cilt kalitesi, Atatürk'ün eğitime ve tarihe verdiği önemi bir başka açıdan göstermektedir.³²

Tarih eğitimi devrim içindir.

O zamana kadar bir ders olarak tarih, Osmanlı tarihi ve İslam tarihi ile sınırlıydı. Karşılaştırmalı tarih ise resmî eğitimde hiç yoktu, hiçbir zaman da olmamıştı. Osmanlı Devleti'nin ve İslam'ın geçmişi dışındaki *dünya ve başka uygarlıklar*, öğrenim içi değildi. Bu zafırlar, liseler düzeyindeki bu *Tarih* kitapları ile giderilmiş olacaktı.

1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulur. 1932'de İstanbul'da I. Türk Tarih Kongresi toplanır (ikincisi 1937 yılında yapılacaktır). Cemiyet ise, 1935'te Türk Tarih Kurumu'na dönüştürülür. Bu süreçte, okullarda okutulan Osmanlı ve İslam tarihi yerini Türk tarihine bırakmaya başlar. Atatürk'ün "*Tarih*"i 1931'deki öğrenim yılı açıldığında öğrencilerin elindedir.³³

Devrimin tarihi olarak "Nutuk" ve Türk Tarih Kurumu

Devrimler kendilerini, siyasetten önce tarih üzerinden açıklarlar. Çünkü devrimler tarihin ürünüdürler.

Ve devrimler tarih yaparlar. Devrimler tarih de yazarlar, Türk Devriminin tarih yazıcısı ise Mustafa Kemal Atatürk'tür. *Nutuk*, 1927'de tarih kitabı olarak yazılmıştır ve Atatürk'ün ve devrimci cumhuriyetin en önemli tarih eseridir. Meclis'te okunmuştur. Cumhuriyetin ilk tarih kitabıdır, Devrimin belgesidir. *Nutuk*, Cumhuriyetin ve Türk Devriminin temel tarih kitabıdır.

Arkasından Türk Tarih Kurumu'nun çok yönlü çalışmaları gelecektir. Atatürk, gerek ulusal, gerekse uluslararası zeminlerde yürütülen bütün faaliyetlere hiç aksatmadan katılan, gerekirse bütün her şeyi bu faaliyetlere tabi kılan bir tarihçi, bir "tarih mücahidi"dir. Kurumun kongreler ve tarih dergileriyle kitapları birbirini kovalar. Hepsini bizzat kendisi planlamakta, düzenlemekte ve denetlemektedir. Engin bilgisi, Avrupamerkezci tarih anlayışlarına karşı çıkışı, Batı tarihçiliğinden bilgilenmeye seçenek oluşturma çabaları, Avrupamerkezçiliğin "tarihçiliği"nden kurtulmaya çalışması, tarihi bilimsel bir düzeyde ele almanın gerekli olduğuna dikkat göstermesi, bütün bunlar, Cumhuriyetin kültürel hammadde olduğu kadar, Türk tarihçiliğinin de oluşma ve gelişme kanallarını açmıştır. Bunlar aynı zamanda geniş katılımlı ortak arayışlar ve bilgilenmelerle yürütülmüştür. Atatürk, bilim olarak tarihin kolektif bir çabanın ürünü olması gerektiğini bilmektedir. Ve bunun yanında tarih çalışmalarının sürekli olmasını sağlamanın vazgeçilmez bir şart olduğunu da. Bu yüzden, dünyadaki önemli tarihçilerle temasa geçilmiş, kurumsal ve kalıcı çalışmalar yürütülmüştür.

Türk Tarih Kurumu, belli konularda ilk olarak yapılan araştırmalar, özgün çalışmalar, düzenli yayımlanan *Bellekten*³⁴ dergisi, çok çeşitli ve çok yönlü bilimsel yayınlar ve süreklilik kazandırılmaya çalışılan kongreler, sempozyumlar ile tarih alanında kültürel faaliyetlerin merkezi haline getirilmiştir. Kurumun kitaplığı, Türkiye'deki ilk büyük kapsamlı tarih kütüphanesi olacaktır.

Bütün çalışmalar hedefli, planlı ve çok yönlüdür.

Bir Jön Türk olarak Atatürk, Jön Türklerin tarihe olan meraklarının, ilgilerinin, çalışmalarının takipçisidir ve mirasçısıdır. Jön Türk geleneğini sürdürmüş, ilerletmiş ve geliştirmiştir.

Atatürk, Cumhuriyetin üniversitelerinde tarih bölümlerinin kurulmasıyla bizzat ilgilenmiş ve bunların programlarının her ayrıntısıyla meşgul olmuştur. En ince noktalara kadar üzerinde durduğu ders konuları, tarihçi ve aydınlarla yaptığı toplantılarda konuşulmuş ve belirlenmiştir. Ancak ne yazık ki tarih çalışmaları Atatürk'ün ölümünden sonra durmuş, Anahatlar'a ulaşmak imkânsız hale gelmiş, Tarih kitapları öğrenimden çekilmiş, yerine "yenileri" yazılmış, "1939'da

31) Zafer Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021, s.137.

32) Bkz. tıpkıbasım olarak, *Tarih / Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, 4 cilt, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.

33) Avrupamerkezçiliğe ülkemizdeki karşı çıkışın tarihi, Türk Tarih Tezi ve oryantalist tarihçiliğin reddi konularında bilgi için "Batı'nın 'Üstünlüğü' ve Uygarlık - 2 / Tarih Tezinde Türkler, Avrupalılara Göre Türkler ve Emperyalizm" başlıklı yazımıza bkz. s.43-46.

34) Bu "bellekten" sözcüğü, Batı dillerindeki "bulletin" in Türkçesi olarak düşünülmüştü. Derginin ilk sayısının çıkacağı 1937 yılının o günlerinde Atatürk'ün de bulunduğu son toplantıda belirlenmişti. Dergi, üç sayı olarak yayımlanacaktı.

yapılan ilk Maarif Kongresi'nde" yeni yetişen neslin "ahlaki" sorunlar taşıdığı gerekçesiyle planlanan "II. Maarif Şûrası ile yeni bir süreç" başlatılmış,³⁵ İngiltere ile kültür ve eğitim antlaşması yapılmış, Halkevlerinde İngiliz eğitim sistemi konusunda konferans veren İngiliz eğitimciler getirilmiştir. Bu dönemde gene Halkevlerinde İngilizce kursları da açılmıştır. Dönem, aynı zamanda Avrupa-Batı kültür, bilim, sanat eserlerinin ağırlık kazandığı dönemdir.

Türkiye Cumhuriyeti tarihçiliği ve Atatürk³⁶

1. Atatürk, tarihe önem vermeyen eğitim anlayışını tarihe önem veren eğitime değişiminin uygulayıcısıdır.
2. Atatürk, tarihi, kendini kutsayan ve gerçekleri tahrif ederek nesnellikten uzak anlayışlardan kurtarmanın öncüsüdür.
3. Atatürk, tarihi, savaş, silah, cengaverlik anlatımından toplumsal tarih düzeyine yükseltmenin bilimcisidir.
4. Atatürk, Orta Çağ'ın geri ideolojisinden, ümmetçi tarih anlayışından kurtulmanın tarihyazıcısıdır.
5. Atatürk, Türkiye'de evrensel tarihi, İslam tarihi sınırlamasından kurtarmayı başarmış ve İslam öncesi tarihin ele alınmasını sağlamıştır.
6. Atatürk, İslam tarihinin ve İslam öncesi tarihin doğru ele alınmasının önderidir.
7. Atatürk, tarihi, sığ tarih yazımından, vakayinamelerin basitliğinden kurtarmanın, vakanüvistlerin "tarihçiliği"nden bilimsel tarihyazımı düzeyine yükseltmenin öncüsüdür.
8. Atatürk, Avrupamerkezci tarih anlayışına karşı millî ve devrimci bir tarih anlayışının yaratıcısıdır.
9. Atatürk, Batı'nın Türk tarihine ilişkin olarak Türk düşmanı anlayışlarından kurtulmasının yolunu açmıştır.
10. Atatürk, bilim olarak tarihi Türkiye'ye, eğitime, üniversiteye, yayıncılığa getirmiştir.
11. Bütün bunların sonucu olarak bütün dünyada Türk tarihçileri ve tarihçiliği önem kazanmış ve itibar görmüştür.
12. Cumhuriyet tarihçiliğinin bugünkü yüksek düzeyi ve önemi, devrimin önderine çok şey borçludur.

Tarihte devrim ve Türk Tarih Devrimi

Tarih, gidilebildiği ölçüde geçmişe gidilmeden, gidilebildiği kadar da gidilen bu geçmişle kucaklaşmadan ve aynı zamanda hem zamandaşlarıyla hem geçmişteki uygarlıklarla karşılaştırma yöntemi uygulanmadan tarih olmaz. Atatürk'ün önderi olduğu Cumhuriyet tarihçiliğimiz, bilinmeyen uygarlıklara yelken açtığı gibi, Anadolu uygarlıklarını, bağrına basmak için keşfetmek de istemiştir. Türkiye'de ilk defa Ankara Üniversitesi'nde yeni açılan eski Anadolu uygarlıkları bölümleri bu devrimci yönelimin sonucudur.³⁷

Türk Tarih Kurumu arşivi.

Gene üniversitede bilim tarihinin gizli önemini farkeden ve bu yönde adım atılmasını sağlayan da Atatürk'tür. Bu sayede dünyada bir ilki³⁸ gerçekleştiren Aydın Sayılı'nın yaratıcısı olmuştur.³⁹ Türkiye'de bilim tarihi çalışmaları akademik olarak Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı tarafından kurulmuştur. Sayılı çalışmalarıyla, Türklerin, İslam Dünyasının, Mısırlıların, Mezopotamyalıların ve diğer çeşitli uygarlıkların bilime ve Batı uygarlığının oluşmasına yaptığı katkıyı sergilemişti.

İdeolojik ve pratik önderliğini Atatürk'ün yaptığı bütün bu girişimler ve bunların dayandığı anlayışlarla bunların sonuçları, bu konuda pek kullanılmayan bir "isim tamlaması"yla ifade edersek aslında bir "tarih devrimi"dir. Bu Tarih Devrimi Türkiye'ye özgü olması yanı sıra, dünya çapında da anlamı olan bir devrimdir. Ele alış ve bakış tarzı, yerleşmiş Batı tarihçiliğinden farklıdır. Tarih, *Doğu'da* Doğu tarafından yazılmaktadır. Ayrıca bir devrimin tarihle böylesine kucaklaşarak buluşması, dünya devrimler tarihinde bu bakımdan özel olarak ele alınması ve değerlendirilmesi gereken bir başka durumdur! Belirtmeliyiz, benzeri yoktur.

35) Mustafa Gündüz, *Maariften Eğitime / Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2016, s.559.

36) Bu bölüm, "Atatürk ve Tarih" başlıklı yazımızdan alınmıştır.

37) A.Ü. "Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi" bünyesinde kurulan Asuroloji, Hititoloji gibi bölümler bunun örnekleridir. Bu alanlarda dünya çapında uygarlık tarihçilerimiz çıkmıştır, Sedat Alp, Muazzer İlmiye Çığ gibi.

38) Bu ilk, bilim tarihi konusunda dünyada yapılan ilk doktora çalışmasıdır.

39) Atatürk, 28 Haziran 1933 tarihinde Ankara Atatürk Lisesi'ne ziyaretinde mezuniyet sınavlarına dinleyici olarak katılmış, son derece başarılı bir öğrenciye sorular da sormuş ve onun ileride ne olacağını belirlemek istemiştir. Sayılı, Atatürk'ün yanında bulunan Eğitim Bakanına verdiği talimatla devlet bursu verilerek yurt dışına gönderilmiştir. Hizmetleri dolayısıyla Ocak 2009'da dolaşıma girmiş olan 5 Lira banknotlarının üzerine Sayılı'nın resmi konulmuştur. Bkz. Aydınlık, 28 Şubat 2023.

Tarih bilinci ve devrim

Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Bunu da devrimci Cumhuriyet, tarih bilinciyle yerine getirecekti. Cumhuriyet'in tarihe verdiği önem, Avrupamerkezli tarih anlayışına seçenек üretme anlayışı, Türk tarihini ortaya çıkarmaya yönelme, tarih biliminin kurumlarını yaratma ve geliştirme, bu tarih bilincinin ve tarih bilinci ihtiyacının uygulamalarıdır.

Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet Türkiye'sinin yetiştirdiği ilk tarih profesörü Afet İnan ile birlikte.

Yaşadığımız hayatın tarihsel temellerini ve tarihin bugüne getirdiklerini öğrenmeden *tarih bilinci* ortaya çıkmaz. Tarihi hem aktaracak hem de tarihten yararlanmayı sağlayacak araçlar gereklidir. Ancak bununla ilgili araçlar yetersizdir.

Avrupa, Hristiyanlık ve "Batı" tarihini, kendimizi bilmek bakımından bilmemiz gereklidir. İlişkilendirme, geçmişle bugünün bağlarını ve bağlantılarını kurma, tarihten yararlanmanın ve tarih bilinci edinmenin yoludur. Toplumsal hafıza, millî ortak hafızanın oluşmasıdır. Bunun eksikliği ya da yetmezliği, toplumsal güven zaafının ortaya çıkmasına yol açar.

Bunun yanında saptanması gereken başka bir şey, Batı uygarlığının etkisinin kendimizdeki sonuçlarıdır. Genel olarak okullarda, eğitimde ya da yayıncılıkta, ansiklopedilerde ve basında tarih konusu olarak öğrendiğimiz, Avrupa tarihidir, Avrupalıların tarihidir. İçinde ne vardır? Grekler, Roma, ülkeler, Aydınlanma, Rönesans, Reform vb.

Coğrafya deseniz gene aynı, an fazla Avrupa. Avrupa'da nasılsa bizde de öyle.

Toplumsal bilinci biçimlendiren en önemli şey, toplumun etrafında birleştiği *değerler bütünü* ve *geçmiştir*. Geçmişin toplumsal bilincinin ortaya çıkması ise, tarih bilinciyle olur. Tarih bilinci aynı zamanda, kolektif

toplumsal bilince dayanır. Kolektif bilinç, değerlerin millî bir nitelik kazanmış olmasıyla ilgilidir. Cumhuriyet Devrimimizle birlikte değerlerimiz millî değerler halini almıştır.

Tarih, her toplum için kültürel bir konudur. Bir program tarihle ilgili bilgilenmeyi sağlayabilir, ancak yalnız bilgilenme, tarih bilinci için yeterli olmaz, buna en azından merak ve ilgi de eklenmiş olmalıdır. Çünkü merak, bilgilenme ötesinde işlevseldir, bu işlevsellik sonuçlar çıkarmaya imkân yaratır ve yol açar. Köksüz ve költürsüz toplumlarda merak güdüsü zayıf olur. Millî ihtiyaçlar, merakı kamçılar, millî mücadelelerin merak sayesinde toplumsal bilince dönüşmesine yol açar.

Bilim olarak tarih

Tarih, hikâyeler toplamı değil, bilimdir. Tarihçilik her zaman, laik olduğunda bilimsel ve millî ve her millî olduğunda bilimsel ve laik olmamaktadır. Bununla birlikte laik tarihçilik nesnelliğe, millî tarihçilik özçılara uygun ve yakındır.

Tarihin bilimselliği için zamandizin (kronoloji) önemlidir ve şarttır. Jeopolitik için harita neyse, tarih için zamandizin odur. Harita mekânsal yerleşmeleri ve karşılaştırmayı sağlamaktadır. Zamandizin ise bu karşılaştırmayı diğer boyutta sağlar, nesnel bakışı kolaylaştırır. Karşılaştırma kendini bilmeye, kendini tanımaya yardımcı olur. Bu bakımdan geçmişi öğrenir ve tarihle ilgilenirken karşılaştırmının yararının ihmal edilmemesi gerekir.

Örneğin, Haçlı Seferlerinde "Yakın Doğu" *uygarlıktı*, Avrupa ise kendi "karanlık"⁴⁰ Orta Çağ'ını yaşıyordu, çağına göre uygar değildi; o dönemde Türkler ileri ve gelişmiş, Avrupalılar ise gelişmemiş ve geriydi.

Örneğin, Birinci Dünya Savaşındaki Çanakkale direnişinde Türkler tarih bilinciyle vatan savunması yapıyorlardı, İtilaf Devletleri ise haksız bir savaşa girişmişlerdi, bunu da nesnel olmayan bilgilenmeyle ve yanlış bir şekilde yürütüyorlardı; Türkler ülkelerini savunuyorlardı, savaşı kazanmak zorundaydılar, bu yüzden avantajlıydılar, saldırganlarsa yenilgiye mahkûm.

Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye devrim yapıyor ve bağımsızlık savaşı veriyordu, aynı zamanda kurtuluş hareketleri Asya'yı sarmıştı, Osmanlı topraklarını işgal eden galiplerin ise saldırı ve boyun eğdirme savaşını sürdürecektir mecalleri yoktu; Türkler planlı, amaçlı, umutlu ve güçlü, Avrupa kaygılı ve kararsızdı; Türkler ve Doğu gene ileri, Batı gene geriydi!⁴¹

Haçlı Seferlerinde Doğuluları ilk kez gören Avrupalılar, kendilerinin ne kadar geri olduklarını görmüşler, anlamışlardı.

40) "Orta Çağ Karanlığı"ndaki "karanlık", bizim bir yakıştırmamız ya da "dışarıdan" çıkmış bir söylem değil, Avrupalıların o döneme kendi verdikleri bir tanımlamadır.

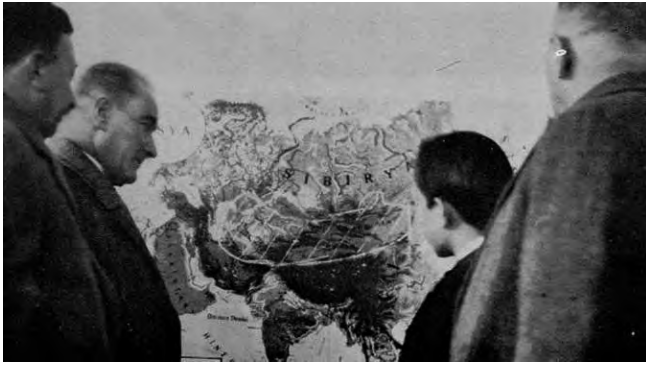
41) Lenin'in emperyalizm dönemi için 1913'teki ünlü ve tarihsel belirlemesi için bkz. V.I. Lenin, "Geri Avrupa ve İleri Asya", *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s.96-98.

Çanakkale savunmasında İngilizler Türkler karşısında ne kadar haksız, Türklere göre son derece üstün silahlanmış olmalarına rağmen ne kadar güçsüz olduklarını görmüşler, yaşamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı sonundaki Türkiye'yi işgal eden devletler, savaşamayacak, savaşı sürdüremeyecek durumda olduklarını yaşamışlar, yenilmişlerdi.

Yanlış olmayan siyaset yoktur. Yanlışlar doğruların bulunmasına hizmet eder. Bu yüzden tarih anahtardır. Mutlak doğru bilim de yoktur. Eklene eklene ilerleme, doğruya yaklaşma vardır. Bilim, birikimlerin hülasesidir. Tarih ise, nesnellikten uzaklaşmaya ve kopmaya belki en yatkın bilimdir. Tarihte soğukkanlılık gerekiyor, itidal olmazsa olguları tartmak zorlaşır. Öfke çok kolay düşmanlığa, bir savdan yana olma aynı şekilde gereksiz taraftarlığa dönüşebilir.

Tarihyazımı her ne kadar "ayrılmaz bir biçimde Batı kültürüne bağlı bir uğraş" gibi görülse de⁴² "her eve lazımdır". Bu durumu, en iyi anlayan ve en iyi uygulayan Mustafa Kemal Atatürk olmuştur. Anlamakta ve uygulamakta "en iyi" olması, nereden baktığındandır.

Mustafa Kemal, Türkiye'de millî tarihin inşasında öncü olmuştur.

KAYNAKLAR

Samir Amin, *Avrupamerkezcilik / Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.

Güneş Ayas (ed.), *Barbar Batı / Bir Aimé Césaire Kitabı*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2015.

Valisij Viladimiroviç Barthold, *Asyanın Keşfi / Rusyada ve Avrupada Şarkiyatçılığın Tarihi, Yöneliş*, İstanbul 2000.

Martin Bernal, *Kara Atena – Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal edildi? / 1785-1985*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

Bilim ve Ütopya, Kapak: Avrupa Her Zaman İleri Miydi? Bugün İleri Mi? / *Avrupamerkezcilik Tarih Safsatası*, sayı 21, Mart 1996.

Fernand Braudel, *Uygurlukların Grameri*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, YKY, İstanbul 2012.

Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

Norman Davies, *Avrupa Tarihi / Doğu'dan Batı'ya, Buz Çağı'ndan Soğuk Savaşa, Urullar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın*

Panaromasi, İmge Kitabevi, Ankara 2006.

Doğu Batı, Oryantalizm - I, sayı 20, Ağustos-Eylül-Ekim 2002.

Ertan Eğribel - Ufuk Özcan (ed.), *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2017.

Niall Ferguson, *Uygurluk / Batı ve Ötekiler*, YKY, İstanbul 2012.

Jack Goody, *Rönesanslar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

Alp Hamuroğlu, "Atatürk ve Tarih", Kasım 2014, <http://dagarcikturkiye.com/2014/11/01/ataturk-ve-tarih/>; ayrıca *Dağarcık Türkiye 2015*, DT Yayınevi, İzmir 2016, s. 164-170.

Dr. Alp Hamuroğlu, "Avrupa Ne Zaman 'Batı' Oldu?", *Bilim ve Ütopya*, sayı 244, Ekim 2014, s. 45-59

Alp Hamuroğlu, "Batı'nın 'Üstünlüğü' ve Uygurluk - 1 / Merkezcilik, Sömürgecilik, Oryantalizm, Irkçılık" ve "Batı'nın 'Üstünlüğü' ve Uygurluk - 2 / Tarih Tezinde Türkler, Avrupalılara Göre Türkler ve Emperyalizm", *Teori*, sayı 370, Kasım 2020 (s. 50-63) ve sayı 371, Aralık 2020 (s. 33-48).

Alp Hamuroğlu, *Hristiyanlık, İslamlık ve Avrupa / Doğu'dan Batı'ya Uygurluk Kapıları (Endülü, Sicilya, Haçlı Seferleri)*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2016.

Alp Hamuroğlu, "Karl Marx 200 Yaşında / Avrupa'nın Gelişme, Bilim ve Devrim Tekeli: Sömürgecilik, Kapitalizm, Emperyalizm", *Teori*, sayı 342, Temmuz 2018, s. 43-58.

Thierry Hentch, *Hayali Doğu / Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, Metis Yayınları, İstanbul 1996.

Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998.

John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, YKY, İstanbul 2007,

Marshall G.S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Vadi Yayıncılık, İstanbul 2020.

Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, Babil Yayınları, İstanbul 2001.

Sigrid Hunke, *Batı'yı Aydınlatan Doğu Güneşi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

Robert Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, YKY, İstanbul 2008.

Nevzat Köken, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

Onur Bilge Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi, I, II, III*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, 1993, 1997.

İlber Ortaylı, "Oryantalizm", *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 159-171.

Oryantalizm / Tartışma Metinleri (der. Aytaç Yıldız), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2007.

Türk Tarihinin Ana Hatları / Kemalist Yönetimin Resmi Tarihi Tezi, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

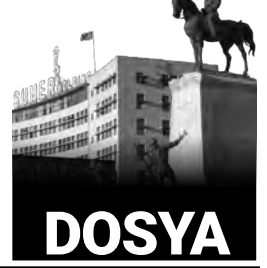
Ali Osman Öztürk, *Alman Oryantalizmi*, Vadi Yayınları, Ankara 2000.

Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Edward W. Said, *Şarkiyatçılık / Batı'nın Şark Anlayışları*, Metis Yayınları, İstanbul 1999.

Eric R. Wolf, *Die Völker Ohne Geschicthe / Europa und die andere Welt seit 1400*, Campus Verlag, Frankfurt/Main - New York 1991.

42) Breisach, s.503.

Sovyet basınında Lozan Barış Antlaşması

Dr. Mehmet Perinçek
Dr. Ali Şahin

Sovyet heyetinin hem konferans sırasında hem de konferans kulislerinde Türkiye'nin tezlerini Türklerden bile daha çok savunduğu dönemin tanıkları tarafından çok kez dile getirilmiştir.

Türk heyeti Lozan Barış Antlaşmasını imzalıyor, 24 Temmuz 1923.

Lozan Antlaşması, cumhuriyetin ilanının temel zeminini oluşturmuştu. Antlaşma öncesi gerçekleşen Lozan Konferansı'nın tümüne SSCB'nin katılması engellenmiş, Sovyet heyeti sadece Boğazlar sorunu görüşmelerine kabul edilmişti. Sovyet heyetinin hem konferans sırasında hem de konferans kulislerinde Türkiye'nin tezlerini Türklerden bile daha çok savunduğu dönemin tanıkları tarafından çok kez dile getirilmiştir.¹ Sovyet basını, konferans sırasındaki gelişmeleri düzenli okuyucularıyla paylaşırken, antlaşmanın imzalanması da Sovyet gazetelerinin sayfalarına yansımıştı. Sovyet devletinin ve Komünist Parti'nin yayın organları İzvestiya ve Pravda gazetelerinde Lozan Antlaşması'na dair çıkmış haber, röportaj ve karikatürlerden bir derlemeyi okuyucularımızla paylaşıyoruz.

Lozan Barış'ının İmzalanması Pravda², 26 Temmuz 1923

Barış antlaşması imzalandı.

Fransız basını antlaşmayı sert bir şekilde eleştiriyor. Tardieu³, İngiltere'nin çanak kale boğazı'ndan yeni bir cebelitanık⁴ yarattığını yazıyor.

LOZAN KONFERANSI'NIN SON OTURUMU

LEAFIELD⁵, 25 Temmuz. (Rosta⁶). Lozan Konferansı'nın kapanış oturumu 50 dakika sürdü ve oldukça mütevazı bir havada geçti. Oturum, delegelere barış antlaşmasının imzalanmasını teklif eden İsviçre Cumhuriyeti'nin Devlet Başkanı Scheurer'in⁷ kısa konuşmasıyla açıldı. İsmet Paşa⁸, Rıza Nur Bey⁹ ve Hasan Bey'in¹⁰ eşliğinde masaya geldi ve konferansın Genel Sekreteri Massigli'nin¹¹ sunduğu bir dizi belgeyi imzaladı. Onun ardından diğer iki Türk delege, imzalarını attı. Onların arkasından sırayla İngiltere, Fransa ve İtalya'nın delegeleri, Yunanistan adına Venizelos¹² ve Kaklamanos¹³, Japon, Rumen, Bulgar ve Portekiz delegeleri, antlaşmayı imzaladı. Bu prosedürün tamamlanmasıyla Başkan Scheurer, birkaç kapanış cümlesi söyledi. Ardından bütün delegeler, ayağa kalkıp birbirlerine giderek, el sıkıştılar.

“Oturum, delegelere barış antlaşmasının imzalanmasını teklif eden İsviçre Cumhuriyeti'nin Devlet Başkanı Scheurer'in kısa konuşmasıyla açıldı. İsmet Paşa, Rıza Nur Bey ve Hasan Bey'in eşliğinde masaya geldi ve konferansın Genel Sekreteri Massigli'nin sunduğu bir dizi belgeyi imzaladı.”

FRANSIZ BASININDA LOZAN ANTLAŞMASI

PARİS, 24 Temmuz. (Rosta). Fransız basını, Lozan Antlaşması'nı sert bir şekilde eleştirmeye devam ediyor. Journal des débats¹⁴, Alman borçlarının Fransız alacaklılarının uğradığı zararın boyutlarının altını çiziyor ve Hristiyan azınlığın çıkarlarını savunmaktan vazgeçmesi sonucunda Fransa'nın manevi itibarının düşüşüne işaret ediyorlar. İngiltere'ye gelince, Musul meselesinde sadece gelecekteki varsayımsal çıkarlarından olduğu ortaya çıktı. Tardieu, L'Echo national'de¹⁵ Poincaré'in¹⁶ Boğazlar üzerinde İngiltere'nin hâkimiyetine yol açan Doğu politikasını sert bir şekilde eleştiriyor. Tardieu'nün ifadesiyle İngiltere, Çanakkale Boğazı'ndan yeni bir gönüllü olarak terk etmeyeceği Cebelitarık yarattı.

("Podpisanie Lozanskogo mira", Pravda, 26 Temmuz 1923, No.166, s.2)

Taze mezarın başında İzvestiya¹⁷, 27 Temmuz 1923

Karikatürde taşında "Lozan Konferansı. Uzun ve ağır ... sonra" yazan mezarın başında İngiliz ve Fransız, yumruklarını sıkışmış, sinirli bir şekilde dururken, arkalarında Türk, cebinde Lozan Antlaşması'yla kısı kısı gülmektedir.

(Bor. Yefimov, "U svejey mogili", İzvestiya, No. 167 (1904), 27 Temmuz 1923, s.1)

İzvestiya gazetesinin logosu

Barış Antlaşması hakkında Venizelos İzvestiya, 29 Temmuz 1923

NAUEN¹⁸, 27 Temmuz. (Alman basını radyosu). Yunan kralı, Venizelos'u barış akdedilmesi dolayısıyla telgrafla kutladı ve Lozan'da gösterdiği hizmetler için teşekkür etti. Basın mensuplarıyla röportajda Venizelos, barış antlaşmasını sadece Yunanistan'ın izole edilmesini ve yeni bir savaşın yaratacağı tam yıkım tehdidini engellemek amacıyla imzaladığını açıkladı.

("Venizelos o mirnom dogovore", İzvestiya, No. 169 (1906), 29 Temmuz 1923, s.2)

Lozan Antlaşması müzakerelerinde Yunan heyetinde yer alan Venizelos.

Lozan Barışı sonrası İzvestiya, 1 Ağustos 1923

BARIŞ ANTLAŞMASI HAKKINDA BASIN

VİYANA, 29 Temmuz. Yarı resmî Rumen basını, Lozan Antlaşması'nı Romanya için olağanüstü kârlı olarak değerlendiriyor. Basının görüşüne göre Boğazlar Sözleşmesi, Romanya'nın ekonomik bağımsızlığını garanti altına alıyor ve Rumen çavdarının, petrolünün, orman ürünlerinin ve kömürünün İstanbul'a götürülmesini oldukça kolaylaştırıyor.

Antlaşmanın akdedilmesini selamlayan Macar basını, onu daha önce akdedilen antlaşmaların gözden geçirilmesinin ilk adımı olarak görüyor. Horthy¹⁹, Kemal'e tebrik telgrafı gönderdi.

TÜRK-AMERİKAN GÖRÜŞMELERİ

BERLİN, 30 Temmuz. Lozan'da Türk heyetiyle Birleşik Devletler temsilcileri arasında başlayan görüşmeler, İstanbul'a alındı.

FRANSA'NIN KÖLELEŞTİRDİKLERİ

ANKARA, 30 Temmuz. Yeni Gün²⁰, sınırın Suriye tarafında kalan Kilis şehrinin 15 bin kişilik nüfusunun telgrafını yayımladı. Telgraf şu şekilde: "Kilis'in Türkiye'yle birleşmesi reddedildiği durumda halk, Fransa'yla dostane ilişkilerin korunmasını garanti etmemektedir."

("Posle lozanskogo mira", İzvestiya, No. 171 (1908), 1 Ağustos 1923, s.2)

Lozan'dan sonra Türkiye (Türkiye'nin Olağanüstü Elçisi Muhtar Bey'le sohbet) Pravda, 3 Ağustos 1923

Türkiye'nin olağanüstü elçisi Muhtar Bey²¹, muhabirimizle bitmiş olan Lozan Konferansı'nın bilançosu üzerine bir görüşme gerçekleştirdi.

- İmzalanan barış Türkiye'ye ne verdi ve ülkenin ekonomik gücünün yeniden yapılandırılması için kısa vadeli hangi perspektifler mevcut?- sorusunu yönelttik.

- Avrupa Savaşı'na²² kadar geniş topraklara sahip olan Türkiye, büyük devletlerden biri olarak sayılmaktaydı. Yaşanan savaşların, ilk başta Büyük Avrupa, ardından ise Yunan-Türk, sonucunda Türkiye, topraklarının üçte ikisini kaybetti. Sadece millî sınırlarıyla kaldı. Ancak Lozan Antlaşması, özünde Türkiye'nin zaferidir, öyle ki, şimdi artık o hem siyasi hem de ekonomik olarak bağımsız bir ülke. Bu nedenle Türkiye'nin bugün ve gelecekteki çıkarlarını sağlayan Lozan Antlaşması, şüphesiz büyük öneme sahiptir.- dedi Muhtar Bey.

- İyi bildiğiniz üzere, Doğu ülkeleri, Rusya'nın da bir kısmı olduğu gibi, geçmişte hep Batı sermayesi tarafından sömürüldüler. Yabancı kapitalistlerin zenginleşmesine kaynak olarak hizmet ederek hiçbir zaman özgürce gelişemediler.

Türkiye, Rusya gibi, sermayeye ihtiyaç duyuyor. Ancak şimdi Türkiye, yabancı sermayeyi sadece eşitlik şartlarında ya da millî sermayenin yabancı üzerinde hâkimiyeti durumunda kullanma niyetinde. Eğer önceden yabancı sermaye, milleti köleleştirerek işgalci amaçlar güttüyse, şu an Türkiye hükümeti, buna izin vermez. Chester Projesi'ne²³ gelince, buna dair söyleyebilirim ki, bu şirket, şu ana kadar

Türkiye'ye yönelik saldırgan emelleri olmayan, ne topraklarımızı ne de ekonomimizi ele geçirmeye çalışan bir devlete ait. Bu sebeple Türkiye, bu şirketin sermayesini ulaşımını, bilhassa demiryolunu geliştirmek için kullanmak niyetinde.

("Turtsiya posle Lozannı: Beseda s črezvıčajnym turetskim poslom g-nom Muhtar-beem", Pravda, No. 173, 3 Ağustos 1923, s.2)²⁴

Musul hakkında mı sordunuz? Bu bölge, tüm Türkiye'nin ayrılmaz bir parçasıdır. Türkiye'nin onun üzerinde tarihsel hakkı söz konusudur ve buna dönük bir tecavüz tamamen hukuk dışı olacaktır. Nüfusunun çoğunluğu Türk'tür ve Arapların niceliği çok daha azdır. Bunun yanında stratejik açıdan Türkiye, ülkenin bu parçasını, hayati çıkarları dayattığı üzere, elinde tutmak zorundadır. Yabancı basında Musul halkının güya İngiltere'nin hükümranlığı altında yaşamak istediğine dair yürütülen kampanya, tamamen temelsiz ve gerçek dışıdır. Eğer özgür bir

plebisit yapılacak olursa, kesin eminim ki, tüm Musul halkı, oyunu Türkiye'den yana kullanacaktır.

- Muhtar Bey, Rusya hükümetinin Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamayı kabul etmesini nasıl değerlendiriyor?- diye sorduk.

- Rusya hükümetinin bu adımı, Türk halkı ve hükümeti tarafından büyük mutlulukla karşılandı. İtilaf Devletleri, Rusya'nın Türkiye'yle ilişkilerini koparmaya hizmet edeceği için Rusya'nın antlaşmayı imzalamayı reddetmesini umdular, hesaplarında yanlış oldular. Dahası Rusya'nın Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalaması, bu iki halkın birliğini bir kez daha teyit ederek onları hayal kırıklığına uğrattı. Rusya ve Türkiye'nin dostane ilişkileri, her iki halkın tarihlerinin en zor zamanlarını yaşadığı dönemde başladı. Bu dostluk, iyi sonuçlar verdi ve bu sonuçlar da gelecekteki karşılıklı ilişkilerin, esas olarak, Doğu meselesinde saç ayağı olacak.

İstanbul'un tahliyesi meselesine dair Muhtar Bey, şunları söyledi:

- 2 Ağustos'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yeni bileşimi toplanıyor. Belirli resmî prosedürler yerine getirildikten sonra tartışılacak ilk mesele, Barış Antlaşması hakkındaki bu mesele olacak. Umuyoruz ki, 15 Ağustos'a kadar Barış Antlaşması Millet Meclisi tarafından onaylanırsa, Eylül ayının sonuna kadar İstanbul'da yabancı orduların ne kara ne de deniz gücü kalacaktır. Antlaşmaya göre tahliye, antlaşmanın tasdikinden altı hafta sonra yapılmak zorundadır.

Muhtar Bey, daha sonra Rus-Türk ilişkileri üzerinde durarak Rus ve Türk halklarının yakınlaşmasının bazı kimselerin iradesiyle değil, iki yüce halkın istek ve iradesi sayesinde gerçekleştiğini ifade etti. Gelecekte bu dostane ilişkiler, daha da ve daha da güçlenecek. Ne de olsa ilişkilerimiz sağlam temeller üzerine oturuyor.

Kemal Paşa'nın konuşması İzvestiya, 18 Ağustos 1923

(“Reç Kemalya-Paşı”, *İzvestiya*, No. 184 (1921), 18 Ağustos 1923, s.2)

Ankara, 15 Ağustos. Türkiye Büyük Millet Meclisi reisliğine tekrar seçilen Kemal Paşa, Meclis'in ilk oturumunda yaptığı konuşmada Türkiye'deki millî hareketin tarihini kısaca anlattı, bu hareketin şimdi Türkiye için onurlu bir barışa eriştiğinin altını çizdi.

- Eğer Millet Meclisi, Lozan Antlaşması'nı onaylarsa, özgür ve bağımsız bir halk olacağız, - diye konuştu Kemal. İç ve dış düşmanlarımız, sadece millî hareketin güçlenmesini sağladılar. Uzun yıllar süren çabalarına rağmen ne padişahın ne büyük devletlerin, Türkiye'nin elinden alabildiği bağımsızlığımızı ilan ettik. Lozan Antlaşması, 400 senelik sorunları bitiriyor, Büyük Ermenistan fikrine son veriyor ve Türkiye'deki yabancı etki alanlarını tasfiye ediyor.

Türkiye'nin ilerlemek için yolu açıldı, ancak nihai hedefimize daha ulaşamadık. Lozan'da elde edilen barış ebedi değil.²⁵

Lozan Antlaşması'nın onanmasının arifesinde İzvestiya, 23 Ağustos 1923

BORDEUX, (Fransız basını radyosu). 21 Ağustos'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi, hariciye komisyonu temsilcisinin²⁶ ve İsmet Paşa'nın Lozan Antlaşması hakkındaki raporlarını dinledi. Le Temps'in²⁷ yazdığına göre bir kısmı kapalı kapılar ardında yapılacak müzakereler, birkaç oturum devam edecek ve antlaşmanın onaylanması bu haftanın sonunda gerçekleşecek.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fethi Bey, antlaşmanın onaylanmasından sonra Musul meselesinde ve Osmanlı borçlarının ödeme şekli konusunda görüşmelerin başlayacağını söyledi.

(“Nakanune ratifikatsiya lozanskogo dogovora”, *İzvestiya*, No. 188 (1925), 23 Ağustos 1923, s.1)

Lozan Antlaşması'nın onanması İzvestiya, 25 Ağustos 1923

LONDRA, 24 Ağustos. Burada İstanbul'dan alınan haberlere göre Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Millet Meclisi tarafından onandı.

(“Ratifikatsiya lozanskogo dogovora”, *İzvestiya*, No. 190 (1927), 23 Ağustos 1923, s.2)

Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nın onanması İzvestiya, 28 Ağustos 1923

ANKARA, 24 Ağustos. İsmet Paşa, dört saatlik konuşmasında Lozan Antlaşması'nın tasdik edilmesi gerektiğini, çünkü onun Türkiye'ye dış ve iç tam bağımsızlık sağladığını ve kapitülasyonları kaldırdığını söyledi. Boğazların askersizleştirilmesinin büyük

zarar getirmeyeceğini, tam tersine ülkenin içine gerekli olan araçların korunduğunu ifade etti. Tahviller ve borçlar meselesinde borçların altınla ödenmesi talebinden vazgeçerek Müttefiklerin geri adım attığını belirtti. Meclis, antlaşmayı 210'a 13 çoğunluğuyla onadı.

(“Ratifikatsiya lozanskogo dogovora Turtsiye”, İzvestiya, No. 192 (1929), 28 Ağustos 1923, s.1)

Lozan Antlaşması'nın onaylı vesikalarının teatisi izvestiya, 29 Ağustos 1923

ANKARA, 27 Ağustos. Türk hükümetinin İstanbul'daki temsilcisi Adnan Bey²⁸, Müttefiklere Lozan Antlaşması'nın Ankara Millet Meclisi tarafından onandığına dair notayı takdim etti.

(“Obmen ratifikatsionnımi gramotami lozanskogo dogovora”, İzvestiya, No. 193 (1930), 29 Ağustos 1923, s.1)

Türkiye'de: Karaağaç şehrinin Türkiye'ye geçişi izvestiya, 19 Eylül 1923

LONDRA, 18 Eylül. Bugün elde edilen haberlere göre, Batı Trakya'daki Karaağaç²⁹ şehri, Lozan Antlaşması temelinde Türkiye'ye verildi.

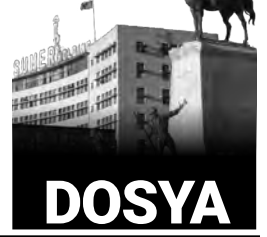
(“V Turtsii. Peredača Turtsii goroda Karaagaça”, İzvestiya, No. 211 (1948), 19 Eylül 1923, s.2)

Notlar

- 1 Ayrıntılar için bkz. Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, 4. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Kasım 2014, s.152-160.
- 2 Pravda Gazetesi, Sovyetler Birliği'nde ve Rusya'da yayımlanan günlük gazetedir. Gazete ilk kez 1908'de, Lev Troçki yönetiminde Viyana'da basılmaya başlanarak, kaçak yollardan Rusya'ya sokuluyordu. Sovyet Devrimi'nin seyri içinde zaman zaman ismi değişerek kapatılıp açılmış olan gazete Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin resmi yayın organı olmuştur.
- 3 Dönemin Fransız basınının önemli isimlerinden gazeteci M. André Tardieu.
- 4 İngiltere'nin özellikle 18. yüzyıl sonrasında izlediği sömürgecilik siyasetinde deniz yollarında hâkimiyet kurmak kritik bir öneme sahipti. Bu bakımdan gerek doğudaki sömürgelerine ulaşım gerekse zayıflayan Osmanlı Devleti üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesinde Akdeniz ve Cebelitarık Boğazı stratejik bir öneme sahiptir. Avrupa'daki güç mücadelesi sonucunda yaşanan İspanya Veraset Savaşları'yla Fransa'nın Avrupa'daki üstünlüğü yerini İngiltere'ye bırakmaya başlamıştır. Savaş sonucu 1713 yılında imzalanan Utrecht Antlaşması sonucu İngiltere'nin özellikle Akdeniz havzasında siyasal ve stratejik üstünlük sağladığı görülecektir. İngiltere, bu yüzyılın başında güç dengelerini kendi lehine çevirmiş ve ekonomik üstünlüklerin yanında Akdeniz'deki ticari yolların da üstünlüğünü ele geçirmiştir. Bu antlaşmanın kritik önemi; İngiltere, Akdeniz'de kilit rol oynayan Cebelitarık'ı ve Minorka adasını ele geçirerek İspanya ve Fransa'nın ve bölgedeki geçmişten gelen hegemonyasına son vermiş ve sömürgeci siyasetlerini pekiştirmiştir. Bundan sonra Cebelitarık, Kraliyet donanmasının Akdeniz'e giriş çıkışı kontrol altında tuttuğu kritik bir üsse dönüşmüştür. Boğazın statüsü günümüze kadar İngiltere ile İspanya arasında bir ihtilaf konusu olmaya devam etmektedir. “İngiltere 18. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde, ileri bir sanayi ülkesi haline ulaşmış olduğu gibi, Okyanuslarda ele geçirdiği yerlerde, büyük bir sömürge imparatorluğu kurmuş bulunuyordu. Bu arada Akdeniz ve çevresiyle de yakından ilgilenmişti. 1713 yılında bu denizin o tarihlerde tek giriş çıkışı kapısı olan Cebelitarık Boğazı'nı ele geçirmiş, daha sonraki yıllarda Akdeniz'de, dolayısı ile bu denizin kıyılarının yaklaşık dörtte üçüne sahip olan Osmanlı İmparatorluğu üzerinde siyasi ekonomik ve ticari etkinliğini çoğaltmış, birçok haklara sahip olmuştu.” Kaynak: Dr. Rıfat Uçarol, 1789- 200, Der Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2006, s.61. “Boğazlar konusunda İngiltere'nin izlediği politika, Kurtuluş Savaşı'nda yakın müttefik olan Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin dostluk ilişkilerini engellemeye çalışmaktır. İngiliz yönetimi RSFSC yönetimini Türkiye ve Boğazlar konusunda samimi bulmamış, bu devletin asıl amacının ilk olarak İstanbul'un İngiliz yetkisi altına girerek ikinci bir Cebelitarık olmasını önlemek ve Boğazların gelecekte Cemiyet-i Akvam'ın yani Batı Avrupa'nın denetimi altında olmasına karşı çıkmak olduğunu belirtmişti” Kaynak: Salahi Sonyel'den aktaran: Nigar Muharramova Cengiz, Rus Kaynaklarına göre Boğazlar meselesi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Sayı: 36, 2019, s. 184, ss (179-198).

- 5 İngiltere’de Oxford yakınlarında radyo istasyonunun bulunduğu bir yerleşim yeri.
- 6 ROSTA, Rusya Telgraf Ajansı’dır. Kuruluş tarihi 7 Eylül 1918’dir.
- 7 Karl Scheurer, (1872- 1929) İsviçre Konfederasyonu 38. Başkanı.
- 8 İsmet İnönü, (D. 1884- Ö. 1973) Türk siyasetçi ve devlet adamı, Türkiye’nin 2. Cumhurbaşkanı ve dönemin Lozan Heyeti Başkanı.
- 9 Rıza Nur Bey, (D. 1879-Ö.1942) Türk siyasetçi, bakan ve yazar, dönemin Lozan heyeti üyesi.
- 10 Hasan Saka, (D.1885-Ö.1960) Türk siyasetçi, Türkiye’nin ilk iktisat bakanı ve dönemin Lozan heyeti üyesi.
- 11 Rene Massigli, Fransız diplomat ve devlet adamı, Lozan Konferansı Genel Sekreteri.
- 12 Eleftherios Venizelos, dönemin Yunanistan Başbakanı, Lozan Konferansı Yunanistan temsilcisi.
- 13 Dimitri Kaklamanos, dönemin Yunan diplomatı, Londra Olağanüstü Temsilcisi, Lozan Konferansı Yunanistan Temsilcisi.
- 14 Journal des Débats, 1789 ile 1944 yılları arasında çeşitli isimlerle yayımlanmış haftalık Fransız gazetesi.
- 15 Lècho national, Fransa’da 10 Ocak 1922’de yayın hayatına başlayan ve kurucusu Fransız devlet adamı Georges Clemenceau olan günlük gazete.
- 16 Raymond Poincaré, Fransız siyasetçi, devlet adamı, dönemin Fransa Başbakanı.
- 17 İzvestiya, 13 Mart 1917 tarihinde Rusya’da yayına başlamıştır. SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından yayınlanan gazete, Sovyet hükümetinin resmi yayın organıdır. Gazete, Pravda ile birlikte Sovyet politikalarını yansıtan, döneminin en önemli yayın organlarından.
- 18 Nauen, Almany’a’nın Brandenburg eyaletinde Havelland ilçesindeki radyo yayıncılığıyla meşhur kasabası.
- 19 Miklos Horthy, Macar asker ve siyasetçi. Antlaşma’nın imzalandığı dönemde “Macaristan Kral Naibi” olarak görev yapmaktadır.
- 20 Millî Mücadele’yi destekleyen en önemli gazetelerden olan “Anadolu’da Yenigün” Yunus Nadi Bey (Abaloğlu) öncülüğünde 2 Eylül 1918 tarihinde İstanbul’da yayınlanmaya başlamıştır.
- 21 Ahmet Muhtar Mollaoğlu, Türk Diplomat ve siyaset adamı. Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk mezunudur. Stockholm Elçiliği 2. Katipliği ve başkatipliği, Bâbîâlî istişare muavinliği, Sadaret Tercümanlığı, Budapeşte Başsehbenderliği, Atina Elçiliği, Lahey Elçi Vekilliği, Ukrayna (Kiev) Elçiliği, Osmanlı Meclis-i Mebûsan IV. Dönem İstanbul Mebusluğu, TBMM I. ve II. Dönem İstanbul (Dönem içinde Tiflis Temsilcisi Moskova Büyükelçisi) IV. Dönem (Ara Seçim) Kastamonu Milletvekili ile I. Dönem Hariciye Encümeni Reisliği ve II. Dönem Washington Büyükelçiliği yapmıştır. Turan’a göre ABD ile diplomatik ilişkilerin başlaması resmen J. Grew’in 1923’te Türkiye’ye atanması ve Ahmet Muhtar Mollaoğlu’nun da Washington’a atanmasıyla başlamıştır: Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap Yeni Türkiye’nin Oluşumu 1923-1938), Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara, 1996, s. 158.
- 22 Birinci Dünya Savaşı kastedilmektedir.
- 23 Chester Projesi: Dönemin başat emperyalist gücü olan İngiltere’nin yerini almaya çalışan ABD, Birinci Dünya Savaşı sonrasında çeşitli sermaye grupları eliyle özellikle demiryolu tekellerini eline geçirmeyi hedefliyordu. Chester Projesi de Türkiye Cumhuriyeti’nin daha kuruluş döneminde, ABD’nin esası bir ekonomik “salvosu” olarak değerlendirilebilir. Batılı emperyalistlerin Savaş sonrası temel hedefi dönemin en önemli hammadde ulaşım yolu olan demiryollarını ele geçirmek ve bu alanda bir tekel oluşturmaktır. Chester şirketi de ABD’nin bu alandaki en önemli ileri uç ekonomik silahlarından biri olarak değerlendirilmelidir. Türkiye’nin savaşta diğer yenilenlere göre istisnası İtilaf Devletleri’ne karşı bir zafer kazanmasıydı. Bu bakımdan Millî Mücadelenin kazanılması sonrasında Türkiye, başta Lozan’da kapitülasyonların kaldırılmasıyla başlayan süreçte Chester gibi projeleri kabul etmemiş ve millî bir ekonominin inşasına geçmiştir.
- 24 Bu röportaj, aynı gün küçük farklılıklarla İzvestiya gazetesinde de yayımlanmıştır. Bkz. (“Turtsiya posle Lozannı: Beseda s çrezvıçaynım turetskim poslom g-nom Muhtar-beem”, *Pravda*, No. 173 (1910), 3 Ağustos 1923, s.2
- 25 Mustafa Kemal Paşa’nın 13 Ağustos 1923 günü yaptığı konuşmanın ilgili kısmı şu şekildedir: “Reis Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri: Efendiler! Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ikinci seçim devresine dahil olmuş bulunuyoruz. Yeni Meclis’imizi teşkil eden yüksek heyetinizi büyük bir hürmetle selamlarım (Teşekkürler ederiz sesleri.) Bu seçim devresi, aynı zamanda, yeni Türkiye devletinin, yeni tarihinde mesut bir intikal zamanına tesadüf ediyor. Bunu memleketimizin, milletimizin saadet ve selameti için, yüksek heyetinizin muvaffakiyeti için uğur sayıyorum. Hakikaten dört senelik bağımsızlık mücadelemiz, milletimizin şanına layık bir barış ile neticelenmiştir. Lozan’da imza edilmiş olan Antlaşmanın yüksek heyetinizin tasdikine kavuştuğu takdirde bütün manasıyla hür ve bağımsız olarak mesut bir mesai sahasına dâhil olmuş bulunacağız. Elde edilen mesut neticelerin muhafazasında, Lozan Antlaşmasından ayrı tutulan meselelerin kati hallinde ve milletimizi huzur ve refahanil edecek feyizli hizmetlerde tam muvaffakiyetinizi bütün kalbimle temenni ederim...” Konuşmanın tamamı için bkz: “*Büyük Millet Meclisi’nde Konuşma Meclis Reisliğine Seçilmesi Üzerine* (13 Ağustos 1923), Atatürk’ün Bütün Eserleri, 1 Temmuz 1923 -17 Eylül 1924, C: 16, Kaynak Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2021, s 73.
- 26 Hariciye Komisyonu Başkanı Yusuf Kemal Tengirşenk, (D.1878- Ö.1969), Türk siyaset ve devlet adamı.
- 27 İsviçre’de yayımlanan günlük gazete.
- 28 Adnan Adıvar, (D.1882- Ö.1955), dönemin Hariciye Vekâleti delegesi.
- 29 11 Ekim 1922 tarihinde İhtilaf Devletleriyle Osmanlı Devleti arasında imzalanan Mudanya Ateşkes Anlaşması sonucu, Yunanistan ile Türkiye sınırı Meriç Irmağı olarak belirlenmişti. Bu sınıra göre Yunanistan tarafında kalan Türk toprağı Karaağaç kasabası, Yunanistan’ın savaş tazminatını reddetmesi sonucu, Lozan Barış Antlaşması’na katılan devletlerin imzasıyla savaş tazminatı karşılığı Türkiye’ye bırakılmıştı.

100. yılda dil yâresi

Ekrem Ataer • Besteci, Kompozitör, Yazar

100. yıl rüzgârından çıkıp 101. yıla aktığımız sürecin temel yaklaşımı bu toplumun tarihsel hasletlerini ve hasretlerini ayağa kaldırmak olmalıdır. Hedef, ait olduğumuz toplumu tarihi, dili, sanatı, felsefesi ile tez sürede buluşturmak ve aidiyetlerinin bilincini tekrar yaratmak, bununla da yeni ufukları zorlamaktır.

Milletin gerçek temsilcilerinin ve milli egemenliğinin temsili olan I. Meclis önünde Mustafa Kemal ve arkadaşları.

Cumhuriyet'imizin 100. yılı üzerine iki kelam etmek ne büyük sadet. Bu kutlu süreci söyleşi ya da hasbihal diliyle anlatmanın daha samimi ve doğru olacağına inanıyorum. Çünkü Cumhuriyet, temelinde cumhurun, milletin yani halkın olduğu bir idari yaklaşımsa ki öyle, ona da sıcak ve samimi bir 100. yıl değerlendirmesi yakışır kanaatindeyim. Hem zaten sizi bilmem ama akademik sanat çevresinden gelsem de ben de bıktım bu terimler bulamacı tımturaklı değerlendirmelerden. Seçkin zorlamaların tam da işportaya döküldüğü, entelektüel ya da aydın olmanın yolunun neredeyse anlaşılmasız olmakla eşdeğer olduğu zannedilen günlerden geçiyoruz.

Nasıl günler mi

Öteleyici, ayrıştırıcı ve kamplaştırıcı günler... Kendi öz değerlerine alabildiğine uzak, hatta uzak olmanın modernizme giden en kestirme yol olarak algılandığının hâkim olduğu günler. Kılığı, kıyafeti, davranışları, toplumsal refleksleri karma karışık olmuş, ortak dili yaralanmış günler. Yeni değil aslında yaklaşık 300 yıllık bir kafa karışıklığının yarattığı bir sosyal bulamaçtan bahsediyorum. Gariptir ama hani şehrin elektrik hatlarında sorun olur tamir edilir ya onun gibi bir şey. Sürekli bitmeyen bir onarım, lakin öylesine kopan hatlar var ki, yıllardır enerji bir türlü tam gücüyle akıyor şehrin sokaklarına. Tamam şehir aydınlık aydınlık olmasına da biz bütün sokaklarının aynı derecede aydınlık olmasını istiyoruz. Biliyoruz ki aydınlanamayan ya da enerjiden mahrum kalan sokaklar mum yakar, meşale yakar mutlaka bir çaresine bakar. Lakin mum düştü mü masayı, meşale düştü mü de mahalleyi yakar. Onun için tüm sokaklarımızın, bu milletin tarihle zenginleşen enerjisi ile ihyâ olmasını isteriz. Biz o enerjiye... ve inanca... ve gayrete... ve cesarete... ve... O milletin dili diyoruz.

100 yıl öncesinin kanımca en büyük başarısı da bu kafa karışıklığının yarattığı düzensizliğe, dermansızlığa karşı, 1000 yıllardır bu milletin hamurunda olan ortak dili tekrar canlandırmasıdır. Bence kurtuluş ve yeniden kuruluşun altındaki sihirli formül de budur. Ayrıştırmayan, birleştiren, ısrarı değil iknası kuvvetli bu ortak dildir. Yukarıdan efendi olmaya değil, yanında hizmetkâr olmaya, milletin yanan canına, kavru lan tenine, istimlâk edilen geleceğine dokunan bir dil... Ve o dil, tarihte hiçbir milletin yetişemeyeceği bir hızla toparlanmasına ve duruma müdahale etmesine ön ayak olmuştur. Düvel-i Muazzama'yı hayrete düşüren de mindere yapıştıran da budur.

“Bence kurtuluş ve yeniden kuruluşun altındaki sihirli formül de budur. Ayrıştırmayan, birleştiren, ısrarı değil iknası kuvvetli bu ortak dildir. Yukarıdan efendi olmaya değil, yanında hizmetkâr olmaya, milletin yanan canına, kavru lan tenine, istimlâk edilen geleceğine dokunan bir dil...”

İnancım odur ki bizleri 100. yıla taşıyan en temel faktör arada nüanslar olsa da işte bu ortak ve anlaşılır dildir. Bugünlere gelmemizi sağlayan o yılların ortak ruhudur; emeği ve topyekûn inanmışlığının oluşturduğu ruhtur. *“Bittiler, artık toparlanamazlar”* dedikleri noktadan, koskoca bir milleti yeniden ayağa kaldıran ve dünyaya parmak ısırtan bir serüvendir bu. Dili lâl olmuş, güveni kaybolmuş bir milletin omuzlarından tutup silkeleyen, yüzlerce yıllık suskunluğunu bozan ve ağzını açtıran bir güçtür o. Kadın emeğine geceler boyu kaput diktirip, günler boyu kağı gıcırtilarıyla yollara düşüren ortak bir güç.

Atatürk'ün mukaddes mirası, en büyük ve en güçlü dayandığı husus olarak millî birlik olmuştur. Türk milletinin kuruluşunda da başlıca unsurlar siyasi varlıkta, dil, yurt ve tarihte birlik olmuştur.

Bilirsiniz; mağlubun başı önünde olur, güvenini kaybedenin, omuzları düşük, dizleri dermansızdır. Bağlanmıştır yolları, kalmıştır çaresiz... Suskundur, söyleyecek sözü, anlatacak mecâli dahi yoktur. 100 yıl öncesinde bu çaresize, çarenin kendisinde olduğunu anlatan, inandıran ve onu titreyen bacakları üzerinde tekrar ayağa kaldırıp destan yazdıran güç, daha önce yazdığı destanların bakiyesi değil de nedir?

Her milletin, her devletin, her halkın bir “dili” vardır. Her millet dilini tarihinden damla damla imbikleyerek geleceğe aktarır. Halı gibi ilmek ilmek dokur. İlmekleri birbirine bağlayan hatlar kopar, imbikte akan damlalar durursa milletler dilini, ortak kümelerini, hayallerini kaybederler. Yörüngesinden çıkmış seyyâreler gibi uzay boşluğunda savrulur ve sonunda güçlü bir kara deliğin çekimine kapılıp, yutulur, yok olurlar.

Bu yüce milletin imbiği zengin, ilmekleri göz kamaştıracak kadar renkli ve parlaktır. Öyle birkaç yılda da yaratılmış değildir. Çünkü 1000 yıllardır kürre-i arzın üzerinde var olma ve var etme savaşı ile biriktirdiği zenginliklerin toplamıyla hayat bulmuştur. Kızılca günde ayağa kaldıran, yok gününde var eden, milyonlarca farklı ağızdan aynı türkülerini söyleten, aynı zaferleri muştulayan, aynı ağıtları yaktıran bir dil. Örfüyle, âdeti ve geleneği ile sarıp sarmaladığı bir ahlakıdır o, bir yol haritasıdır aslında... Girdiği sahipsiz bağda yediği üzümün akçesini kütük dibine bağlayan, bir elin verdiğini öbür elden saklayan, zarif, vicdanlı ve ahlaklı bir ışıktan bahsediyorum. Yurdunda, ocağında, obasında tehlikeyi gördüğünde bütün farklılıklarını bir kenara itip hamiyetperver¹ tuğlalarla örülmüş kale duvarına dönüşebilen bir sosyal anlayıştan bahsediyorum.

Bilmiyor değil, biliyor ve susuyoruz

100. yılımızla ilgili birbirinden kıymetli birçok makale, deneme, çözümleme, değerlendirme yazısı okumuşumdur. Birçoğunda haklı olarak 100 yıl içinde nereden nerelere geldiğimizin muhasebesi hâkim. Çok da doğru, bundan daha doğal ne olabilir ki? Lakin kanaatimce üzerinde durmamız gereken bir başka sosyal mesele de 100 yılda aldığımız yol sürecinde, 1000 yılda oluşturduğumuz dili ne derece geliştirebildik sorusudur. Hadi bırakalım geliştirmeyi, var olanı ne kadar koruyabildik? 100 yıl önce bu dili tekrar yakalamasaydık bugün 100. yıl onurunu tadabilir miydik?

Bu yüce milletin imbiği zengin, ilmekleri göz kamaştıracak kadar renkli ve parlaktır. Öyle birkaç yılda da yaratılmış değildir. Çünkü 1000 yıllardır kürre-i arzın üzerinde var olma ve var etme savaşı ile biriktirdiği zenginliklerin toplamıyla hayat bulmuştur.

Ne kadar yol, köprü, uçak, fabrika, üniversite, hastane, araba yaptığımız tabii ki yüz ağartıcı. Peki ya millet olmamızın ortak dili, o muazzam enerjimiz, dağı deviren, suyu çeviren ve asıl önemlisi oyunu bozan gücümüz ne halde? Bunu hiç gündeme getirmiyor, getirmek istemiyor ya da cesaret edemiyoruz. Topyekûn olmasa da ferî azalan ışığımız nasıl tekrar güç bulacak? Bu kadar gerginliğe bu sazın akordu daha ne kadar dayanacak? Yanlışlık 100 yıllık yol haritamızda mı yoksa harita yanlış elerde mi gezip durdu? Yoksa haritanın pusulası mı saptı? Ya da hepsi mi? Yıllardır bunları masaya yatırmaktan korkuyor, kaçıyoruz. Bilmiyor değiliz, biliyor ve susuyoruz. Baktığımızda ne göreceğimizden şüphemiz olmadığı için bakmıyoruz. Çünkü onun da birçok riski ve madde yaptırımı bizleri bekliyor. Biliyoruz ki, sistemle karşı karşıya gelmenin, her şeyi tekrar masaya yatırmanın, “nerede hata yaptık ve hâlâ yapıyoruz?” diyebilmenin ödenmesi zor ve ağır bedelleri var. Kısacası korkuyoruz.

Ö... dü... müz... patlıyor

Aslında bu kaçışımız çok da insani ve anlaşılır diye düşünüyorum. Tarihimiz görenin, duyanın, söyleyenin ödediği bedellerle, sürgünlerle, zindanlarla, kayıplarla dolu. Belki de artık ardından ağıtlar yazacağımız yeni kahramanlar istemiyoruz. Onun içindir ki bütün kutlaylarımız baş döndüren romantik bir sevinç, eller havada konserler ya da saman alevi gibi heyecanlı törenlerle geçiştiriliyor. Hey gidi hey! O törenlere çocuk çocuk katılır, elinde mendille yaşayan gözlerini silen büyüklerimizi selamlardık. Şimdilerde ise kutlamalarımız birbirimize karşılıklı parmak sallama ve bileyleme çizgisine akmış

1)) Ulusseverlik, yurdunu, ulusunu ve ailesini koruma çabası.

halde. İşte o bahsettiğim dili o derece yitirdik ki ulusal başarılarımızdan keyif bile alamıyoruz. Spor alanında kadınlarımızın kazandığı şampiyonlukları bir muştu değil, mutluluk üzerinden karşılıklı silahlanma malzemesi haline getirecek kadar kaybettik kendimizi.

Bir şey değişti ve hızla değişiyor bu toplumda... Ne kazanırken ne kaybettik

.... diye sorduğumuzda da herkes uzaklara bakıyor. Belli ki aradığı kendi değil hatta yakınlarında bile değil, tam karşı cihetinde bir yer ya da birileri. Hiç birimizin bu sonuçta dahil yok, hepimizin dosyası tertemiz, ayakkabılarımız cilalı ve hepimiz haklıyız. Ve onlar kirli ve onlar kötü ve onlar çirkin ve her şey hep onların yüzünden. Çünkü hepimiz güzeli, yakışıklıyız, genciz, silikonluyuz, botoksluyuz... Üniversiteliyiz, ana dilimizden pek hazzetmiyoruz ama 10 yabancı dil biliyoruz. En doğruyuz, en başarılıyız, en büyük ev, araba bizim, en güzel kadınla evliyiz, her akşam evimize gelen kocamız en zengin koca. En özeliz, privatız, premieriz, voleyiz, VIP'iz. Ekonomi azıcık uygunsa çocuklarımız mutlaka özel okulda okumalı, özeliz çünkü... Utkumuzu silahla kutlarız, Esenyurt haberlerini izlerken dudak bükürüz ama neredeyse bütün coğrafyanın bu hale dönüştüğünü görmeyiz. Bir de şu mülteciler olmasa!

Biz kazanırken ne kaybettik

Eskiden *"Yapacak bir şey yok Allah'tan geldi"* diye bir teslimiyet cümlesi ile rahatlardık. Şimdi Allah'ı da çıkarttık aradan çünkü bütün olumsuzlukların tek müsebbibi var:

"Onlar."

Yıllar önce Sultanahmet Mitingi'nde yana yakıla haykıran çarşafli kadının öncelikli derdi düzenli ordu kurulması değil, kaybedilen dilin yeniden hatırlanmasıydı. Teslimiyetin ve cesaretsizliğin kaldırım taşlarına sindiği İstanbul'dan kopup Samsun'a akan geminin güvertesindeki ana fikir, çağ kapatıp çağ açan "dil'i tekrar canlandırmak ve hatırlatmaktır. Cepheden cepheye kanat açanları hedefe ulaştıran rüzgâr ise 1000 yıl öncesi Asya steplerinden kopup kanatlanmış bir güçtü. İşte o güç bu milletin tarih önündeki ortak dilidir.

"Mevcudiyetimizin yegâne gücü" ya da *"Muhtaç olduğumuz kudret"* diye tarif edilen tam da budur. Başımızı takıldığımız noktadan kurtarıp o kudrete doğru bir çevirebilsek, unuttuklarımızı, unutturulduklarımızı o kadar çabuk hatırlayacağız ki. O hatırlayacaklarımızı hissetmeye de o kadar çok ihtiyacımız var ki. O kudret, zamanda derinlemesine, mekânda ise satha yayılarak varlığını sürdürmeye hâlâ devam ediyor. Öyle çok uzakta aramaya da gerek yok. O gücü bazen bir ozanın türküsü yakarkenki gerçekliğinde, bazen de Şeyh Gâlip'in "aşk"la yandığı romantizminde

bulabilirsiniz. Dikkatli baktığınızda Karacaoğlan'ın güzelliklerinde, Pir Sultan'ın isyanında, Yunus'un "aşk"ında, Emrah'ın gönüllere akan meşkinde kısacası bütün sosyal kodlarımızda rastlırsınız. O kodlardır Köroğlu'nu dağlara çıkartan, Dadaloğlu'na padişah fermanını yırttıran, Dede'yi Yenikapı Mevlevihanesi'nde pişiren, Ağırnaslı Sinan'ı kubbelerde gezdiren. O kodların dilidir Orta Asya düzlüklerinden kaldırdığı sahara tozuyla, Avrupa içlerindeki kasırgalara kafa tutan... 21 yaşında gencecik bir bedeni İstanbul'un surlarına omuz atıp girmeye yüreklendiren. Koskoca bir milleti arkasına alıp Kocatepe'den açtığı kartal kanatları ile Afyon ovasına ve İzmir'e şimşek hızıyla akıtan...

Yunus Emre, Karacaoğlan gibi halk ozanları yine Türk düşüncesinin evrensel ufuklarını yansıtmışlardır.

100. yılda bütün sevinçlerimizin, kıvançlarımızın tadına varırken, tüm bu değişimleri de gözden geçirmemiz gerektiğine inanıyorum. Özgür kafalarla, yiğit ve korkusuz beyinlerle, biat kültürünü reddeden örgütlü yapılarla, 100 yılın ve hatta bir o kadar daha öncesinin gözden geçirilmesinin zarureti kapımıza dayanmıştır. Bu söylediğim palyatif ve ne idüğü belirsiz "helalleşme" ikliminin dışında bir tekliftir. Bu teklifte haklı, haksız, güçlü, güçsüz, zengin, fakir, köylü, şehirli, dinli, dinsiz, kadın, erkek, iktidar, muhalefet zihar yoktur. Bu teklif akıl, bilim, vicdan üçlüsünü cesaretle arkasına alanların, "yine, yeni ve yeniden" ayağa kalkma teklifidir.

Kimlerle olur bu

Kanser tedavisinin aspirinle olmayacağı gerçeğini kabul ederek yürüyen vatanseverlerle olur. Onlar ki, yepyeni bir Türkiye'yi *"Nerede kalmıştık"* diyerek kendi elleri üzerinde yücelteceklerdir. 100. yılımız methiyeler değil, aklımızı başımıza toplayıp lâl olmuş ağızlarımızı 1000 yıllık ortak dilimizle şerefleendirme yılımız olmalıdır. Tüm bu anlattıklarım sakın bir kesimin malzemesi haline getirilen ve hamâset sosu ile anlam kaymasına uğramış "millî birlik" söylemleri olarak algılanmasın. Bu hasbıhalımızda anlatmaya çalıştığım gerçekleşirse, bu figürlerin tamamı zaten ortada görünmeyecektir. Sonda-

lar, serum hortumları, oksijen maskeleri çıkartılıp gövde sağlıklı bir geleceğe adım atmak için ayağa kalkacaktır. Daha önce böyle oldu çünkü, yine olacak.

Ya olmazsa

Şüphesiz olur. Er ya da geç. Tarihin tekerrür etmesine izin vermememiz tek çıkar yoldur. *"Gaflet, dalâlet ve hatta hıyanet içinde olanlar"*ı göremez, gördüğümüzle mücadelede geri kalırsak geç olur ve yine aynı acıları çekeriz. Yoksa biliriz ki bu millet nice ateşlerden geçse de her seferinde dağı da devirdi, suyu da çevirdi. Asıl önemlisi maalesef yedi düvelin bizden daha iyi bildiği "bizi", bu millete tekrar hatırlatacak "dili" ve hafızayı harekete geçirmektir. Yedi düvel demişken, onlar unutmazlar ve hafıza kayıtları ile yürürler biliriz. Prenseslerimizin Çin saraylarına esir olsa da saraylarımızın penceresinin önüne düşman gemileri demirlese de bu milletin bu ateşlerden bile geçtiğini çok iyi bilirler. Bir tek kestiremedikleri yine bu ateşlerden geçip geçemeyeceğimizdir. Yoksa çoktan "şimdilik cebimize koyuyoruz" dediklerini çıkartmışlardı.

Mağlup ve kızgın bir anlayışın: *"Konferanstan bir neticeye varacağız. Ama memnun ayrılmayacağız. Hiçbir işte bizi memnun etmiyorsunuz. Hiçbir dediğimizi makul olduğuna, haklı olduğumuza bakmaksızın kabul etmiyorsunuz. Hepsini reddediyorsunuz. En nihayet şu kanaate vardık ki, ne reddederseniz hepsini cebimize atıyoruz. Memleketiniz haraptır. Harap bir memleketi nasıl kurtaracaksınız? İhtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi cebimizden birer birer çıkartıp size göstereceğiz."* dediğini nasıl unuturuz.

Şimdiden sonra ne yapmalı

Geç mi kaldık? Tabii ki hayır. Lâkin yapmamız gereken şey 101. yıldan itibaren toplum olarak kazandıklarımız ve kazanırken kaybettiklerimizin ne olduğunu bize gösterecek dev bir ayna inşa etmektir. Kazanç ve kayıpların yalnızca ülkenin ekonomisi, iktisadi gücü, savunma hacmi ile değil, tarihsel birikimi ve moral değerleri ile de ölçümleneceği düşüncesinin hâkim kılınması zarurettir.

Bu topluma yıllardır bir kesim tarafından tarihinin utanılacak, dilinin eksik, inançlarının geri ve sanatının küresel olamayacağı pompalandı. Öyle son 10-20 yılda falan değil, ben kendimi bildim bileli ve daha öncesinde de bu böyledir. Biraz daha kurcalarsak Osmanlı'daki "yenileşme" hareketlerine kadar gideriz ki, şimdi burada frene basalım.

Gözden ırak etmememiz gereken bir diğer husus da dönemselsel olarak bu inkâr ve reddiye yaklaşımının, devlet politikalarında da gereken itibarı ve gücü bulmuş olması diyebilirim. Kendi müziğini hakir gören, hatta bir dönem yasaklayan, eğitimini rafa kaldıran (50 yıl), ulusal tiyatro

anlayışını Ramazan eğlencesi gibi gören ve pek de ciddiye almayan, sinemasını ucuzluklara mahkûm eden, geleneksel sanatlarını devlet kurumlarından uzun bir süre uzak tutan bir anlayıştan bahsediyorum. Bu konuyu üzerinde çalıştığım yeni kitabımda belge, bilgi ve her türlü kaynağa yaslanarak anlatmaya hazırlanıyorum. Talat Halman'ın yaşadıkları bile başlı başına dilimizi, ruhumuzu nasıl teslim ettiğimize dair örneklerle dolu. Neyse kitabı bekleyin, yakında geliyor.

Asıl sorun ise sistemin bunu yine kendi eliyle yarattığı aydın ve sanatçı modelleri ile payandalanmış olmasıdır. Yaratılan ve modernite adına müthiş destek gören aydın modelinin aydınlığı ise tıpkı fosfor cevherinin kendini göstermekten başka marifeti olmayan türde bir aydınlık olmasıdır. Kafası hayli karışık ve iradesi kendi elinde olmayan bu modeller, Karagöz'ün komşu bir ülke tarafından sahiplenilip zapta geçirilmesinden rahatsız olur ama bu geleneğin devlet kurumlarında resmî statü ile korunmasına ve desteklenmesine güler geçer ve komik bulurlar. Neyse konuyu dağıtmayalım. Özetle yeni bir dili yakalamada öncü takımlardan biri olması gereken tâife-i münevvere en kısa sürede kendini toparlamak zorundadır. Yoksa vebali büyük olacaktır.

Mustafa Kemal Atatürk de Türk Devrimi'ni Batı'nın emperyalist değerlerine göre değil, çağdaş değerler çizgisinde Türk halkının millî esaslarına göre gerçekleştirmişti.

100. yıl rüzgârından çıkıp 101. yıla aktığımız sürecin temel yaklaşımı bu toplumun tarihsel hasretlerini ve hasretlerini ayağa kaldırmak olmalıdır. Hedef, ait olduğumuz toplumu tarihi, dili, sanatı, felsefesi ile tez sürede buluşturmak ve aidiyetlerinin bilincini tekrar yaratmak, bununla da yeni ufukları zorlamaktır. Batıyı kıblegâh eylemiş tâifenin hali ortadadır. *"Altı kaval üstü şeşhâne!"* Bu anlayışın yıllar sonra önümüze koyduğu şey *"seküler ilahî korosu"* izlenimi vermektedir.

Sonuç:

Süreci masaya yatırıp gerektiğinde "yine ve yeniden" demedikçe 100. yıl, bir ve iki sıfırın yan yana gelmesine indirgenmiş olur ki biz buna inanmayız. Bu yüce milletin hamûlesi de buna uygun değildir.

Son sözümüz:

Son sözü söylemek bize düşmez. Kaldı ki ilk söz olarak zaten söylenmişti...

Korkma!

AVRASYA'YI YARATANLAR

Devrimci, büyük İslam âlimi

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd
(1888-1958)Dr. Cüneyt Akalın¹

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın Hilâfet Hareketinin önderlerinden olduğu, o tarihlerde Hilâfetin kaldırılmasına karşı çıktığı bir gerçektir. Ancak Hilâfetin kaldırılmasından sonra süreci kavramaya çalıştığı ve İslam enternasyonalinin ancak İslam ülkelerinin teker teker bağımsızlığına kavuştuktan sonra gerçekleşeceğini savunması, İslam düşüncesi açısından çok önemlidir. Unutulmamalıdır; her şey tarihseldir, olaylar tarih içinde anlam kazanır.

Bağımsızlığın ardından da Âzâd, Başbakan Nehru'nun yakın sırdaşı, destekçisi ve danışmanı olarak kaldı ve ulusal politikaların çerçevelenmesinde önemli bir rol oynadı.

Cumhuriyet'in 100. yılını kutladığımız bu yılda, bir yandan anılarla yaşarken, Cumhuriyet hakkında eksik-gedik kalan çalışmalarını tamamlamak, yanlışları/çarpıtmaları düzeltmek bir görev olarak önümüzde duruyor.

Avrasya'nın bu sayısını *Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd'a* ayırdık. Hem Hindistan'ın bağımsızlığında hem de Hindistan-Türkiye ilişkilerinde çok önemli roller üstlenen bu büyük İslam âlimi/devlet adamının ülkemizde tanınmıyor olması üzerinde düşünülmelidir. Adını duymuş olanlar da yanlış kanılar, önyargılar geliştirmiş olabilir hakkında. Kimi İslamcı çevreler kendisini salt Hilâfet yanlısı biri olarak takdim ettiler; devrimci, yenilikçi kimliğini gizlediler. Oysa Ebü'l-Kelâm Âzâd çağdaş Hindistan'ın mimarlarından bir büyük düşündürdük.

Hindistan'da gelişen ulusal hareketin Türkiye'de savaşılan *Kuvayı Milliye* hareketi ile neredeyse kader birliği içine girmesi anlamlıdır.

Gelin, Nehru/Gandi ikilisinin yakın çalışma arkadaşı, Hindistan devriminin 3. adamı, Hindistan Kongre Partisi'nin uzun yıllar başkanlığını yapan, 1940'lı yıllarda Meclis Başkanlığını yürüten, yaşamının önemli bir bölümünü hapiste geçiren bu büyük Türk dostu İslam âlimini yakından tanıyalım.

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın kimliği

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd, Mekke'de doğdu. Asıl adı Muhyiddin Ahmed'dir. Afganistan'dan Hindistan'a göç eden bir aileye mensup âlim bir zat olan babası Mevlânâ Hayreddin, Büyük Hint Ayaklanması (1857) sırasında ülkeden ayrılıp Mekke'ye yerleşmişti. Tahsiline Mekke'de başlayan Ebü'l-Kelâm Âzâd, ailesiyle birlikte Hindistan'a döndükten sonra çevredeki en iyi hocalardan dersler aldı. Felsefe, matematik ve mantık okudu. Bildiği Arapça, Farsça ve Türkçenin yanı sıra çağdaş eğilimlerinden etkilenecek İngilizce öğrenmeye karar verdi. Özellikle tarih ve felsefe üzerinde derinleşti.

1) Siyaset bilimci, ecuneytakalin@gmail.com

Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın bu fikrî değişimi yaşadığı yıllarda Hindistan siyasi çalkantılar içerisinde bulunuyordu. Hindistan Genel Valisi Lord Curson'un Bengal'i iki bölgeye ayıran idari uygulaması (1905) büyük bir tepkiyle karşılaşmıştı. Âzâd, bu gelişmeler üzerine Hintli devrimcilerle temasa geçerek siyasetle ilgilenmeye başladı; ülkenin bağımsızlığı için çalışan örgütlere girdi. Amritsar'a giderek *el-Vekil*'in editörlüğünü üstlendi ve burada özellikle Osmanlıları savunan yazılar yazdı. 1908'de Irak, Mısır, Suriye, Anadolu ve Fransa'yı içine alan bir seyahate çıktı. Buralarda tanıştığı Arap ve Türk aydınları ile görüş alışverişinde bulundu. Bilhassa Mısır ve Türkiye'de Jön Türk Hareketinin önde gelen bazı üyeleriyle dostluk kurdu ve onlarla ilgisini uzun süre devam ettirdi.² Ebü'l-Kelâm Âzâd anılarında, bu gezinin görüşleri üzerinde derin etki yaptığını, Hintli Müslümanlarının ülkenin bağımsızlığı için çalışacak yeni bir siyasî hareket başlatmalarının gerekliliğine daha çok inandığını belirtir.³

Müslümanlara destek olmak için Hilâfet Hareketine katılan Gandi'nin yanı sıra Lokmanya, Tilak ve öteki Kongre Partisi liderlerinin de destek verdiği Hilâfet Hareketi İngilizleri hedef alan anti-emperyalist karakterli bir harekettir. Âzâd, 28-29 Şubat 1919'da Kalküta'da toplanan Hilâfet Konferansına başkanlık eder. Konferans, "Türklerle yapılan barış tatminkâr olmaz ise Londra'nın Müslümanlardan sadakat beklememeleri gerektiğini" ilan eder.

Âzâd, Haziran 1912'de bağımsızlık yolunda yapılacak ilk işin kamuoyu oluşturmak olduğu düşünceyle haftalık *el-Hilâl* adlı bir gazete çıkarmaya başlar. *el-Hilâl* Panislâmizm'in etkili seslerinden biri olur. Özellikle Balkan Savaşı sırasında (1912-1913) Osmanlı Devleti'ne yardım için çeşitli faaliyetler düzenler. 1915'te kapatılan *el-Hilâl*'in yerine aynı yılın Kasım ayında *el-Belâğ* adlı yeni bir gazete yayımlamaya başlar. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın siyasi faaliyetlerini durdurmak isteyen hükümet onu önce sürgüne gönderir, daha sonra da tutuklar. Âzâd'ın Osmanlı Halifesini destekleyen tutumunun geniş bir kesime yayılmasından endişelenen İngiliz otoriteleri, 1916'da savaşın en sıcak anlarında Âzâd'ı Kalküta'dan sürgün ederler. 1 Ocak 1920'ye kadar hapisteye kalan Ebü'l-Kelâm, serbest kalır kalmaz Hindistan Hilâfet Hareketine katılarak Bengal Bölgesi Hilâfet Kongresinin başkanı ve Hilâfet Hareketinin en önemli teorisyeni

olur.⁴ 1919'un sonuna kadar gözaltında tutulur. O zamandan 1924'e kadar Âzâd, Hilâfet Hareketinde önder rolü oynar. Afganî'nin fikirlerini popülarize eder, onlara katkıda bulunur.⁵ 1947'de kurulan ilk bağımsız Hindistan hükümetinde Eğitim Bakanı olarak görev yapan Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd ölümüne kadar (22 Şubat 1958) bu görevde kalır. Mezarı Yeni Delhi'dedir.

Hindistan bağımsızlık hareketinin üç lideri: Gandi, Nehru ve Ebü'l-Kelâm Âzâd

Hilâfet Hareketi

Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın bir dönem Hilâfet Hareketinin içinde ve başında olduğu bilgisi doğrudur ama eksiktir. Hilâfet Hareketini doğru tanımlamak gerekir. Hilâfet Hareketi 1918'de, İngiliz emperyalizminin Osmanlı ülkesini parçalamaya çalışması üzerine ortaya çıktı. Aslında hareketin doğuşu Hintli Müslümanların arayışının, daha doğrusu İslam Dünyasında yaşanan "kadim" ve "cedid" tartışmasının bir ürünüdür.

Hintli Müslümanlar, 19. yüzyılın sonunda sömürgeciliğe karşı mücadele yollarını tartışmaya başladılar. Deobendi medreselerinin "ulema"ları geleneksel değerlere sarılmayı önerirken, Sir Seyyid Ahmet "Aligarh"ı kurarak İngilizlere karşı mücadelenin

2) Yılmaz Gül, 1908-1924 Yılları Arasında Sırat-ı Müstakim ve Sebül Ü'r Reşad Dergilerinde Hindistan ile İlgili Çıkan Haberler, (Yüksek Lisans Tezi).

3) Ebü'l-Kelâm Âzâd, *India Wins Freedom*, s.7.

4) Ülkemizdeki yayınlarda Hilâfet Hareketinin kurucusu olarak M. Ali-Şevket kardeşler belirtilir. Oysa Ebü'l-Kelâm Âzâd Hilâfet Hareketinin kurucularındandır; örgütün Bengal başkanıdır. Bkz. Majumdar (ed), *The Advanced History of India*, s.971.

5) Christian W. TROLL, "Çoğulcu Bir Ülke ve Dünya İçinde Yaşayıp Algılanan İslam", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 75. Yıl Armağanı.

ancak onların geliştirdikleri çağdaş yöntemleri öğrenerek başarıya ulaşacağını savundu.⁶ Hâkim görüşe göre Güney Asya Müslümanlarının kaderi, bir yandan "Deoband" geleneğine sahip ulema ile Aligarh'ın vermeye çalıştığı "Jöntürk" düşüncesinin uzlaşmasından doğacak "sentez"de şekillenecekti.⁷

Türkiye'de Hilâfetin kaldırılması ve Hilâfet Hareketinin etkisizleşmesi üzerine Ebü'l-Kelâm Âzâd ve arkadaşları Kongre içinde Milliyetçi İslam nüvesini kurarlar. İslam Birliği (Muslim League) M. Ali Cinnah tarafından yönlendirildiği 1937-1947 yıllarında politik olarak büyük öneme sahipti; sonunda Cinnah Müslüman oyların büyük çoğunluğunu ayrılıkçılık yani Pakistan'ın oluşumu yönünde kullandırmaya muvaffak olmuştu.

Bu tartışma sürerken Osmanlı Devleti'nin Trablus ve Balkan Savaşlarında uğradığı saldırı Hintli Müslümanların İngiltere'ye duyduğu güveni kökünden sarstı.⁸ I. Dünya Savaşı tecrübesi Müslümanların güvensizliğini daha da artırdı. Hint Ordusunda savaşıyan Müslümanlar İngilizlerin vahşetlerine tanık oldular.

Osmanlı Devleti hem Hilâfetin merkezi hem de bağımsız tek İslam devleti idi. Osmanlı Devleti'ne sarılmaktan başka çare göremeyen genç Müslümanlar, "Türk yanlısı" tutumları geliştirdiler. Hilâfet Hareketi, 1918'de yani savaşın bitişi ve hem İstanbul'un hem de İslam'ın öteki kutsal yerlerinin (Mekke-Medine) İngilizlerin eline düşmesinin kesinleşmesi üzerine doğdu. Muhammed Ali ve Şevket Ali adındaki genç Müslümanlar, Mekkeli bir aileden gelen Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd ile bu sırada bir araya geldiler.

Hint siyaset sahnesine I. Dünya Savaşı sırasında çıkan, Müslümanların Hilâfet Hareketi ve Türkiye'ye destek taleplerine kulak veren Gandhi, Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd ile 1920 Ocak'ında Delhi'de karşılaşır. Müslümanlara destek olmak için Hilâfet Hareketine katılan Gandhi'nin yanı sıra Lokmanya, Tilak ve öteki Kongre Partisi liderlerinin de destek verdiği⁹ Hilâfet Hareketi İngilizleri hedef alan anti-emperyalist karakterli bir harekettir. Hilâfet Hareketi etkili olur.¹⁰ Âzâd, 28-29 Şubat 1919'da Kalküta'da toplanan Hilâfet Konferansına başkanlık eder. Konferans, "Türklerle yapılan barış tatminkâr olmaz ise Londra'nın Müslümanlardan sadakat beklememele-ri gerektiğini" ilan eder.¹¹

Hareketin liderlerinden Muhammed Ali ve Şevket kardeşler, 1920 Aralık'ında Ankara'ya gelerek M. Kemal Paşa ile görüşürler. Damat Ferit'i İngiliz ajanı olmakla suçlayan Muhammed Ali, Hindistan'a dönüşünde Ankara'da M. Kemal Paşa'ya verdiği söz doğrultusunda öncelikle "hiçbir Müslümanın İngiliz Ordusuna yazılmaması, yazılanların istifa etmesi gerektiğini" açıklar.¹² İngilizlerden alınan beratlar, takdimnameler iade edilir.

Hilâfet Hareketinin bağış toplamak için hazırladığı bir kupon.

Hindistan'ın birliği – Ulusal Kongre Partisi

Hindistan'ın özgürlüğe kavuşmasındaki en büyük engel ulusal birliğin sağlanamaması, diğer bir deyişle Hindu/Müslüman anlaşmazlığıdır. Hindularla Müslümanların birlikte hareket ettikleri 1857 Büyük Ayaklanması, birliğin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştu.

Hindistan'ın bağımsızlığı için Müslümanlarla Hinduların İngilizlere karşı birlikte mücadele vermeleri gerektiğini savunan Ebü'l-Kelâm Âzâd, 1923 yılında *Hindistan Kongre Partisi'nin başkanlığına seçilir. 1940'ta ikinci defa partinin başkanlığına seçilen Âzâd, 1946'ya kadar bu görevde kaldı* (abç). Bu sürenin üç yılı (1942-1945) yine hapisanede geçti. 1947'de Hindistan'ın bağımsızlığına giden yolda Kongre Partisi adına İngilizlerle yapılan birçok müzakereye katıldı. Hindistan'ın bölünmesine şiddetle karşı çıkan Âzâd, ayrı bir Pakistan devleti kurulması fikrini Müslümanların Hindistan'ın tamamından vazgeçmesi olarak görüyordu.

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd, Gandhi'nin önderliğindeki pasif direniş eylemleri nedeniyle tutuklanır (Aralık 1921) ve iki yıl hapse mahkûm edilir. Yargılanması sırasında yaptığı, kendisine büyük bir saygınlık kazandıran savunma, Hindistan siyasi literatürünün en önemli örneklerindendir. Ömer Rıza Doğrul

6) M. Kemal Öke, *Hilâfet Hareketleri*, Diyanet Vakfı Yayınları/61, s.7.

7) M. Kemal Öke, *Age.*, s.7

8) M. Kemal Öke, *Age.*, s.17

9) Ebü'l-Kelâm Âzâd, *India Wins Freedom*.

10) B. Şimşir, *Doğu'nun Kahramanı Atatürk*, Bilgi Yay., s.181; Nehru, *Dünya Tarihi*, Kaynak Yayınları, s.754.

11) M. Kemal Öke, *Age.*, s.51.

12) M. Kemal Öke, *Age.*, s.67.

tarafından *Hindistan'da İstiklâl Mücadeleleri* adıyla Türkçeye çevrilen bu savunma sadeleştirilerek değişik adlarla yayımlanır.

Türkiye'de Hilâfetin kaldırılması ve Hilâfet Hareketinin etkisizleşmesi üzerine Ebü'l-Kelâm Âzâd ve arkadaşları Kongre içinde Milliyetçi İslam nüvesini kurarlar. İslam Birliği (Muslim League) M. Ali Cinnah tarafından yönlendirildiği 1937-1947 yıllarında politik olarak büyük öneme sahipti; sonunda Cinnah Müslüman oyların büyük çoğunluğunu ayrılıkçılık yani Pakistan'ın oluşumu yönünde kullandırmaya muvaffak olmuştu.

Mustafa Kemal tarafından laik devlet anlayışının benimsenmesi, "Kemal Paşa'yı hem Hindu hem de Müslüman kuşaklar arasında daha da popüler hale getirdi" diye değerlendiren Nehru'ya göre Hindistan'ın bağımsızlığına giden "milliyetçilik" anlayışı Mustafa Kemal'in etkisinde olmuştur.

Bu dönemde Âzâd, kültürel ve dini olarak çoğulcu, bölünmemiş fakat federal yapılı Hind ulusu siyasetini öngören Kongre Partisi politikasına sadık kaldı. 1925'te Kongreye yaptığı başkanlık hitabında bu siyasi tutumuna açıklık getirmişti. Âzâd, İslam Birliğinin Lahor kararına muhalefettin sebebi olarak açıklamakta ve şöyle demektedir:

"Bu plan yalnız tüm Hindistan için değil özellikle Müslümanlar için de zararlıdır... Pakistan teriminin tam anlamıyla bana zıt geldiğini itiraf etmeliyim. Bu fikir bazı bölgelerin pak, bazılarının pak olmadığını öngörür. Toprakların böyle temiz ve temiz olmayan diye bölünmesi gayr-ı İslâmî'dir ve İslâm'ın ruhuna aykırıdır..."¹³

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın düşünceleri

Ebü'l-Kelâm Âzâd, Hindistan'ın bağımsızlığı için verdiği mücadele ile son dönem İslam ve Hindistan tarihinin en önemli simaları arasında yer alır. "Âzâd" (özgürlük) lakabı, düşünce planında ulaştığı merhaleyi ifade etmesinin yanı sıra mazlum milletlerin hürriyet mücadelelerine bakışını da yansıtır. 1906-1909 dönemini anlatan özgeçmişinde erken bir "zihni kriz"den bahseder:

"Kendimi yerleşik âdetler ve inançlarla uzlaştıramıyorum ve kalbim yeni bir isyan duygusuyla dopdolu. Ailemden ve ilk eğitimimden aldığım fikirler artık beni tatmin etmiyordu. Kendime yeni doğru-

lar bulmalıydım. Beni sıkıntıya sokan ilk şey değişik Müslüman mezhepler arasındaki farklılıklardı... Şayet din evrensel bir gerçeği ifade ediyorsa, farklı dinlere mensup insanlar arasında neden bu kadar farklılıklar ve çatışmalar olsun ki? Neden her din gerçeğin tek temsilcisinin kendisi olduğunu iddia edip diğerlerini saçma diye kınasın ki? İki üç yıl bu sıkıntı devam etti ve şüphelerime çözüm bulmak için yandım tutuştum. Bir safhadan diğerine geçtim ve öyle bir an geldi ki ailemin ve aldığım eğitimin bana dayattığı tüm bağlar çözüldü. İçtimai âdetlerin getirdiği tüm bağlardan kurtulduğumu hissettim ve kendi yolumu çizmeye karar verdim. İşte bu anda, artık tevarüs ettiğim inançların beni bağlamadığını göstermek için kendime Âzâd (hür) müstear ismini takmaya karar verdim."¹⁴

Âzâd bir konuşmasında, "Milletlerin ilerlemesinde dar görüşlülükten daha büyük bir engel yoktur. Bağımsızlığın yeni döneminde kendimizi bu hastalıktan uzak tutmak hepimizin görevidir." demiştir.

Mevlânâ Âzâd, İslami düşünce düzleminde arayışını sonuna kadar sürdürür.

Hayatının on yıldan fazlasını hapiste veya gözaltında geçiren Âzâd 6 kez hapsedilmişti. Hapis yıllarının uzaması ile şöyle dalga geçer:

"Hayatımın yedide birinde, yani haftada bir gün, tevkif edildim. Bu suretle İngilizler insanlara iyice dinlenme imkânı veriyorlardı... Tutukluluğum sırasında birisinin hapis adı altında tecridle cezalandırıldığımı işittiğimde, bunun ceza olarak adlandırılmasına hep hayret etmişimdir."¹⁵

Osmanlı Devleti'ni ve Hilâfeti kararlılıkla destekleyen Âzâd, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu destekleyenlerin arasında yer alır.

Hilâfetin kaldırılması üzerine Müslümanlar arasında kuşkusuz tepkiler yükselir. Birçok Müslüman Hilâfetin kaldırılamayacak bir kurum olduğunu öne sürer. "Türklerin kendi hükümetlerini seçme hakkı var ama Hilâfeti ortadan kaldırmaya hakları yoktur" tepkisi yaygındır.

13) Ebü'l-Kelâm Âzâd, *India Wins Freedom*, s.142.

14) Ebü'l-Kelâm Âzâd, *India Wins Freedom*, s.3-4.

15) Ebü'l-Kelâm Âzâd, *ghubâr-i Khâtir*, (New Delili: Sahitya Academy, 1983), pp.33-34.

Ebü'l-Kelâm Âzâd, Halifeliğin kaldırılmasını başlarda (...) büyük bir hata" olarak niteliyordu. Şevket Ali de 7 Mart'taki telgrafında Mustafa Kemal'e "Hilâfet ve İslam'ı korumak için elinizden geleni yapın" diye yalvarıyordu.

Mustafa Kemal'in cevabı oldukça sert oldu. Hilâfetin Türkiye'de ayrı bir hükümet olarak değerlendirilerek içte ve dışta politik rahatsızlıklara yol açtığı ve Müslümanlar arasındaki bağın Kur'an'ın ayetlerinde belirtildiği gibi "Kardeşlik" temelinde ele alınmasına devam edileceğinin ve Hilâfet makamının değerinin yerlere düştüğünün bilincinde olmalarını istedi. İngilizlerin Halifelikle yakından ilgilendiklerini, yeni kurulan Türk Devleti'ni başta Hindistan olmak üzere, Müslüman sömürgelerinde karışıklık oluşturacak bir mesele olarak gördüklerini yazdı. "İngiliz makamları Hilâfet Komitesinin tutumu ve telaşı, (...) Majesteleri Hükümetine karşı kullandığı silahın elden gittiği korkusundan ileri geliyor" şeklinde yorumlamışlardır.¹⁶

1951 yılının haziran ve temmuz aylarında Ankara, Konya ve İstanbul'a yaptığı ziyaretler sırasındaki açıklamalar, Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın çağdaş Türkiye'ye nasıl baktığının kanıtlarıdır. Böyle bir düşünürü tek kelime ile "İslamcı-Hilâfet yanlısı" diye nitelemek gerçekleri çarpıtmaktır.

M. Kemal Paşa'nın sert yanıtı üzerine Hilâfet Komitesi, Ebü'l-Kelâm Âzâd başkanlığındaki bir heyeti Ankara'ya yollamak ister. Ankara bu isteğe kapıyı kapatmaz ancak İngilizlerin heyete pasaport vermemesi üzerine girişim sonuçsuz kalır.

Tartışmalar ilerledikçe Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd, Hilâfetin ilga edilmesini, 1922'den beri Türkiye'de görülen iki başlılığın sona ermesi olarak değerlendirir. Ona göre Halifenin siyasî ve dinî otoritesi bir bütündür ve Hristiyan Dünyasındaki papalığa benzemez. Hilâfet bir vekâlettir ve bu vekâleti mutlaka bir insanın temsil etmesi gerekmez. Halifelik müessesesinin ilgasına şiddetle karşı çıkmış olan Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd, Hilâfetin ilgasını onaylayarak "en güçlü İslam hükümeti zaten otomatik olarak Hilâfeti kapsar"¹⁷ açıklamasını yapar. Dolayısıyla Hilâfet hâlâ Türk Devleti'nin uhdesindedir. Hilâfeti ilga kararı ise sadece bir hanedandan bu vekâletin alınmasıdır Mevlânâ'ya göre.

Hindistan bağımsızlığı için Hilâfet Komitesi ve Müslüman aydınlarla birlikte çalışan ve Hilâfetin kaldırılması ile Hindular tarafından "Hilâfet Ha-

reketi ile birleşmesi hata" olarak görülen Gandhi, Hilâfetin kaldırılması hakkında yorum yapmakta hassas davranarak "Hindu ve Müslümanlar kâğıt üzerindeki anlaşmalarda, kararlarda değil, gönüllerde birleşirlerse o zaman ve ancak o zaman İslamlığı, Hindistan'da ve dışarıda koruyabilirsiniz"¹⁸ diyerek, Hindistan'ın en önemli ve faydalı hareketinin bağımsızlığını kazanması olduğunu vurgular.

Âzâd, buna bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti devlet başkanlarının Halife olarak kabul edilmesini de teklif eder. Bağımsız Hindistan Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine çalışır, ilk Hindistan-Türkiye kültür anlaşmasına Hindistan hükümeti adına imza koyar.

Mustafa Kemal tarafından laik devlet anlayışının benimsenmesi, "Kemal Paşa'yı hem Hindu hem de Müslüman kuşaklar arasında daha da popüler hale getirdi"¹⁹ diye değerlendiren Nehru'ya göre Hindistan'ın bağımsızlığına giden "milliyetçilik" anlayışı Mustafa Kemal'in etkisinde olmuştur.

1929 yılına kadar ayakta tutmaya çalıştıkları komite dağılarak üyeleri farklı gruplarda temsilci olmuşlardır. Dr. Ensari, Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd başta olmak üzere Hilâfet Hareketinin liderleri ve aydınları Müslüman Milliyetçi Parti'yi kurarak, Hindistan Milliyetçi Müslümanlar Konferansı ile yeniden bir araya geldiler.

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın Türkiye ziyareti

Kongre Partisi'nin önderlerinden (uzun süre başkanlığını da yapan) geçmişte Hilâfet Hareketi içinde yer alan Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd, bağımsızlıktan sonra Hindistan millî Eğitim Bakanı sıfatıyla Türkiye'yi ziyaret eder. Bu ziyaret için Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın görevlendirilmesi anlamlıdır.

1951 yılının haziran ayının sonunda Türkiye'yi ziyaret eden Ebü'l-Kelâm Âzâd, önce Ankara'ya gider, hükümet yetkilileri ile resmî temasları yürütür. 29 Haziran 1951'de imzalanan Türkiye-Hindistan Kültür Anlaşması'nın altında Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ile Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın imzaları bulunur.

Üniversitelerdeki hoca, öğrenci ve stajyer memurların karşılıklı değişimi, sanat merkezleri açılışı, konser, konferans, sergi, spor müsabakaları, izci kuruluşları arasında işbirliği vb. konularını içeren anlaşma, Hindistan'ın yabancı bir devletle imzaladığı ilk kültür anlaşması ve Türkiye ile Hindistan arasındaki ilk uluslararası belgedir.

16) B. Şimşir, *Age.*, s.190.

17) M. Kemal Öke, *Age.*, s.126.

18) Sinha, 1972: 163.

19) Nehru, *Age.*

Kültür anlaşması ülkemizde olduğu kadar Hindistan'da da olumlu karşılanır. *Indian Times* anlaşma hakkında şunları yazar:

"Asyalılar menfaatlerinde büyük benzerlikler olduğunu görmelidirler, uygun bir işbirliği içine girmezlerse, gelişme imkânı kalmayacaktır. Kuşkusuz Asya ülkelerinin Avrupa ve Amerika ülkelerine yetişebilmek için uzun bir yol katetmeleri gerekmektedir... Umarız ki Ankara anlaşması diğer komşularla aramızda aktedilecek başka anlaşmalara örnek teşkil etsin."²⁰

Ankara'dan sonra Konya'ya geçen Ebü'l-Kelâm Âzâd, Mevlânâ Müzesi'ni ziyaretinde Mevlânâ'yı yüceltir:

"Mevlânâ büyük bir filozoftur. Eğer İslam felsefesi hakkında bir vukuf istenirse, ilm-i kelâm kitapları değil, Mesnevi okunmalıdır. Evrim teorisini ayrıntıları ile 600 yıl önce Mevlânâ bize anlattı."²¹

Konya'dan İstanbul'a geçen Bakan Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd, Taksim Anıtı'na çelenk bıraktıktan sonra çeşitli temaslarda bulunur. Vali Belediye Başkanı F. Kerim Gökay'ı ziyaret eden konuk Bakan, Türkiye'nin son 25 yılı içinde kaydettiği başarıları över.²² Hindistan'dan hediye olarak getirdiği iki dokuma tezgâhı Sultanahmet Sanat Okulu'na teslim edilir.²³

Çeşitli eğitim kurumlarını, bu arada İstanbul Üniversitesi'ni ve Eyüp'te bir ilkokulu ziyaret eden, arada İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Hindistan kültürü hakkında konferans veren Ebü'l-Kelâm Âzâd, ayrılmadan önce düzenlediği basın toplantısında şunları söyler:

"Çok gezdim, her tarafta yeni hayat tarzının emarelerini gördüm. Türkiye'nin laik olmasına rağmen, memleket dâhilinde dini tedrisatı yasak etmediğini hatta ilkokullarda ihtiyarı dahi olsa dini tedrisatı ihdas etmiş olduğunu gördüm"²⁴

Ebü'l-Kelâm Âzâd basın toplantısından sonra ülkemizden ayrılır.

Sonuç

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd, 20. yüzyılın en büyük olaylarından biri olan, uluslararası dengeleri alt üst eden Hindistan'da sömürgeciliğin tasfiyesinin ve bağımsız Hindistan Devleti'nin kuruluşunun mimarlarından.

Ebü'l-Kelâm Âzâd, Türkiye Cumhuriyeti'ni ziyaret eden ilk üst düzey Hindistan görevlisi

Hint millî birliğini yani Hindularla Müslümanların aynı millî çatı altında toplanıp örgütlenmelerini kararlılıkla savunmuş, dahası din ayrımcılığına karşı çıkan, Hindularla Müslümanların birlikte örgütlenmelerini savunan Ulusal Kongre Partisi'nin uzun süre başkanlığını yapmıştır.

Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın Hilâfet Hareketinin önderlerinden olduğu, o tarihlerde Hilâfetin kaldırılmasına karşı çıktığı bir gerçektir. Ancak Hilâfetin kaldırılmasından sonra süreci kavramaya çalıştığı ve İslam enternasyonalinin ancak İslam ülkelerinin teker teker bağımsızlığına kavuştuktan sonra gerçekleşeceğini savunması,²⁵ İslam düşüncesi açısından çok önemlidir. Unutulmamalıdır; her şey tarihseldir, olaylar tarih içinde anlam kazanır.

Ebü'l-Kelâm Âzâd, Hilâfet Hareketinin kaldırılmasından sonra Milliyetçi İslam Partisi'ni kurarak arayışlarını sürdürür. Dahası, Türkiye Cumhuriyeti'ni ziyaret eden ilk üst düzey Hindistan görevlisi olması önemlidir. 1951 yılının haziran ve temmuz aylarında Ankara, Konya ve İstanbul'a yaptığı ziyaretler sırasındaki açıklamalar, Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın çağdaş Türkiye'ye nasıl baktığının kanıtlarıdır. Böyle bir düşünürü tek kelime ile "İslamcı-Hilâfet yanlısı" diye nitelemek gerçekleri çarpıtmaktır.

Bir düşünce adamı olarak Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın arayışları, İslam Dünyasındaki sorunlara yanıt arama niteliğindedir. Millî devlet arayışı, geçmişe takılıp kalmaması, yenilikçi anlayışının ürünüdür. Böylesi düşünürlere çok ihtiyaç olduğu açıktır.

20) *Indian Times*, 3 July 1951.

21) *Milliyet*, 1 Temmuz 1951.

22) *Milliyet*, 3 Temmuz 1951.

23) *Milliyet*, 4 Temmuz 1951.

24) *Milliyet*, 6 Temmuz 1951.

25) M. Kemal Öke, *Age*, s.126.

H'ECE

Tanrı, hikâyesi olmayan toplumlardan sıkılır

Ece Ataer

Bugün, tekno market haline gelen dünyada gerçeklik sanal bir simülasyon olarak yaşanmaktadır. Postmodern romanda gerçek, uhrevi bir âlemde "kendinden geçer." Dolayısıyla insan da sözcüklerin içinde aklını kaybedip "kendinden geçer". Bu bir şizofreniden başka bir şey olabilir mi? Aklını kaybeden insan dini nasıl yorumlayabilir? Postmodern roman, eski hikâyeyi deşifre edip yapı bozumuna uğratarak okuyucunun önüne koyar. İnsana dair her şey daha bulanık, daha belirsiz hale gelir.

İsa'dan önce pagan tanrılar adına tapınıklarda ayinler düzenlenmiş ve yine bedeni olarak ekmek yenilmiş, kanı olarak da şarap içilmiştir. Şarap ve ekmek ritüeli bir temsildir.

Hollywood filmlerinin çoğunda Rembrandt'ın kızılı yakın, turuncu loş ışığının hâkim olduğu bir tablo görünümü ekrana yansır. Sinematografide en önemli öğelerden biri olan aydınlatma, izleyicinin algısını belirler. Yüzünün sadece bir tarafı aydınlatılmış bir aile büyüğü, çarmıha gerilen Hz. İsa'nın acısını andıran dramatik bir ifadeyle üzerinde bir kadeh kırmızı şarap, bir somun ekmeğin bulunduğu ahşap bir masanın etrafında topladığı çocuklarına İncil okur. Çocuklar, yüksek sesli erkek yetişkini pür dikkat dinlerken Kutsal Kitap'ın seviyesine çıkarlar. Söz, insanla koskoca evren arasında ilişkiyi anlamak, çözmek için ciddi bir metafordur. Kadim bir tören havasında arka arkaya sıralanmaktadır dünyanın ilk hikâyeleri... Aile, çocukların dünyalarına bir anlam yüklerken bir halk ozanı gibi sözlü kültürün taşıyıcılığına da yapmaktadır.

Filmi izlerken aileyi dindar oldukları için yargılamayız! Çünkü onlar bizden değildir! Zaten ekmek, şarap, İncil gibi Hristiyanlığın temel ikonlarıyla yaşatılan Tanrı'nın oğlu İsa, televizyon evlerimize girdiğinden beri artık kadim bir misafirimiz olmuştur. Neo başka bir dünyadan Matrix dünyasına gelir, hayatını riske atarak kendisine tâbi olanlara âdeta bir kurtarıcı Mesih gibi kurtuluş vadeder. Tarantino'nun unutulmaz filmi Pulp Fiction'da (Ucuz Roman) temel karakter; cinayetlerinden önce İncil okur, kendisini ıskalayan kurşunları Tanrı'nın lütfu olarak değerlendirir. Bu bilinçli bir propaganda, aynı zamanda misyonerlik faaliyetidir de. Şimdiye kadar İncil'i en iyi anlatan film kabul edilen "The Passion of The Christ (Tutku, Hz. İsa'nın Çilesi) ise bu filmlerin pik noktasıdır.

Batı dünyasının ilk kitabı İncil'dir. Bir dönem zaten "kitap" denince sadece "İncil" anlaşılmaktadır. Batı dillerinde İncil'in yani Kitâb-ı Mukaddes'in karşılığı Yunanca "Bible" sözcüğü "küçük kitaplar" anlamına gelen "biblia"dan yani papirüs bitkisinin içi için kullanılan "biblos" tan gelir. İlk asırlarda Yunancayı kullanan kilise "biblio"nun (kitap) çoğul şekli olan "biblia"yla kutsal saydığı yazıların tamamını kasteder. Latinceyi benimsediğinde ise "biblia"ya "insan hayatına yön verecek kuralları kapsayan en mükemmel kitap" anlamını yükler. Latince'den Batı dillerine geçen sözcük, asırlardır Hristiyan kutsal kitabının adı olarak kullanılır. Dolayısıyla hiçbir kitap yokken tek kitap, sadece o vardır.

Neo başka bir dünyadan Matrix dünyasına gelir, hayatını riske atarak kendisine tâbi olanlara âdeta bir kurtarıcı Mesih gibi kurtuluş vadeder. Tarantino'nun unutulmaz filmi Pulp Fiction'da (Ucuz Roman) temel karakter; cinayetlerinden önce İncil okur, kendisini ıskalayan kurşunları Tanrı'nın lütfu olarak değerlendirir. Bu bilinçli bir propaganda, aynı zamanda misyonerlik faaliyetidir de.

Batı geleneği zamanı ilâhi bir hükümle buradan başlatır. Hukuk kurallarının olmadığı, vicdanın işlemediği her durumda yol göstericidir. O, hâlâ Avrupa için ortak dinin, kültürün taşıyıcısı, bibliaların bibliasıdır.

Çocukların Avrupa'da ilk kitapları İncil'dir. Aile inançlı olsun olmasın çocuklar ilk hikâyelerini dini kitaplarından öğrenirler. Hikâye dinleyen çocuk, bir an önce okumayı sökmek ister, okuma iştahı kabarır. İşte tam da bu zamanda okul, geleceği sahiplenir. Kitap kutusaldır. Nasıl olur da okumayı sevmez çocuk! Okumaya koyulur. İlk sözcükler ona tanıdık gelir. Bu, çocuk için büyüleyici bir şeydir.

Sanat alanında rastladığımız akımların ve eserlerinin ortaya çıkışında sosyal gelişmeler, dönemin yönetim şekilleri, toplumsal hareketler gibi birçok sebep etkili olmuştur.

İngiltere'de edebiyat dersleri işlenirken çocukların İncil'i bildikleri varsayılır. Vahiylere gökten inmediği dinler tarihi, din felsefesi alanlarıyla akılcı yaklaşımla açıklığa kavuşturulması temel eğitim sürecinin bir parçasıdır. İbn Bâcce unuttukları Aristotelesçiliği, Yeni Platonculuğu hatırlatarak ilâhi hakikate ulaşmak sezgiden değil, akıldan geçer derken İbn Rüşd akıl ile vahyin çatışmaması gerektiğini kulaklarına fısıldamıştır. İnsanı ilâhi hakikat bilgisine götürecek yollardan biridir akıl. Kiliselere bağlı ilköğretim okulları, bugün Avrupa'nın her ülkesinde eğitim verir. Ünlü yazarların çoğu, bilim adamları bu okullardan mezundur. Körü körüne inananlar yok mu? Elbette var. Hatta bizdeki gibi tarikatlar da!

Hristiyan kültüründe İncil'in çocuk eğitiminde ciddi bir yeri vardır. Hatta çocuğun algı, bilgi düzeyine göre korkutucu, uyarıcı içeriklerden azat edilmiş âyetlerle süslenmiş kıssalardan oluşan resimli çocuk İncilleri basılır. Öğrenmelerini kolaylaştırmak için de dil gelişimleri göz önünde bulundurularak yaş gruplarına uygun sözcük ile cümleler yumuşak bir üslupla kullanılır. Ne yapıyor Hristiyan Dünyası? Duvarda, yatağın baş ucunda asılı duran Mushaf'ı, erişilmez olmaktan çıkarıp çocuğun eline bırakıveriyor. Evrenin yaratılışından Âdem ile Havva'ya uzanan Nuh, İbrahim, Yakup, Musa, Davud, Süleyman, Yunus, Danyal Peygamberlerle devam eden İsa'nın doğumu ile biten bir okuma serüveni başlıyor. Küçük yaş gruplarında Habil ile Kabil kıssasını, Nuh'un oğulları ile torunlarının akrabalık ilişkilerini dışarıda bırakan mikro İnciller, ergenlik sonrası döneme Sodom ile Gomora halkına, Lut kavmini ekleyiveriyor. Son yıllarda buna çağın ruhuna uygun bilgisayar oyunlarını da ekledi. Böylece dinleme -okuma- görme ile öğrenme süreci üçüncü boyutunu tamamlamış oldu. Artık 19. yüzyıldaki uzun roman tasvirlerine gereksinim kalmadı. Görüntüler âdeta işaretlerin sırrını taşımaktaydı.

Dogmalarını akılla işlemeye, felsefe ile temellendirmeye çalışan Rönesans felsefesi, dini görüş ile felsefi görüşü birbirleri içinde eritilebilmeyi başarır. Bir başka deyişle, Tanrı'nın yasası ile aklın yasasını uzlaştırır.

Batı düşüncesi İncil'i temel alarak gelişir. Rönesans; Tanrı yerine "hümanizma"yı, vahiy yerine "intellect"i koyar. Bu hesaplama kolay olmaz! Avrupa kültürel belleğinin dinamiğini, gerilimli bir dönem sonunda elde eder. Bu gerilimin içinde kilise ile Rönesans düşünürlerinin çatışması, mezhep kavgalarıyla perçinlenen kan vardır.

Avrupa Hristiyanlığı yok saymaz, dinlerini 8. yüzyılın sonundan itibaren İslam düşünürlerinin Mu'tezile ile İslamiyet'i akılcı düşünceyle şerh etmesi gibi 14. yüzyıldan itibaren yorumlamaya başlar. Bunda Arap düşünürlerinin, Arapçaya çevrilmiş Antik Mısır ile Yunan eserlerinin tercüme edilip yayımlanmasının etkisi inkâr edilemez. Dogmalarını akılla işlemeye, felsefe ile temellendirmeye çalışan Rönesans felsefesi, dini görüş ile felsefi görüşü birbirleri içinde eritilebilmeyi başarır. Bir başka deyişle, Tanrı'nın yasası ile aklın yasasını uzlaştırır.

Orta Çağ'ın ardından Rönesans'ta, Tanrı'nın imgelerle tekrar yorumlanmasından meydana gelen detaylı bir külliyat doğar. Skolastik düşünceden kurtulan sanatçı, kendini yine kilise içinde özgürleştirir. Tevrat ile İncil hikâyeleri resmedilir; melekler, azizler, mitolojik konular heykel haline gelir. Vatikan'da Sistine Şapeli'ni süsleyen Michelangelo'nun Âdem, Havva, Nuh Tufanı

hikâyelerini; çıplaklığı tartışmalara yol açan Davut heykelini bugün, binlerce turist Floransa'da her yıl hayran hayran izlemektedir. Leonardo Da Vinci, Hz. İsa'nın geleceğini haber veren "Beşaret", "Karanfilli Meryem" ile Vaftizci Yahya'nın kutsal görevini yerine getirdiği ânı gösteren "İsa'nın Vaftizi" resimlerini İncil'den alır. Böylece din alabildiğine yüceltilir. Klasik Antik Çağ'ın doğaya yakın, insanı merkezde tutan felsefesiyle sanatçı, yarattığı aydınlanmayla inancını sanat eserlerine, edebiyata taşıyarak onu somutlaştırır. Toplumu kör inançtan kurtarır. Soyut bir şey, nesneye dönüştürüldüğünde ona yüklenen anlam somutlaşır; ister istemez eski anlamını kaybetmeye başlar.

Rönesans düşünürleri cennet, cehennem gibi Kutsal Kitap'ta ileri sürülen ancak insanın öldükten sonra ulaşabileceği bildirilen; test edilmesi hayatta iken mümkün olmayan gerçek yerine, bugünün gerçeğini ön plana çıkarırlar.

Tezin kopyası Almancaya tercüme edilerek halka dağıtılır. Bu uygulamaya matbaanın icadıyla 1530'da İncil'in Almancaya tercümesi eklenince Almanca öne çıkar. Anadil, uluslaşmayı sağlamakla kalmaz, Alman birliğini de güçlendirir. Kutsal Kitap'ın herkes tarafından okunup ulaşılır hale gelmesi, yorumlanıp sorgulanmasını da kolaylaştırır.

Dante, Papa VIII. Bonifazio tarafından günahların bağışlanması yılı ilan edilen 1300 yılının Paskalya haftasında, İlahî Komedy adlı eserinde hem beden hem de ruhen yaptığı, düşe dayalı bir ahiret yolculuğunu anlatır. Cehennem'e, Araf'a, oradan da Cennet'e giden Dante İncil'deki akıl dışı boşlukları doldurur; bireyin kurtuluşunun ancak akılda olduğu gerçeğini okuyanlara aşılır. İlahî Komedy, Aristoteles'in yaşamda en önemli şeyin akıl olduğu düşüncesinden esinlenerek Rönesans'ta Klasik felsefeye dönüşü gerçekleştirir. İtalyanların en büyük şairi, dillerinin taşıyıcısı kabul ettikleri Dante'nin "İlahî Komedy" adlı eseri, Avrupa'da İncil'den sonra en çok okunan eserdir.

Üstelik Dante, eserini ana dilinde yazarak ulusal dille bir edebiyatın doğumunu müjdelar. Artık Rönesans'ta düşüncede devrim karakterini veren teolojik bir edebiyat yerine hümanist olduğu kadar ulusal bir edebiyat doğmaktadır.

1517 yılında keşiş Martin Luther "95 Maddelik Tez"i ile Hristiyan Reform Hareketi'ni başlatır. Tezinde Katolik kilisesinin halktan ağır vergiler alarak sağladığı gösterişli yaşamı, inananların günahlarının kefareti olarak ödediği Endüljans kâğıtlarını, aforoz benzer uygulamaları sorgulamakta; Tanrı ile kulları arasına kimsenin giremeyeceği, dinin vicdani bir olgu olarak benimsenmesi gerektiğini sa-

vunmaktadır. Ancak Luther'in Latince yazılan tezi halk tarafından anlaşılmaz. Tezin kopyası Almancaya tercüme edilerek halka dağıtılır. Bu uygulamaya matbaanın icadıyla 1530'da İncil'in Almancaya tercümesi eklenince Almanca öne çıkar. Anadil, uluslaşmayı sağlamakla kalmaz, Alman birliğini de güçlendirir. Kutsal Kitap'ın herkes tarafından okunup ulaşılır hale gelmesi, yorumlanıp sorgulanmasını da kolaylaştırır. Kilisenin toplum üzerindeki gücü azalırken Hristiyanlığın İncil'e göre yeniden düzenlenip ıslah edilmesi gündeme gelir. İtalya'nın ardından Almanya, aynı devirde İspanya dil devrimi için benzer uygulamayla harekete geçerler.

18. yüzyıldan itibaren de kutsal metin kritisizmi başlar. Amaç akıl, bilimle çatışma içerisinde bulunmayan; dönemin insanları tarafından kabul edilebilir bir kutsal metne ya da başka bir deyişle kutsal metin yorumuna ulaşmaktır. Bu çerçevede kutsal metinlerin kaynağı, gerçekliği, doğruluğu, güvenilirliği konuları masaya yatırılır. Sözgelimi, mucizeler tabiat kanunlarına aykırı olduğu için reddedilir veya mucizevi boyuttan arındırılmış anlamlar yüklenir. Rasyonel aklın kabul edemeyeceği mitolojik unsurlarda da kabul edilebilir bir noktaya ulaşılmaya çalışılır.

Reformdan sonra Protestan ve Katolikler, kilise ve inanan toplum için daha yapıcı hale getirecek tarihsel-eleştirel çalışmalarına ağırlık verdiler.

Türklerin 10. yüzyılda kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmesiyle Türkçe, Kur'an dili Arapça karşısında itibarını kaybeder. Din dili Arapça "Kelâmullah," yani "Tanrı Sözü"dür. Bu bakış açıyla Arapçadan başka dile çevrilmesi imkânsız görünmektedir. Luther'in Kutsal Kitap'ı anadile tercümesi Osmanlı aydınlarını da etkiler. Tanzimat'tan sonra dilin sadeleşmesi, alfabe tartışmaları başlar, İkinci Meşrutiyet'le olunlaşır.

Dil Devrimi, 1928'de gerçekleştirilen Harf Devrimi ile birlikte, Türkçenin 20. yüzyılda geçirdiği büyük yapısal değişikliğin iki temel taşından biridir. En önemli ayaklarından biri de Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye çevrilmesidir. Cumhuriyet dönemine gelene kadar Kur'an'ın Türkçeye tercümesi yönünde girişimler olsa da ulemanın tepkileri üzerine geri adım atılır. Cumhuriyet'le birlikte Atatürk'ün önderliğinde din reformuna paralel, ulusal dil reformu başlar. Luther örneği Cumhuriyet'e taşınır. Atatürk,

ulus devlet kimliğinin oluşmasında dilin öneminin farkındadır.

1926 yılında Mehmet Akif Ersoy ile Elmalılı Hamdi Yazır'dan Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tercüme etmeleri istenir. 1936'da Elmalılı Hamdi Yazır, Atatürk'e tercüme teslim ederken Mehmet Akif, Türkçe ibadet olarak uygulamaya konulacağı endişesiyle teslim etmez. İlk etapta on bin adet basılan tercüme, ücretsiz dağıtılır ama yüzyıllardır devam eden Arapça Kur'an dilinden bir türlü vazgeçilemez. Atatürk'ün ölümünden hemen sonra tek parti CHP, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki din eğitiminde uygulamaya konulan radikal değişimlerden hızla geri adımlar atmaya başlar. Bugün Kur'an Arapça okunmalı düşüncesi hâlâ devam etmekte, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe meallerine hatta internet sitelerine çeşitli gerekçelerle yasak getirilmektedir.

Tek tanrılı dinlerin her birinin doğduğu, yayıldığı toplumun bir önceki diniyle mutlaka bağı vardır. Kur'an-ı Kerim de diğer iki kitap gibi Eski Ahit'e, dolayısıyla Tevrat'a daha yakındır. Kıssalar, meseller, menkıbeler farklılıklara rağmen temelde aynıdır. Kaydettikleri dünyanın kadim tecrübelerini bellekte tutarak insanlık tarihinin en derinini açığa çıkarırlar.

Bizde de İncil tercümelerinin, daha çok oryantalistlerin etkisiyle kıssaların tarihî gerçekliği ile mitolojik öğelerin sorgulanması gündeme getirilir. Amaç Batılıların saldırılarına karşı Kur'an-ı savunmaktır. Kur'an'ın makul(!) olmayan bir şeyi içermediği, içerir gibi görülen yerlerin mecazi ya da sembolik olarak algılanabileceği düşüncesindedirler. Genelde argümanları Kur'an'ın tarih bilgisi sunmayı değil; öğüt vermeyi, ibret almayı hedeflemiş olmasıdır.

Türkler, Kur'an-ı Kerim'i okumak için Arap alfabe-sini öğrenir, telaffuz eder ama sözcüklerin ne anlama geldiğini anlamaz. Bu anlayış dini bir gelenek olarak yerleşmiştir. Kendini "laik" diye tanımlayanlar; Kur'an-ı Kerim'i modern Cumhuriyet yaşamına engel, rejim karşıtı bir mana taşıyabileceği kaygısı ya da önyargısıyla çoğu Elmalılı'dan okur ama kıssalar üzerinde düşünmez. Kur'an'daki kıssaları anlatanları da çoğu "gerici" etiketiyle yaf-talar. Kendini ateist olarak tanımlayan kesim ise okumaya dahi gerek duymaz. Kutsal kitap'ın ortadan kalkması en doğrusudur çünkü "Din kitlelerin afyonudur."

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kur'an-ı Kerim'deki kıssalardan birini romanına alan ya da metafor olarak kullanan ne laiklere yaranabilirdi ne de muhafazakârlara! Laikler yazarı yobaz bulur, muhafazakârların da kutsallarına dil uzatmış olur-

dunuz. Klasik Türk Edebiyatı'nda, özellikle Halk Edebiyatı'nda önemli kaynaklar arasında olan Kur'an-ı Kerim, Cumhuriyet'ten sonra edebiyatta etkisini kaybeder. Buna Cumhuriyet Türkiye'sinde Batılılaşma taraftarı erkin, laikliğin merkezde hâkim ideoloji olması nedendir. Din, merkez dışında sadece geleneğin söylemi olarak devam eder. Politik alanda yaşanan çatışma "merkez-çevre" "modern-geleneksel" "gerici-ilerici" gibi zıt kavramlarla belirginleşir. Hâlbuki mitler dinle bağları olsalar da inanç bazında değerlendirilemezler. Mitolojinin tanrıların yorumlanmasına fırsat vererek insanı inançların ötesine çıkmaya zorlayan özgürleştirici gücü vardır. Edebiyat, müzik kadar anında coşturucu bir etki yaratmasa da diğer sanat dallarına göre daha kullanışlı bir malzemedir. Düşünceler geliştikçe mitoloji yavaş yavaş önemini yitirir.

Semavî dinlerin doğuş nedenleri ve doğduğu bölge hemen hemen aynı coğrafya olduğu için birçok konuda olduğu gibi yasak meyve konusunda da ortak özellik sergiler.

Tek tanrılı dinlerin her birinin doğduğu, yayıldığı toplumun bir önceki diniyle mutlaka bağı vardır. Kur'an-ı Kerim de diğer iki kitap gibi Eski Ahit'e, dolayısıyla Tevrat'a daha yakındır. Kıssalar, meseller, menkıbeler farklılıklara rağmen temelde aynıdır. Kaydettikleri dünyanın kadim tecrübelerini bellekte tutarak insanlık tarihinin en derinini açığa çıkarırlar.

Üstelik Türkiye okumayı sevmez! Kutsal Kitap'ının hikâyelerini seven çocuk, kitap okumayı da severdi. Belki mitolojik öğelerle harmanlanmış metinler, toplumun okuma alışkanlığı kazanmasına neden olabilirdi! İçinde kendine ait değerler bulan, metafizik olandan materyalizme kendi boyutuna göre bir geçiş yapabilirdi. Var olanın yüzeyindeki sureti kaldırıp altında yatanın aslını görmemizi sağlayabilirdi. Kendi felsefesini yaratan her din Rönesans'ını da yaratır.

Alfred Döblin, çok eski zamanlardan beri insanların zihinlerini dünyanın yaratılışından bu yana hikâyelerin meşgul ettiğinin farkındadır. Kastettiği

teolojinin ya da herhangi bir metafizik düşüncesinin masalımsı diğer dünyası değildir. Algıladıklarımızın ötesinde tarifi zor, bir var oluş âleminde söz eder. Kehanetlerin, rastlantıların, işaretlerin içinden görünür bir dünya akmaktadır. Döblin'in "gerçekliğin bir nev'i hafiflemesi" olarak adlandırdığı bu devinim, ona göre anlatımda saydam haline gelir. Gerçeği dogma örtüsü ile damgalamaya çalışan her hafta, her bir sabit ya da dayatılmış kimlik, yaratıcı biçimde kullanılan her kelime karşısında çözülür. Etiketler, sınırlar, sonlar ortadan kalkar. Bir toplumun kolektif kimliğini belirlemede edebiyat ile politikanın ayrılmaz biçimde iç içe olduğunu belirtirken hikâyelerin icat edilerek devletlerin kurulduğunu söyler.

"Ben bir insan öldürmedim, bir ilkeyi öldürdüm! Evet bir ilkeyi öldürdüm, ama üstünden aşıp ötesine geçemedim, bu yanda kaldım. Yalnızca adam öldürmeyi beceremedim. Hatta, anlaşılan bunu bile beceremedim..."

Cumhuriyet ideolojik boyutuyla yerleştirilmeye çalışılırken kesintiye uğrar. İnancın akılla yorumlanmasından doğacak sağlıklı, doğal bir sentez gerçekleşemez. Dolayısıyla edebiyat da toplumun dini değerlerini, kültürel özelliklerini muhafaza edip sağlıklı bir biçimde yorumlayamaz.

Tanpınar'ın "Huzur" romanı bu huzursuzluğun ürünüdür.

"Eski, her zaman yanı başımızda duruyor. Bir yığın yarı ölü şekiller hayata müdahaleye hazır bekliyor. Diğer taraftan yeni ile garp ile münasebetimiz sadece akan bir nehre sonradan eklenmekle kalıyor. Hâlbuki su değiliz; insan cemaatiyiz ve bir nehre katılamıyoruz, bir medeniyeti kültürüyle benimsiyoruz; onun için de bir hususi hüviyet olmamız lâzım. Hâlbuki bugün ondan dışa ait icapları kabulden ileriye gidemiyor; insanı ihmal ediyoruz. Yeniye başından itibaren bizim olmadığı için şüphe ile eskiye eski olduğu için işe yaramaz gözüyle bakıyoruz. Hayat kendi ihtiyaçlarımızın seviyesine dahi gelmemiş; o bolluk, yaratıcılık içinde değil ki

bize kendiliğinden şekiller ve kıymetler teklif etsin! Sanatımızda, eğlencemizde, ahlâkımızda, muşerretimizde, istikbal tasavvurlarımızda daima bu ikilik karşımıza çıkıyor. Satıhta yaşarken mesut oluyoruz. Derine iner inmez kayıtsızlık ve kötümserlik başlıyor. Hiçbir kabile tanrısız olmaz; biz tanrılarımızı yaratmak yahut yeniden bulmak mecburiyetindeyiz."¹

"Eski, her zaman yanı başımızda duruyor. Bir yığın yarı ölü şekiller hayata müdahaleye hazır bekliyor. Diğer taraftan yeni ile garp ile münasebetimiz sadece akan bir nehre sonradan eklenmekle kalıyor. Hâlbuki su değiliz; insan cemaatiyiz ve bir nehre katılamıyoruz, bir medeniyeti kültürüyle benimsiyoruz; onun için de bir hususi hüviyet olmamız lâzım."

Romanın ortaya çıkışında Rönesans milâd olarak gösterilir. Lukacs'a göre Rönesans romanı "Tanrı'nın terk ettiği bir dünyanın epiği" olsa da Avrupa, uzun bir süre Tanrı'yı öldürmeye çalışır, sonra tanrısız bir toplumun istikrarını devam ettiremeyeceğini kabul eder, seküler toplumlarına bir dayanışma-birlik duygusu kazandırmayı hedefler. Ardından bireyciliğin negatif etkilerini azaltmak amacıyla özellikle romanlarında seküler dini kavramsallaştırır. Northrop Frye, Kutsal Kitap'ın Batı edebiyatının sembolik kökenlerini nasıl oluşturduğunu "Şifre" ile "Kudretli Kelimeler" adlı iki kitabında masaya yatırır. Batı edebiyatının diğer bütün kitaplara kıyasla en çok Kutsal Kitap'tan etkilendiği sonucuna varır.

Batı'da Tanrı'ya inananlar da inanmayanlar da kültürlerinin taşıyıcısı kabul ettikleri dini kitaplarının içeriğini bilirler. Çünkü ne madde kendini manevi olandan kurtulabilir ne de manevi olan maddeden. İki yaklaşım sürekli çatışma halindedir. Aydınlıktan yana olanlar her an akılla yaşayıp dogmalara karşı antikor üretebilmek için uyanık olmak gerektiğinin bilincindedirler.

Türkiye'de günlük yaşamın sığ öğretileriyle derin hakikatler kafalarda muğlak bir yerde, oldukça bulanıktır. Ev sahibinin toprağında ortak bir kültür dili bulamayan sevgili Türk okur, kendini besleyen her şeyi ağır ağır kaybederken başka kültürlerle avuç açan bir dilenci gibi yaşar. Klasik olarak kabul edilen Batı romanlarını okumayı önemser, dillerinde metinler övüle övüle süner. Okunan metinlerin kahramanlarının, sembollerinin, imgelerinin; gerçeklerinin dini kitaplardan esinlenilerek yaratıldığının çoğu farkında değildir.

"Tanrıtanımaz" diye nitelendirilen sol kesimin taptığı yazarlardan Dostoyevski'nin Suç ve Ceza'da romanının karakteri Raskolnikov yoksulluğun pençe-

1) Ahmet Hamdi TANPINAR; Huzur, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.

sinde kıvrılırken toplum yararına bir şey yapayım derken katil olur. Sonya'nın telkinleri, iyiliği sayesinde suçunu itiraf eder. Bir yandan da vicdan azabından acı çekerken arınıp mutlu sona yaklaşır, en sonunda Hristiyan olur. Sonya'nın İncil'den okuduğu Lazar'ın Dirilişi ayetinde gönderme yapılan kişi, aslında Raskolnikov'dur.

Postmodern edebiyatın sunduğu bütüncül bir gerçeklik yoktur.

Tolstoy ise "İnsan Ne ile Yaşar" eserinde "Anladım ki insanın kalbine sevgi hükmeder ve bu sevgi insanı Allah'ın varlığına götürür" derken "Aydınlık Var Olsunkça Aydınlıkta Dolaşın" hikâyesinde bu görüşünü Hz. İsa sevgisi ile destekler:

*"Allah'a ulaşmak, mutluluğa ermek isteyen her insan farkında olmadan İsa'nın yürüdüğü yola çıkar. Onu kendi yürüdüğü yolun önünde görür. Allah'ı sevenler ve ona ulaşmak isteyenler, er geç bu yolda birbirleri ile karşılaşır. İsa Allah'ın kulu ve elçisidir. Allah ile insanlar arasında aracıdır."*²

Çok önceye gitmemize gerek yok! Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de Alberto Manguel'in kitaplarını, edebiyat tutkunları severek okur. Manguel'in metnlerinin taşıyıcı kolonu şarapla sulandırılan dini metindir. O'nun gezgin okuru, aydınlığa giden yolda kadim hikâyeleri cebinde bir hacı gibi

yol alır. Manguel, okurundan Eyüp kitabındaki elçiler tadında hikâyeler anlatmasını ister. Çünkü o da Vahiyler Kitabı'ndaki meleklerin ağzından konuşmaktadır. Manguel, kendinden önceki yazarların sözlü, yazılı geleneğini taşır. Rönesans'tan beri Batılı yazarlar; yaratıcı güçlerini Tanrı'nın yazdıklarına, insanlığın evrensel el yazması doğaya bağlarlar. İkisinde de kendilerini keşfederler. Her kutsal kitap, onlar için aynı zamanda bir tür doğa kitabıdır. Kutsal kitaplarını Tanrı, doğa ile insanın uyumu olarak nitelendirir; onlara insanlık tarihi olarak bakarlar. Manguel, klasik kalıpların içinde Hristiyanlığın Roma tarafından nasıl yaratıldığını ifade ederken yeniye söylemekten çekinmez. Her metninde bugüne göndermeler yaparak neredeyse İncil'i yeniden tefsir eder. Çünkü hikâyeler hatıraların unutulmaması için yenilenmelidir. Zira bir dünya hikâyesinin topluma özgün anlatımı, hem zaman içinden geçerek gelen bir ses hem de bugünün sesidir.

1980 sonrasında iyice kendini gösteren postmodern roman, 1990'da yükselişe geçer. Kur'an, romanlarda alt metin olarak belirgin bir biçimde kullanılmaya başlanır. Şüphesiz bu yükselişte postmodernizmin dinî metinleri zengin bir kaynak olarak yeniden keşfetmesinin yanı sıra popülerleşen tasavvufa yönelme eğiliminin etkisi daha fazladır.

Kafası epey karışık sevgili Türk okur, 1970 sonrasında kutsal metinlerden yararlanan postmodern romanlarla tanışır. Dünyada postmodern romanın çıkışı savaşların ardından insanların akla, bilime olan inancının sarsılmasına; toplumsal olanın, aklın yerini bireyin iç dünyasının almasına bağlanır. Var olan gerçeklik anlayışları ile temsil biçimleri iflas etmiştir. Rasyonalist yönelim insanın maddi varlığını desteklerken manevi boşluğunu arttırmıştır. Yeni bir kavram, yeni bir bakış açısı gerekmektedir. Böylece "modern sonrası"nı ifade eden postmodernizmde gerçeğin yerini kurmaca alır. Gerçek ile hayal arasındaki sınır zayıflar. Bu yeni "gerçeklik" algısının önemli bileşenlerinden biri de dinî motiflerdir. Postmodernizmin çoğulculuk anlayışı geleneksel anlatılara, kutsal metinlere kucak açar. Parodi, pastiş, yeniden-yazma gibi metinlerarası tekniklerle geleneksel, dinî metinler romanın çok katmanlı kurgusuna dâhil edilir. Kısa zamanda bu romanda bir yöntem haline gelir.

Türkiye'de Çok Partili sisteme geçişle laiklik uygulamalarında gözle görülür bir yumuşama olur; dini talepler, Demokrat Parti, ardından Adalet Partisi bünyesinde siyasal alanda kısmen temsil edilirler. 1970'li yılların başında Millî Görüş Hareketi'nin

2) Sabina Maylıba "Tolstoy'un Hikâyelerinde Dini Motifler" Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya, 2016.

başlamasıyla bu ivme artar. Millî Görüş, laiklik anlayışına muhalif bir tavır sergilerken sanayileşme, refahın toplum geneline dağıtılması ifadeleriyle modern görünümlü bir profil çizerken bir yandan dünyevî olanın itibarını elinden almaya başlar. Postmodern çatıyı hazırlar. Aynı dönemde Nakşibendilik ile Nur cemaati, etkisini git gide artırır. İşte bizde postmodern romanın başlangıcı da bu yıllara denk gelir. 1980 sonrasında iyice kendini gösteren postmodern roman, 1990'da yükselişe geçer. Kur'an, romanlarda alt metin olarak belirgin bir biçimde kullanılmaya başlanır. Şüphesiz bu yükselişte postmodernizmin dinî metinleri zengin bir kaynak olarak yeniden keşfetmesinin yanı sıra popülerleşen tasavvufa yönelme eğiliminin etkisi daha fazladır. 2000'li yıllardan sonra AK Parti iktidarı döneminde bu romanlar "hidayet romanları" ya da "popüler İslami romanlar" olarak ayrılır hale gelir.

Batı'nın yaptığı gibi bir dil oluşturulmaya çalışılıyor. Sinema ya da dizi, izleyicisinden ekranın ötesindeki bir tarih öncesine gönderme yaparken geleceği de talep ediyor. Film, atalardan kalma hikâyeler için ideal ortamdır. Sözlü anlatım kültürüne görsellik ekleyerek bellekte yerini güçlendirir. Ama bunun Rönesans benzeri bir aydınlanma için yapıldığı söylenemez.

1970 sonrası Türk romanında kendisine en çok atıfta bulunulan peygamberin Hz. İsa olması ilginçtir. Batı romanı bu kadar etkilemiş midir Türk yazarını? Yoksa metnindeki tarihî koşulları vurgulamak amacıyla mı Hz. İsa'yı öne çıkartmıştır? Hz. Muhammet'in kutsallığına dil uzatmak endişesi, yazarları başka peygamberlere yöneltmiş olabilir mi?

İncil'e en çok atıf yapan yazar Oğuz Atay'dır. Eski Ahit'in bazı bölümlerini de romanlarında kullanır. Tutunamayanlar romanında Tevrat'taki söylem kalıbını ödünç alır, içeriği çarpıtarak On Emir'i yeniden yazar. Atay, kutsal olanı maneviyatından arındırır, parodileştirir.

Afet Ilgaz, Elif Şafak, İskender Pala, Nazan Bekiroğlu, Nedim Gürsel; Kur'an'dan alıntı veya göndermeleri tırnak içerisinde, sûrenin veya âyetin adını vererek ya da dipnotta belirterek kimi zaman da âyetleri metne örtük bir şekilde gizlemek suretiyle ya da özgün bir bağlamda yaratıcı bir biçimde kullanırlar. Alev Alatlî romanlarına dâhil ettiği âyetleri nereden alıntıldığını açık bir şekilde belirtir.

Kur'an'dan romanlara en çok Bakara sûresinin çeşitli ayetleri eklenmiştir. Bakara sûresinin "*Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yet-*

mediği şeyleri yükleme!" ifadelerine, muhtevi 286. âyetine roman kişilerinin çaresiz kaldıkları anlarda sığındıkları görülür. İçeriğe uygun olarak zina, kadının örtünmesi, cihat, savaş, fetih teması etrafında birçok âyete de yer verilir.

Son zamanların en popüler yazarlarından İhsan Oktay Anar – sessizliğini bozarsa Orhan Pamuk'tan sonra Nobel'e aday gösterilebilir(!) - Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri, Suskunlar, Yedinci Gün isimli romanlarında; Tevrat'ta dünyanın yedi günde yaratıldığı, yedinci gün Tanrı'nın dinlendiğine dair anlatıyı romanlarına uyarlar.

Orhan Pamuk ise Benim Adım Kırmızı'da şeytanın bakış açısından insana secde etmemesini alt metne sadık kalmakla birlikte son derece ironik, alaycı bir tonla verir.

Hz. Muhammet yazarların temkinli yaklaştıkları, eserlerine taşımaktan çoğu zaman imtina ettikleri tek peygamberdir. Nedim Gürsel'in Allah'ın Kızları ile İskender Pala'nın "Roman Tadında Bir Siyer" nitelemesiyle yayımlanan Bülbülün Kırk Şarkısı isimli romanlarında Hz. Muhammet'in hayatı etrafında şekillenen olaylar ele alınır. Nedim Gürsel, Hz. Muhammet'i, İslamiyet'in yayılışını Lât, Uzzâ, Menât isimli putların bakış açısıyla İskender Pala ise bir bülbülün bakış açısıyla verir.

Kader, ölüm kıyamet temalarına yapılan atıfların kaynağı, çoğunlukla Kur'an'dır. Roman kişilerinin başlarına gelenleri büyük bir tevekkülle kabullenmesi, her şeyin önceden yazıldığına olan inançları ile levh-i mahfûza romanlarda yer verilir. Elif Şafak, Nazan Bekiroğlu roman kişilerinin kadere razı olma eğilimlerini, tevekküllerini sık sık vurgularlar. Bunlar sadece edebi yönden değerlendirilebilecek olanlar. Sayıları o kadar çok ki!

Bugün, tekno market haline gelen dünyada gerçeklik sanal bir simülasyon olarak yaşanmaktadır. Postmodern romanda gerçek, uhrevî bir âlemde "kendinden geçer." Dolayısıyla insan da sözcüklerin içinde aklını kaybedip "kendinden geçer". Bu bir şizofreniden başka bir şey olabilir mi? Aklını kaybeden insan dini nasıl yorumlayabilir? Postmodern roman, eski hikâyeyi deşifre edip yapı bozumuna uğratarak okuyucunun önüne koyar. Sanki metni yeniden inşa eder gibi görünür ama inşa ederken aslında içinde yapbozdaki parçaların her birinin yerini bulmaya çalışırken parçacıkları kaybeder. İnsana dair her şey daha bulanık, daha belirsiz hale gelir.

2000'li yıllarda dini temsiller, görsel dünyada Kurtlar Vadisi dizisinde gerçek hayatta kimi temsil ettiği epey tartışılan Ömer Baba karakteri Hazreti Hızır, Hazreti Musa hikâyelerini anlatarak başladı. Osmanlı, Selçuklu dizileriyle devam etti. İbnü'l Arabî, Geyikli Baba v.b. kişileştirilerek kıssalar, âyetler onların ağzından verildi, verilmeye devam ediyor.

Batı'nın yaptığı gibi bir dil oluşturulmaya çalışılıyor. Sinema ya da dizi, izleyicisinden ekranın ötesindeki bir tarih öncesine gönderme yaparken geleceği de talep ediyor. Film, atalardan kalma hikâyeler için ideal ortamdır. Sözlü anlatım kültürüne görsellik ekleyerek bellekte yerini güçlendirir. Ama bunun Rönesans benzeri bir aydınlanma için yapıldığı söylenemez. Türkiye kesintisiz, tutarlı bir belleği taşımaz. Toplumsal belleğinin temeli dogmatik, katotik, bölük pörçük durmaksızın meydan okumalarla karşılaşan yarı Batılı yarı Doğulu melez bir belleğe sahiptir. Geçmişimizin mahzenleriyle bağının sağlıklı olduğu söylenemez. Üstelik aydınlanma, tek taraftan yürümez. Topyekûn bir kalkınmayı gerektirir. Zaten erkte de böyle bir düşünce, anlayış görülmemektedir.

Ziya Gökalp, "Vatan" şiirinde Kur'an'ın Türkçe okunmasına olan özlemini şu sözlerle dile getirmiştir: "Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın/ Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın."

Ülkeler ile edebiyatları simbiyotiktir. Bir toplum özgün dilini doğurur, edebiyat da bunun karşılığında hayal gücünün, düşüncesinin esinini oluşturarak kültürünün önemli bir parçası olur. Bize ait estetik, özgün bir roman yaratılabildi mi? Dünyada fark yaratan has bir Türk edebiyatı oluştu mu? Gönül rahatlığıyla bu sorulara yanıt vermek zor! Orhan Pamuk Nobel ödülü aldı diye bu sorulara olumlu cevap verilemez.

Tanpınar "Hiçbir kabile tanrısız olmaz; biz tanrılarımızı yaratmak yahut yeniden bulmak mecburiyetindeyiz."³ söylemiyle kendi tanrılarımızı davet etmemizi istiyor. Tanrıların davet edilmediği bir yaşamı değerli görmüyor. Sanırım Tanrılar da hikâyesi olmayan insanlardan sıkılıyor.

Çözüm, düzenin yeniden kurulmasında yatar. Çaresiz, kaderine teslim edilmiş, tevekkül içinde direncini kaybetmiş bir edebiyat bunu yapamaz. Kökeni bize ait olmayan senaryolarda, başkaları tarafından yazılmış rolleri oynamayla da bir yere varılamaz. Edebiyatımız, başlangıçlardan çok daha öncesine uzanırken hayalimizin çok ötesindeymiş gibi duran ihtişamlı bir geleceğe erişebilir. Dini, felsefi kimlikler farklılıkları örerek bir dilin çatısı altında toplanabilir; yıkım, kargaşa bitebilir. Kimi zaman bir toplumun kimliği denilen çatışmanın asıl nedenidir. Çatışma diye tanımladığımız şey, öteki olarak gördüğümüz sürgündeki benliğimizden ibarettir!

Edebiyat, bize kim olduğumuzu ısrarla hatırlatmaya çalışan hikâye anlatıcısına her zaman ses verir. Bazen ülkede istenmeyen bir değişim, yeni devrimleri özler, bağıra bağıra çağırır. Devrimler sürekli. Atatürk devrimleri, ihtiyaç dâhilinde özyapıyı bozmadan gelişime açıktır. Dini milliyetçiliğin hiç olmadığı kadar şiddetli olduğu bu çağda, Cumhuriyetimizin 100. yılını kutlamaya hazırlanırken tuhaf gelebilir ama dini akla dönüştüren bir zihniyet, bize ait, yeni bir bakış açısı, ülkemiz için fırsat olabilir.

"Kut" en eski sözcüklerimizden biridir. Tarihi 735 yılına kadar uzanır. Orhun Kitabeleri'nde geçer. "Tanrısal rahmet, baht, talih" demektir. "Kutlu (kutluğ)" da "bahtlı, bereketli..." Sözcüğün içinde ilâhi bir anlam olsa da bir ülke bahtını, talihini kendi belirler. Cumhuriyetimizin 100. yılı "kutlu" olsun.

KAYNAKÇA:

Sümeyra Bilecik, "Bir Din Eğitimi Olarak Çocuk İncilleri", Marife, Bahar, 2014, 9-30

Ömer Faruk Harman, "Kitâb- ı Mukaddes", İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 26, 75-76

Prof. Dr. William L. Blizcek, Çeviren Dr. Bilâl Yorulmaz, "Sinema Filmleri ve Din", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 47, Aralık 2014, 193-202

Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1996

Yılmaz Topçu, "Lutherizm ve Türk Din Reformu" ESO-GÜ Tarih Dergisi, Mayıs 2020, Cilt 3, S:1

Durmuş Hocaoglu, Laisizmden Milli Sekülerizme, Ankara: Selçuk Yayınları, 1996

Ayşe Nur Özdemir, "Türk Romanında Kutsal Metinler Bağlamında Metinlerarasılık" Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Edirne, 2020

Alberto Manguel, Çeviren Esen Ezgi Taşcıoğlu, Kelimeler Şehri, İstanbul: YKY, 2009

Şehmus Demir, Mitoloji, Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik, Ankara: Beyan Yayınları, 2003

3) Ahmet Hamdi TANPINAR; Huzur, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.

Hindistan'ın uzay çalışmalarında baş döndürücü gelişmeler ve Ay'a varış

Prof. Dr. Uğur Güven

Unutmayalım ki, uzaydaki kaynaklar ve elde edilen bilgiler ve buluşlar hakkında söz sahibi olmak için bu konularda aktif çalışma yapılması şarttır ve Türk Uzay Ajansı bu çerçevede uluslararası iş birlikleri yaparak çok rahatça bu hedeflere ulaşabilir ve bu sayede ülkemizde gelecek on yılda uzayda ve uzay kaynaklarında stratejik anlamda söz sahibi bir ülke haline gelebilir. Hatta ülkemiz Çin ve Hindistan ve Rusya'nın Ay üssü gibi projelerine katılarak önümüzdeki 10 yıl içinde Türk astronotlarının Ay'a gitmesini sağlayabilir.

Küresel sistemde güç dengelerini belirleyen en önemli faktörler, teknolojik inovasyon kapasitesi ve uzay çalışmalarıdır.

Uzay teknolojileri ve araştırmaları son birkaç yıldır çok ciddi ilerlemeler kaydetmekte ve bu yüzden son zamanlarda uzay konusunda çok yoğun haberler çıkmaktadır. Hatta Korona pandemisinin en yoğun olduğu 2021 yılında dahi uzay teknolojilerindeki gelişmeler baş döndürücüyü ve 2021 yılında tüm zamanların en çok uzay uçuşu rekoru kırıldı. Bunun sebebi uzayın hem bilimsel hem de stratejik olarak öneminin artmış olması ve birçok ülke ve hatta büyük şirketlerin uzaya hükmeden dünyaya da hükmeder felsefesi çerçevesinde uzay çalışmalarına daha çok zaman ayırmalarıdır. Bu çerçevede Amazon'un ve Blue Origin'in sahibi olan Jeff Bezos, Tesla ve SpaceX şirketlerinin sahibi olan Elon Musk, ve Virgin Galactic ve Virgin Havayolları şirketlerinin sahibi olan Richard Branson uzay turizmini geliştirmek için tonla para harcamaktadırlar ve 2021'den beri her üç şirket de sık sık uzaya sivilleri göndermektedirler. Hatta 2021 yılında dünyanın en yaşlı astronotu (90 yaşında) ve en genç astronotu (18 yaşında) uzaya gönderildi. Tüm bunlara ek olarak 2021 yılından beri yüzlerce yeni uzay start-up şirketleri kurulmuş olup çoğu uzay turizmi, uzay madenciliği, uzay enerji kaynakları, uzayda yerleşim gibi konularda çok ciddi yatırımlar ve faaliyetler yapmaktadırlar. Tabii ki dünyada muhtelif devletler de boş durmamakta ve sürekli olarak uzay yatırımcılarını çekmeye çalışıp aynı zamanda ulusal uzay ajanslarıyla da bu rekabette yer almaktadırlar. Buna ek olarak UNOOSA gibi uluslararası kuruluşlar da bu anlamda bu yarışta ek unsur olarak bulunmaktadırlar. Bu çerçevede şimdiden uzaydaki kaynakların uzaya giden ülkeler tarafından paylaşılması söz konusu olmaktadır. Her ne kadar dünyadaki uzay haberleri daha çok ABD'ye odaklansa bile, Asya'da uzay konusunda çok önemli gelişmeler olmakta ve hatta bazı konularda Batı'dan çok daha ileride sayılacak başarılar elde edilmektedir. Bu çerçevede bu yazının konusu Asya'da uzay çalışmalarında çok ciddi ilerlemeler kaydetmiş olan ve en son gerçekleştirdiği Ay görevi ile çok önemli bir başarıya imza atmış olan Hindistan Cumhuriyeti'dir.

Hindistan, son 15 yılda büyük bir atılım yaparak uzay teknolojilerinde çok önemli gelişmeler kaydetmiştir ve Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu (ISRO) bu süre zarfında ulusal ve uluslararası alanda saygın bir konum elde etmiştir. Özellikle, 2008 yılında Chandrayaan-1 adlı Ay keşif misyonunu başlatarak Ay yüzeyini detaylı bir şekilde incelemiş ve 2009 yılında su bulguları gibi önemli bilimsel verilere ulaşmıştır. Bu anlamda Ay'da su bulunduğunun ilk keşfini yapan ülke Hindistan olmuştur ve dünya uzay çalışmaları tarihine çok önemli bir damga vurmuştur. Ay'da su bulunması demek aynı zamanda ileride su kullanılarak hem hidrojen yakıtı hem de hava

“2021 yılında tüm zamanların en çok uzay uçuşu rekoru kırıldı. Bunun sebebi uzayın hem bilimsel hem de stratejik olarak öneminin artmış olması ve birçok ülke ve hatta büyük şirketlerin uzaya hükmeden dünyaya da hükmeder felsefesi çerçevesinde uzay çalışmalarına daha çok zaman ayırmalarıdır.”

kullanımı için oksijen elde edilmesi anlamına gelmekte ve bu da ileride Ay'da bir üs kurulması için çok ciddi bir zemin hazırlamaktadır. 2009'dan sonra Ay'a gönderilen birçok uzay aracı bu keşfi incelemek ve detaylandırmak üzere gönderilmiştir ve birçok ülkenin ay çalışmalarını bu bulgu üstüne kurmalarına sebep olmuştur.

Mangalyaan misyonu Hindistan'ı Asya'da sadece Mars'a giden ilk ülke yapmakla kalmamış, aynı zamanda tüm dünya tarihinde ilk ve tek denemede Mars'a ulaşan ülke olarak rekor kırmasını sağlamıştır. NASA dahi birden fazla deneme ile Mars'a ulaşmayı başarmıştır.

Hindistan'ın uzay teknolojilerindeki diğer en büyük başarılarından biri, 2013 yılında Mars'a başarılı bir şekilde gönderilen Mars Orbiter Mission (Mangalyaan) görevidir. Bu, Hindistan'ın Mars'a başarıyla ulaşan dördüncü ülke olması anlamına gelirken, maliyet etkinliğiyle de dikkat çekmiştir. Mangalyaan misyonu Hindistan'ı Asya'da sadece Mars'a giden ilk ülke yapmakla kalmamış, aynı zamanda tüm dünya tarihinde ilk ve tek denemede Mars'a ulaşan ülke olarak rekor kırmasını sağlamıştır. NASA dahi birden fazla deneme ile Mars'a ulaşmayı başarmıştır. Mangalyaan sayesinde elde edilen birçok veri tüm dünyada bilim toplulukları tarafından kullanılmaktadır. Ayrıca Mangalyaan misyonu o zamanlarda ortaya çıkan Hollywood yapımı olan ve konusu uzayda geçen Gravity isimle filminden bile daha ucuza mal edilerek başka bir dünya rekoru daha kırmıştır.

Hindistan Uzay Ajansı ISRO, iletişim ve navigasyon alanlarında da büyük ilerlemeler kaydetmiştir ve halen kaydetmeye devam etmektedir. 2013 yılında başlatılan IRNSS (Indian Regional Navigation Satellite System) projesi, Hindistan'a bağımsız bir konumlandırma yeteneği kazandırmıştır ve bu sistemi NavIC (Navigation with Indian Constellation) adıyla tanıtmıştır. Böylece stratejik anlamda ABD'ye ait olan GPS konumlama sistemine muhtaç olmamakta ve kendi konumlama sistemi ile hem Hindistan'a hem komşularına hizmet vermektedir.

Hindistan, uydu teknolojileri ve uzay araştırmaları alanında diğer ülkelerle iş birliği yapma konusunda da aktif bir rol oynamaktadır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile olan iş birliği, Hindistan'ın uzay programına büyük bir ivme kazandırmıştır. Ancak bunun dışında muhtelif ülkelerle de araştırma projeleri yapmıştır.

Hindistan ek olarak kendi iletişim uydularını yapmış ve uzaydan iletişim sağlamak için GSAT serisi iletişim uydularını başarıyla fırlatmıştır. Böylece çok büyük bir alanı kaplayan Hindistan ve çevre ül-

kelere iletişim hizmeti vermiştir ve vermeye devam etmektedir. Ayrıca, 2017 yılında ISRO, 104 uyduyu tek bir roketle başarıyla uzaya fırlatarak uluslararası bir rekor kırmıştır. Şu ana kadar bu rekoru kırabilen olmamıştır ve halen Hindistan uzaya en çok sayıda uyduyu tek seferde fırlatabilen ülke olma unvanını korumaktadır. Ayrıca, Hindistan, 2017 yılında, kendi geliştirdiği GSLV Mk III roketi ile GSAT-19 iletişim uydusunu başarıyla yörüngeye fırlattı. GSAT-19, yüksek veri hızlarına olanak sağlayarak, Hindistan'ın iletişim altyapısını önemli ölçüde güçlendirdi. Bu çerçevede gerek medya gerek internet anlamında Hindistan dünyadaki en iyi iletişim altyapılarından birine sahiptir.

Mangalyaan uydu izleme ekibi Mars'a inişi, "Tarihin bir parçası olmak heyecan verici" olarak ifade ediyor.

Hindistan'ın uzay teknolojilerindeki çalışmaları, aynı zamanda uydu iletişimi, gözlem ve keşif, meteoroloji tahminleri ve coğrafi bilgi sistemleri gibi bir dizi alanda da toplumsal fayda sağlamıştır. Uydu tabanlı hizmetler, çiftçilerin tarım faaliyetlerini iyileştirmesine, felaketlerin yönetilmesine ve kentsel planlama gibi alanlarda önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin tele-tıp teknolojisiyle Hindistan, ulaşılması zor köylere ve kırsal kesimlerine tıbbi hizmeti uzay teknolojileri sayesinde ulaştırmaktadır. Hindistan'ın her yerine uydular aracılığı ile eğitim programları yayınlayan ISRO, tele-eğitim ve tele-tıp projeleriyle dünyada birçok ödül kazanmıştır. Tarım alanlarının planlanması, balıkçı rotalarının düzenlenmesi, deprem ve sel felaketleri gibi durumlarda hızlıca müdahale için uzay teknolojilerin kullanılması Hindistan Uzay Ajansı'nın toplumsal fayda için dünyada en çok çaba sarf eden uzay ajansı ünvanını almasını sağlamıştır.

Bununla birlikte, Hindistan'ın uzay programı sadece bilimsel ve teknolojik açıdan değil, aynı zamanda ekonomik açıdan da büyümeye katkıda bulunmuştur. Hindistan, uydu fırlatma hizmetleri sunarak uluslararası pazarda rekabetçi bir oyuncu haline gelmiştir ve birçok ülke için uydu fırlatma hizmetleri sunmaktadır. Bu çerçevede birçok ülke Hindistan'dan hizmet almakta ve kendi uydularını ISRO sayesinde ucuza fırlatmaktadır. Buna ek olarak ISRO projelerine destek için birçok özel

sektör start-up şirketleri de kurulmuş ve birçok Hindistan üniversitesi ve şirketi uzay çalışmalarında iş birliği yaparak ekonomik büyüme sağlanmasını da temin etmiştir ve birçok kişiye iş imkânı sağlamıştır.

2018 yılında, Chandrayaan-2 adlı ikinci Ay misyonu başlatıldı. Bu misyon, bir gezgin ve bir iniş modülü içeriyordu. Maalesef, iniş modülünün Ay yüzeyine başarılı bir şekilde inememesi, bir başarısızlık olarak kaydedildi; ancak bu, Hindistan'ın uzay keşfi konusundaki kararlılığını azaltmadı. Her şeye rağmen Chandrayaan-2 misyonu Ay keşfi ve Ay'a uçuş konularında çok ciddi bir ilerleme sağlanmıştır.

Chandrayaan-3'ün 23 Ağustos 2023'te başarılı inişi, Hindistan'ı dördüncü Ay inişi yapan ülke yapmıştır. Bu, Hindistan'ın uzay alanındaki liderliğini güçlendirmeye yardımcı olmakla beraber en önemlisi Ay'ın güney kutbuna inen ilk uzay aracı oldu. Şu ana kadar NASA dahil Ay'ın güney kutbuna inebilen ülke olmamıştır.

Ayrıca, 2020 yılında COVID-19 pandemisinin gölgesinde Hindistan, ilk askerî uzaktan gözlem uydusu ANAND'ı uzaya fırlattı. Bu, Hindistan'ın savunma alanında uzay teknolojilerini kullanma kapasitesini artırması açısından önemli bir adımdır.

Ek olarak, 2021 yılında, Brezilya ile ortaklaşa geliştirilen Amazonia-1 uydusunu uzaya gönderdi. Bu uydusu, çevresel izleme ve doğal kaynak yönetimi alanlarında kullanılmak üzere tasarlanmıştı ve halen ciddi hizmetler vermektedir.

Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu'nun (ISRO) Chandrayaan-3 uzay aracının Ay'a başarılı inişi, Hindistan'ın uzay alanındaki önemli bir dönüm noktasıdır. Bu başarı, Hindistan'ın uzay teknolojilerinde önemli ilerlemeler kaydettiğini ve gelecekte de bu alanda önemli başarılar elde etmeye devam edeceğini gösteriyor.

Chandrayaan-3'ün 23 Ağustos 2023'te başarılı inişi, Hindistan'ı dördüncü Ay inişi yapan ülke yapmıştır. Bu, Hindistan'ın uzay alanındaki liderliğini güçlendirmeye yardımcı olmakla beraber en önemlisi Ay'ın güney kutbuna inen ilk uzay aracı oldu. Bu, Ay'ın bu bölgesi hakkında önemli bilgiler toplamaya yardımcı olacak önemli bir gelişmedir. Şu ana kadar NASA dâhil Ay'ın güney kutbuna inebilen ülke olmamıştır ve bu da Hindistan'ın uzay konularında ne kadar ileride olduğunu göstermektedir. Chandrayaan-3'ün başarılı inişi, Hindistan'ın uzay araştırmaları için önemli bir kilometre taşıdır. Bu başarı, Hindistan'ın uzay alanındaki liderliğini güçlendirmeye ve gelecekte de bu alan-

da önemli başarılar elde etmeye devam edeceğini göstermektedir.

Hemen Chandrayaan-3 uzay aracının Ay'ın güney kutbuna iniş yapmasından 10 gün sonra Aditya L1, Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu'nun (ISRO) Güneş'i incelemek için fırlatmış olduğu bir uzay aracıdır. Araç, Güneş'in L1 Lagrange noktasında, Dünya ve Güneş'in yerçekimi kuvvetlerinin birbirini dengelediği bir bölgede yörüngeye yerleşecek şekilde tasarlanmıştır. Bu konum, Güneş'in koronasını, yani Güneş'in atmosferinin dış katmanını incelemek için idealdir. Bu çerçevede Aditya L1 ile Güneş'in koronasının yapısını ve dinamiklerini incelemek, Güneş'in manyetik alanını ve güneş rüzgârını ölçmek ve ayrıca Güneş'in Dünya'ya ve diğer gezegenlere olan etkilerini incelemek mümkün olacaktır. Şu an dünyada muhtelif uzay ajansı, üniversite ve bilimsel araştırma kuruluşu bu misyonun verilerini beklemektedirler.

Ay'ın güney kutbuna yönelik artan ilginin arkasında, bölgede su buzunun keşfedilmiş olması yatıyor.

Özellikle 2023 yılında Hindistan'ın hem başarılı şekilde Ay'a uzay aracı gönderip inişini sağlayabilmesi hem de Güneş'e bu uzay sondasını gönderebilmesi çok önemli başarılarıdır ve şimdiden 2023 yılında ISRO'nun dünyanın en parlayan uzay ajansı olmasını sağlamıştır.

Şu an Hindistan'ın önünde iki hedef vardır. Gaganyaan projesi, Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu'nun (ISRO) insanlı uzay uçuşu programıdır. Bu program, Hindistan'ın kendi astronotlarını uzaya gönderme ve uzay araştırmalarına önemli katkılarda bulunma hedefini gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. 2026 yılında uzaya ilk astronotunu kendi imkânlarıyla fırlatmayı planlayan Hindistan bunu başardığında ABD, Rusya ve Çin'den sonra uzaya insan gönderebilen dördüncü ülke olacaktır. Avrupa ülkeleri dâhil şu ana kadar bu üç ülke dışın-

da uzaya insan fırlatmayı başarabilen bir ülke olmamıştır ve Hindistan bunu başardığında ABD, Rusya ve Çin'den sonra bunu yapabilen dördüncü ülke olacaktır. Öncelikle uzaya insan gönderecek olan Hindistan 3 günlük bir misyonla hem uzaya insan göndermek hem de uzay yürüyüşü gibi birçok deneyi de yapacaktır.

Bunlara ek olarak kendi insansız uzay mekiğini tasarlayan Hindistan böylece yeniden kullanılabilir uzay aracı tasarımında da önemli bir rol oynamaktadır. Şu ana kadar sadece ABD'nin başarmış olduğu uzay mekiği kavramı yakın zamanda Hint Uzay Ajansının da başarı yakalayabileceği bir konuma gelmektedir. Şu an atmosferik iniş denemeleri yapan Hint Uzay Mekiği'nin 2 yıl içinde sürekli uzaya gidiş geliş yapabilen bir araç olması planlanmaktadır.

2026 yılında uzaya ilk astronotunu kendi imkânlarıyla fırlatmayı planlayan Hindistan bunu başardığında ABD, Rusya ve Çin'den sonra uzaya insan gönderebilen dördüncü ülke olacaktır. Avrupa ülkeleri dâhil şu ana kadar bu üç ülke dışında uzaya insan fırlatmayı başarabilen bir ülke olmamıştır ve Hindistan bunu başardığında ABD, Rusya ve Çin'den sonra bunu yapabilen dördüncü ülke olacaktır.

Tüm bunlara ek olarak Hindistan 2024 yılı sonunda ya da 2025 yılları başında Shukrayaan görevi ile Venüs'e uzay aracı göndermeyi planlamaktadır. Venüs yoğun atmosferi ve çok sıcak olan ısısı nedeniyle incelenmesi en zor gezegenlerden biridir ve Hindistan'ın buna kalkışması, bu konuda ne derece ciddi olduğunu ve tüm dünyaya katkısı olabilecek bu çalışmalarla uzay konusunda çok önemli bir konumda olduğu göstermektedir. Toplam 100 kilo ağırlığında olan onlarca enstrümanında bu görev için tasarlanmasını sağlayan ISRO, başka ülkelerin teknolojisine muhtaç olmadan bu derece karmaşık bir misyonu üstlenebileceğini de ispatlamış bulunmaktadır. Sonuçta Hindistan kendi uçak gemisine, kendi tasarladığı ve inşa ettiği nükleer reaktörlere ve nükleer silahlara sahip bir ülke olarak zaten tüm dünyada teknoloji konusunda en üstün ülkelerden biridir ve uzay çalışmalarıyla da bu çalışmalarını pekiştirmektedir.

Sonuç olarak, Hindistan son 15 yılda uzay teknolojileri alanında büyük bir başarı elde etmiştir. Mars misyonu, Ay keşifleri, uydu iletişimi, navigasyon ve uluslararası iş birliği gibi alanlarda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu gelişmeler sadece Hindistan için değil, tüm dünya için uzay araştırmalarına ve teknolojilere olan ilgiyi artırmıştır. Gelecekte de

Hindistan'ın uzay programının büyüme devam etmesi ve yeni başarılar elde etmesi beklenmektedir. Tüm bu başarılar, Hindistan'ın uzay teknolojilerindeki çığır açıcı ilerlemelerini göstermektedir. ISRO, dünya genelinde saygın bir uzay ajansı olarak kabul edilmekte ve ülkenin uluslararası alanda etkinliğini artırmaktadır. Ayrıca, bu başarılar, Hindistan'ın bilim ve teknoloji alanlarındaki potansiyelini ve kararlılığını sergileyerek genç nesillere de ilham vermektedir.

Hindistan'ın hedefinin, Güneş'in hareketleri ve en dış katmanını incelemek için uzay tabanlı bir gözlemevi kurmak olduğu belirtiliyor.

Bu çerçevede dünyada uzay konusunda çok ciddi bir üstünlüğe sahip olan Hindistan özellikle bilimsel araştırmalar ve beraber çalışma anlamında tüm dünyaya sürekli çağrılar yapmaktadır. Ülkemiz de gerek Ay konusundaki gerek diğer gezegenlerin araştırılması gibi gelişmelerde geri kalmamalı, hakkımız olan uzaydaki doğal kaynaklara erişim için Çin ve Hindistan gibi ülkelerle sıkı bir iş birliği yaparak bu uzay çalışmalarına katılmalıdır. Unutmayalım ki, uzaydaki kaynaklar ve elde edilen bilgiler ve buluşlar hakkında söz sahibi olmak için bu konularda aktif çalışma yapılması şarttır ve Türk Uzay Ajansı bu çerçevede uluslararası iş birlikleri yaparak çok rahatça bu hedeflere ulaşabilir ve bu sayede ülkemizde gelecek on yılda uzayda ve uzay kaynaklarında stratejik anlamda söz sahibi bir ülke haline gelebilir. Hatta ülkemiz Çin ve Hindistan ve Rusya'nın Ay üssü gibi projelerine katılarak önümüzdeki 10 yıl içinde Türk astronotlarının Ay'a gitmesini sağlayabilir. Bunun için devlet, üniversiteler ve özel sektör ve başta Hint Uzay Ajansı ile Çin Uzay Ajansı olmak üzere Asya'daki ülkelerle uzay konusunda samimi bir iş birliğine en kısa zamanda başlamalıdır. Böylece Atatürk'ün söylemiş olduğu ünlü "İstikbal Göklerde" lafı gerçek anlamda uzaya hâkimiyet anlamında da gerçekleşecek ve ülkemizi tüm dünyadaki en güçlü ülkelerden biri haline getirecektir.

Çayın tarihsel kökeni ve Türk yeme-içme kültürüne giriş

Neslihan Elif Kızılok

Çin'de dahi çayla ilgili en kesin yazılı atıfların M.S. 7 ila 8.yy'da ortaya çıktığı da unutulmamalıdır. Türklerin çay ticaretine girdikleri ile ilgili kayıtlar da hemen hemen aynı yüzyıllarda, Uygurların yetiştirdikleri atlar karşılığında Çin'den çay aldıkları ile ilgili kayıtlardır. Bu kayıtlar, Türklerin çayla tanışmaları üzerine bildiğimiz en erken yazılı kaynaklar olması bakımından önemlidir.

Çay bitkisinin botanik çizimi.

ÖZET

Bu makale, çayın Türk yeme-içme kültüründeki önemi ve tarihi üzerine odaklanmaktadır. Türk gastronomisindeki başlıca içeceklerden biri olan çay, neredeyse herkes tarafından tüketilmektedir. Buna rağmen, çayın yetiştirilmesi, yakın çağda Türkiye'ye geliş ve tarımsal detaylarıyla ilgili birçok Türkçe çalışma bulunmaktadır. Ancak çayın kökeni üzerine bütüncül bir yaklaşımla yapılmış bir tarih araştırması bulunmamaktadır. Çay, aslında Türkler arasında köklü bir geçmişe sahip olan ve günün hemen her anında sosyal etkileşimi teşvik eden bir içecektir. Makale, çayın Türk gastronomisindeki konuma hangi tarihî aşamalardan geçerek ulaştığına ayrıntılı bir şekilde değinmektedir. Bu çalışma, tarih ve çayın birleştiği noktalarda derinlemesine bir araştırma sunarak, çayın kökenine, dünyaya yayılışına ve bununla beraber Türk yeme-içme kültürünün bir parçası oluşuna tarih perspektifinden ışık tutmaktadır.

1. GİRİŞ

Türk yeme-içme kültürünün en önemli öğelerinden biri olan çay, millî içeceklerimizin bir sıralaması yapılması halinde şüphesiz akla ilk gelen içecektir. 20. yy'dan bu yana çayın pek çok araştırmacı tarafından dünyada suyun ardından en çok tüketilen içecek olduğu öne sürülmüştür. (McEwan, J., 1910; Walter, B., & Wiederecht, D., 2006). Biz Türkler, sabah uyandıığımızda ilk iş kahvaltının yanında içmek üzere çay demleyerek güne başlar; günün her saatinde de çay içmeye devam ederiz. Hem tek başınayken hem dostlar eşliğinde hem de misafire ikram olarak çayı hayatımızdan eksik etmeyiz. 2016'da gerçekleştirilmiş olan dünya genelinde çay tüketimi araştırmasından elde edilen verilere göre Türkiye, kişi başı yıllık 3.16 kg ile dünyada en çok çay tüketen ülke olarak tespit edilmiştir (Statista Research Department, Ocak 14, 2016). Bununla beraber, 2021 yılında Türkiye dünya çay üretim alanlarında yedinci sırada yer alırken, üretimde de %6'lık bir oranla ilk beşte yer almaktadır (TEPGE, Tarım Ürünleri Piyasa Raporu Haziran 2021). ÇAYSIAD 2030 Yılında Çay Sektörümüz Raporuna göre 2030 yılı itibarı ile kuru çay üretim artışının %153 olabileceği öngörülmektedir. Birleşmiş Milletler tahminlerine göre, küresel çay endüstrisinin 2024 yılına kadar 21,3 milyar dolar değerine ulaşması öngörülmüyor (Forbes, 2022, 19 Nisan).

Türk milleti olarak bu muhteşem içecek ile tanışıklığımız çok eskilere dayanmıyor gibi görünse de aslında atalarımızın bu içeceği

“Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular ışığında çayın tarımını yapan ve tüketen ilk toplum olduğu görülen Çin medeniyeti ile mevcut tarihî komşulukları ve münasebetleri üzerinden, atalarımızın da bu içeceği dünyada ilk tanıyan milletlerden biri olduğu söylenebilir.”

bildiğini ve yüzyıllar sonra tekrar keşfettiğimizi söylemek daha doğru olacaktır. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular ışığında çayın tarımını yapan ve tüketen ilk toplum olduğu görülen Çin medeniyeti ile mevcut tarihî komşulukları ve münasebetleri üzerinden, atalarımızın da bu içeceği dünyada ilk tanıyan milletlerden biri olduğu söylenebilir. Türklerin Batıya göç eden boyları ise Çin coğrafyası ile münasebetleri azalsa da İpek Yolu üzerinden devam eden ticaret sayesinde çay, belli zümreler tarafından tüketilmeye devam etmiştir (Li, Chris Wen-Chao, 2019).

Çay bitkisi botanik biliminde *Camellia sinensis* olarak listelenmiştir ve o zamandan beri bu isim değişmeden kalmıştır. *Camellia* / *Kamelya* adı, büyük olasılıkla Asya'da seyahat ederken bitki toplayan bir Cizvit misyoneri ve eczacı olan Georg Josef Kamel'e atfen verilmiştir.

16. yy'dan sonra Batılıların erken sömürgecilik ve yağmacılık faaliyetleri üzerine yeni deniz ticaret yolları keşfetmeleri yüzünden İpek Yolu'ndaki ticaretin azalması ile çaya iyice yabancılaşmış olduk. Fakat, Çin ve Japonya'ya yeni keşfettikleri deniz rotaları ile ulaşan Batılıların da bu leziz içeceklerle tanışmaları uzun sürmemiş, müptelası oldukları çay yapraklarını Batıya ve Amerika kıtasına taşıdıkları gibi Osmanlı İmparatorluğu'na da satmaya başlamışlardır. Uzun yıllar bu ticaretin dışında kalan ve ağırlıklı kahve tüketimine yönelen Türkiye'de çay üretimi ve ticareti fikri ise 19. yy sonlarında Osmanlı İmparatorluğu döneminde çayla yeniden tanışılması üzerine yabancı kaynaklardan edinilen bilgilerle ortaya çıkmıştır. Fakat asıl ilerleme Cumhuriyet döneminin Ziraat Genel Müdürü Zihni Derin'in 1923'te Doğu Karadeniz'de çay bahçeleri kurma girişimleri ile çay yetiştiriciliği ve tüketiminde ciddi bir atılım ve başarı kaydedilmesi sonucu gerçekleşmiştir.

Makalemizde, gastronomi kültürümüzün önemli bir parçası olan çayın kökenini ve tarihî serüvenini; daha sonra Türk tarihindeki yerini ve Türklerin çayla tanışmalarının geçmişini anlatacak, bunu yaparken, kadim kaynaklardan ve bulgulardan çayın eski devirlerdeki üretim yöntemleri ve tüketim kültürünü aydınlatmaya çalışacağız. Daha sonra, çayın yakın dönem tarihçesine; dünyaya yayılışı ve ülkemizde yetiştirilişi ve modern çay kültürümüzün doğuşuna değineceğiz. Türk gastronomisine meraklı olan her araştırmacı için kültürümüzle bu denli özdeşleşmiş bu şifalı içeceğin geçmişini kavramak oldukça önemlidir.

2. ÇAY

13.yy'a ait, Lu Tong'u çay demlerken tasvir eden bir resim.

Dünyanın En Büyük Yabani *C.sinensis* Ağacı. Yunnan eyaletinin Zhengyuan ilçesindeki Qianjiazhai adlı bir dağ köyünde bulunan çay bitkisi, dünyanın en büyük yabani *C.sinensis* ağacı olarak kabul edilmektedir. 25,6 metre yüksekliğe sahip olan ağacın 2.700 yaşında olduğu tahmin edilmekte.

2.1 Çay nedir

İnsanoğlunun, bilhassa şifa amacı ile bitkileri kaynatıp içmesinin geçmişi muhtemelen medeniyet tarihi kadar eskidir. Çay bitkisinin insanoğlu tarafından keşfedilmesi de diğer bitkilerde olduğu üzere bu bitkiyi belki tesadüfen çiğnemeye başlamaları, belki de çevrelerindeki canlıların yediklerine şahit olmaları üzerine tıbbi faydalarının farkına varmaları ile olmuştur (Heiss ve Heiss, 2007). Bitkinin hem antiseptik özelliğe sahip olması hem de kaynatılıp suyu içildiğinde insanı rahatlatan ve bilincini açık tutup uyanık kalmasına yardımcı olan doğası insanoğlu tarafından çok erken çağlarda farkedilmiştir. Çay, o denli yaygın tüketilmektedir ki, benzerliği sebebiyle bitkiler kaynatılarak hazırlanan bütün içeceklerle de adını vererek "bitki çayı" kavramı doğmuştur. Ancak bu çaylar makalemizin konusunu oluşturmamaktadır. Makalemiz, anavatanı Güneydoğu Asya olan, çaygiller (*Theaceae*) familyasına ait ve bilimsel adı "*Camellia sinensis*" olan bitkiden elde edilen; kaynatıldığı veya ılık suda bekletildiğinde güzel kokulu bir lezzet bırakan ve tıbbi faydaları bulunan "çay" bitkisini ele almaktadır. Siyah çayımızın dışında var olduğunu söylediğimiz ve yazımızda irdedeceğimiz bütün çay türleri de bazı yerel istisnalar hariç işte bu *Camellia sinensis* bitkisinden elde edilmektedir.

Yeme ve içme insanoğlu için mecburi bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın giderilmesinde birey ister istemez toplumsal etkileşime girer. Çoğu zaman bu durum onu sosyalleşmeye götürür. İşte bu zaruri ihtiyacın karşılanması sırasında keşfedilmiş olan çay bitkisi, bu ihtiyacı gidermenin ötesine geçerek zamanla bir içme ve yeme kültürüne dönüşmüş, çay kültürü, en parlak dönemlerinde törenlerin bir parçası, hatta başrol oyuncusu haline gelmiş ve sosyalleşmenin önemli bir aracı olarak önemini günümüze dek sürdürmeye devam etmiştir. Alkolsüz içecekler içerisinde Ortadoğu ve sonra Batı'da kahve ve Orta Amerika'da kakaonun haricinde bu bakımdan çay ile kıyaslanabilecek başka içecek yoktur. Ayrıca, insanoğlunun içki, tütün v.b çoğu keyif maddesinden farklı olarak çayın sağlık üzerine bir zararı bulunmadığı gibi, pek çok bedensel faydayı da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla çay, hem bir içecek olarak hem de yüzyıllar içinde meydana getirdiği kültürü ile gastronomi dünyası için daha derin araştırılması ve öğrenilmesi gereken bir alandır.

Bitkinin hem antiseptik özelliğe sahip olması hem de kaynatılıp suyu içildiğinde insanı rahatlatan ve bilincini açık tutup uyanık kalmasına yardımcı olan doğası insanoğlu tarafından çok erken çağlarda farkedilmiştir.

Encyclopedia Britannica'da çay şu şekilde tanımlanmıştır:

"Çay, *Camellia sinensis* çay bitkisinin genç yapraklarının ve yaprak tomurcuklarının taze kaynamış suda demlenmesiyle elde edilen içecek."

TDV İslam Ansiklopedisi'nde ise tanımı aşağıdaki şekildedir:

"Çaygiller (*theaceae*) familyasından aynı adı taşıyan bitkinin yapraklarının haşlanarak kaynatılmasıyla elde edilen, genelde sıcak olarak tüketilen, tadı buruk, kırmızı renkli ve özel kokulu bir içecektir."

Ansiklopedik tabirler çayın fiziki tanımını ortaya yalın bir biçimde koymaktadır. Fakat çay yalnızca bu sade tabirlerle yeretince anlatılabilir mi? Neyse ki, çayın her yudumda insana hissettirdiklerini, çayın ruhu besleyen o muntazam yanını kadim bir çay ustası ile bir şairin dilinden okuma şansına sahibiz. Günümüzden 1200 sene önce yaşamış ve Çin'de çay üzerine günümüze ulaşmış ilk detaylı eser olan Chá Jīng'i kaleme almış olan büyük çay ustası Lu Yü (733–804)'ye göre:

"Çayın işlevi, serinletici doğası nedeniyle insanın vücudundaki harareti azaltmaktır. İçsel gelişimine kendini adanmış, erdemli ve tevazu sahibi insanlar için en uygun içecektir. Susuzluk ve hararet hissine, göğüs sıkışmasına, baş ağrısına, göz kuruluğuna, dört uzuvdaki ağrılara ve tüm eklem rahatsızlıklarına iyi gelir. Dört beş

yudumu bile kaymak veya nektar ile aynı kıyastadır.”
(Lu Yü, Cha Jing, 1. Bölüm)

Meegahakumbura ve arkadaşları (2016) tarafından yapılan demografik modellemeden elde edilen sonuçlar, Çin cinsi çay ve Assam cinsi çayın ilk olarak 22.000 yıl önce son buzul çağında birbirlerinden ayrıştığını; Çin Assam tipi çay ile Hint Assam tipi çayın ise 2770 yıl önce birbirlerinden ayrıştığını göstermiştir.

Lu Yü'nün çağdaşı sayılabilecek Çinli şair Lu Tong (795-835) ise “Yedi Fincan Şiiri” adlı şiirinde çayı şu mısralarla anlatıyor:

“İlk fincanı dudaklarımı ve boğazımı ıslatır;

İkinci fincanla yalnızlığımın sıkıntısını dindirir;

Üçüncü fincan çorak bağırsaklarımı arar ama,

Tek bulacağı beş bin tomar kitaptır.

Dördüncü fincanla hafiften terlerim;

Ve hayatın tüm adaletsizlikleri gözeneklerimden süzülüp gider.

Beşinci fincanda etimi ve kemiklerimi arındırır;

Altıncı fincan çağırır beni ölümsüzlüğe.

Yedinci fincan içilemez,

Zira serin rüzgârın nefesi bünyemde can bulur.”

2.2 Çay bitkisi

Çay, tropikal iklimlerde iyi yetişen çok yıllık odunsu bir çalı veya küçük bir ağaç diyebileceğimiz bir bitkidir. Yağışı bol ve sıcak olan yerlerde yetişebilir. Yaprakları parlak yeşil olup uçları tırtıklıdır. Çiçek açmasına izin verildiğinde, bitki parlak sarı organları olan küçük beyaz çiçekler üretir. Meyvesinin sert yeşil bir kabuğu ve yuvarlak, kahverengi bir tohumu vardır (Ranatunga M., 2019). Dünya genelinde çay bitkisinin yetiştirildiği ülkeler geniş enlem dereceleri arasında dağılım göstermektedir. Kuzey Yarım Küre’de yaklaşık 42 enlem derecesinden Güney Yarım Küre’de 27 enlem derecesine kadar çay bitkisi yetiştirilmektedir. Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Türkiye’de başarılı bir şekilde yetiştiriliyor olabilmemesinin sebebi ise buralarda mikroklima oluşması ve bitkiye gelişmesi için uygun ortamın sağlanabilmesidir. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde uygun koşulların oluşmasında, bölgeyi kuşatan ve yüksekliği 3000 metreyi geçen sıra dağların etkisi büyüktür. Gürcistan’da Kafkas sıra dağları karadan gelen soğuk ve kuru rüzgârlara set oluşturup bölgede sıcaklığın düşmesini önlerken denizden gelen nemli rüzgârları

tutarak yağmur şekline dönüşmesine neden olmaktadır (Alikılıç D., 2016).

Üstad Lu Yü’ye göre:

“Çay, güneyin muazzam ağaçlarındandır. Bir chî, iki chî hatta bazen birkaç chî uzunluğa erişebilir. Bāshān ve Xiāchuān bölgelerinde iki adamın kollarını birleştirerek sarılabileceği çapta olanları vardır. (Bunlar) dalları budanarak (zarzor) toplanır. Ağaç (diğer) kamelya türlerine benzer. Yaprakları gardenyayı andırır. Çiçekleri beyaz çalı gülleri gibidir.” (Lu Yü, Cha Jing, 1. Bölüm)

Solda, Çin’in Yünnan Eyaleti ve sağda Hindistan’ın Assam Bölgesi.

Bilimsel ismi *Camellia sinensis* olan çay bitkisinin bu ismi 1753 yılında İsveçli Carl von Linné adlı botanistin çığır açan eseri *Species Plantarum*’da yaptığı adlandırma üzerine aldığı söylenilebilir; von Linné başlangıçta eserinin birinci cildinde çaydan *Thea sinensis* olarak bahsetmiştir; 2. ciltte ise *Camellia sinensis* olarak nihai biçimde adlandırmıştır. Böylece, çay bitkisi botanik biliminde *Camellia sinensis* olarak listelenmiştir ve o zamandan beri bu isim değişmeden kalmıştır. *Camellia* / Kamelya adı, büyük olasılıkla Asya’da seyahat ederken bitki toplayan bir Cizvit misyoneri ve eczacı olan Georg Josef Kamel’e atfen verilmiştir. Kamel’in, 1683-1700 yılları arasında Filipinler’den Avrupa’ya bitkiler gönderdiği bilinmektedir ve daha sonra Latince adı olan Camellus’u kullanarak bu bitkiler hakkında yazılar kaleme almıştır (Tea Leaf Journal, 2022). Adlandırmanın *Sinensis* kısmı ise Çin’in Latin ve Grekçe adı olan “Sinae” kökünden gelmesinin yanı sıra bitkinin anavatanına vurgu yapmaktadır. Ayrıca, özellikle dağlık alanlardaki melezleşme sonucu ortaya çıkmış olan *camellia taliensis*, *camellia japonica* L., *camellia reticulata* Lindl, *camellia olifera* Abel v.b. gibi melez türleri de vardır.

Bugün, Kamelya ailesinin tanımlanmış 220’den fazla türü tespit edilmiştir. Fakat yalnızca *Camelia sinensis* ve Çin’in güney bölgelerinde kısıtlı olarak *Camelia taliensis* gibi yabani kuzenleri çay üretiminde kullanılır. *Camellia japonica* gibi diğer Kamelya türleri daha gösterişli çiçekler açmaları sebebiyle bahçelerde süs bitkileri olarak kullanılmaktadır (American Camellia Society). Bizim *Camellia Sinensis* ise süs bitkisi olmaya hak kazanamamış olsa da insanoğluna çayı sunarak bütün kuzenlerinin arasından sıyrılmıştır. Genel olarak çay bitkisi iki ana varyasyona ayrılır: Ilıman bölgelerde yetişen küçük yapraklı bitki ve tropikal bölgelerde yetişen büyük yapraklı bitki. Bununla birlikte, ara türler de

bulunmakta ve oldukça yüksek çevresel farklılıklardan dolayı çeşitli çay yaprağı türleri üretilmektedir (Hashimoto, 1984).

Günümüz sınıflandırmalarına göre *Camellia sinensis* türü içinde üç cins bulunmaktadır. Bunlar, *C. sinensis* var. *sinensis* (Çin bitkisi) ve *C. sinensis* var. *assamica* (Assam bitkisi)'dir. Üçüncü cins ise *C. assamica*'nın bir alt cinsi olarak Kamboç cinsi olarak adlandırılmaktadır ve 2016'da *C. sinensis* var. *lasiocalyx*. adı ile tanımlanması önerilmiştir (Ranatunga M., 2019). *C. sinensis* dışında, Çin'de yetişen ve *Camellia* sect. *Thea* türü on bir tür daha bulunmaktadır ve bazıları Yünnan'da içecek "çay" olarak kullanılmaktadır (Ming, 2000; Ming ve Bartholomew, 2007). *C. taliensis* ise Çin'in Yünnan bölgesinde (adını yetiştirdiği Dali şehrinden almıştır) *C. sinensis* var. *assamica*'nın evcilleştirilmesi ve ıslahında rol aldığı öne sürülen evcilleştirilmiş çayın yakın bir yabani akrabasıdır (Liet al., 2015).

Kültür çay ağacı ise, insanoğlu tarafından yabani çay ağaçlarının özenle seçilmesi ve yetiştirilmesi yoluyla oluşturulan, diğer çay ağaçlarının sahip olmadığı veya aynı bitki üzerinde bulunmayan özelliklere sahip yeni bir çay ağacı türünü ifade eder.

Çay yapraklarında flavonoidler, aminoasitler, vitaminler, alkaloidler ve polisakkaritler dâhil olmak üzere 700'den fazla kimyasal bileşen (Thomas et al. 2006) ve 500'den fazla lezzet bileşiği tanımlanmıştır (Rawat ve Gulati, 2008). Bunların çoğunun antidiyabetik, antikanser, anti-obezite, yaşlanma karşıtı ve antihistaminik olduğu öne sürülmektedir (Sharangi, 2009). Bu özelliklerinden ötürü birçok hastalık için tedavi edici bir içecek olarak da tüketilmektedir. Dünya çapında günde bir buçuk milyar bardaktan fazla çay tüketildiği ve kişi başına düşen çay tüketiminin 120 ml/gün olduğu tahmin edilmektedir (Mc Kay ve Blumberg, 2002).

2.3 Çay bitkisinin menşei

Meegahakumbura ve arkadaşları (2016) tarafından yapılan demografik modellemelerden elde edilen sonuçlar, Çin cinsi çay ve Assam cinsi çayın ilk olarak 22.000 yıl önce son buzul çağında birbirlerinden ayrıştığını; Çin Assam tipi çay ile Hint Assam tipi çayın ise 2770 yıl önce birbirlerinden ayrıştığını göstermiştir. Bitkinin anavatanının Çin'in Güneyi mi, yoksa Hindistan'ın Kuzeydoğusu'ndaki Assam ya da Burma veya Kamboçya mı olduğu konusundaki tartışma ise botanistler arasında kesinlik kazanmamış olmakla beraber, küçük ve büyük yapraklı iki sınıfa ayrılabileninden, araştırmacılar en başta bitkinin iki farklı anavatanı olabileceği tezini öne sürmüşlerdir. Fakat, Yamamoto ve arkadaşları (1997) tarafından iki çeşidin de aynı kromozom

sayısına (n=15) sahip olduğu ve birbirleriyle kolayca melezlenebileceği açıkça ortaya konulmuş olduğundan yapraklardaki bu farklılığın menşe farklılığı ifade etmek zorunda olmadığı belirtilmiştir.

3200 yaşındaki Jinxiu Çay Kralı'nın bir fotoğrafı.

Bazı botanistlerin bulguları *Camellia*'nın en eski fosil kayıtlarının Japonya'daki *C. avensis* veya Bulgaristan'daki *C. abchasic*'ya ait olduğunu gösterse de (Journal of Plant Research, Eylül 2016), Huang, Jin, Quan ve Oskolski (2016), Güney Çin'in Guangxi Eyaletindeki Nanning Havzasının üst Oligosen dönemden kalma Yongning Formasyonundan iyi korunmuş bir bitki fosili üzerinde yaptıkları çalışma ile Kamelya cinsine ait en eski üyeyi keşfettiklerini duyurmuşlardır. *Camellia nanningensis* adını verdikleri fosil günümüzden 23 milyon yıl öncesine tarihlenmektedir. Dolayısıyla genel olarak Kamelya soyunun menşeinin Çin'in güney bölgeleri olduğunu söylemek mümkündür.

Kingdon-Ward (1950) çay bitkisinin kökeninin Hint Burması, Tibet ve Yünnan'ın birleştiği bölgede olduğunu varsaymıştır. Chen Chuan ve Chen Cheng-kou (1979) yabani çay bitkilerinin genetik karakterini incelemiş ve çayın kökeninin büyük yapraklı bir çeşidin üretildiği Yünnan'da olduğunu öne süren biyokimyasal analizler yapmışlardır (Hashimoto, 1984). Duke (1983), çok sayıda araştırmadan sonra *Camellia sinensis*'in Asya'nın Güneybatı bölgesine, daha doğrusu Çin'in güney bölgesine özgü olduğunu belirtmiştir. Meegahakumbura ve arkadaşları (2016) tarafından yapılan bir çalışmada Çin tipi çayın en olası menşe bölgesi olarak Güney Çin (Fujian, Yünnan, Jiangxi, Hunan ve Guizhou) gösterilmiştir. Yünnan ve Sichuan bölgesinde büyük miktarda binlerce yıllık *Camellia sinensis* ve *Camellia taliensis* ağaçlarının bulunmuş olması bitkinin menşeinin bu bölge oluşuna dair güçlü bir kanıt sunmaktadır (Guan, 2020).

Çin Çay Topluluğu eski başkanı Wu Juenong'a göre ne güney Sichuan ne de kuzey Yünnan buzul çağından etkilenmiştir; bu nedenle birçok eski bitki bu bölgede

hayatta kalabilmiştir. Dolayısıyla, çayın çıkış yeri, güney Sichuan'dan batı Hunan ve kuzey Guangxi'ye kadar uzanan Yun-gui platosudur (Hashimoto, 1984). Bu bölgedeki diğer yabani akrabalarından gelen doğal karışımlar, muhtemelen yüksek gen çeşitliliğine katkıda bulunmuş olabilir. Örneğin, Çin Assam tipi çay örneklerinin yaklaşık %50'sinde Çin Assam tipi çay ve *C. taliensis* arasında genetik bir karışım tespit edilmiştir (Meegahakumbura ve diğerleri, 2017).

İngiliz sömürgeciler 19.yy'da Assam'da daha kalın yapraklı çay bitkilerinin de yetiştiğini farketmiş ve Singpho kabilesi tarafından ekiminin yapıldığını gözlemlemişlerdir (Sarmah, 2018).

Son yıllarda yapılan saha araştırmalarında, Çin'in Yunnan eyaletinin Lincang şehrinde bulunan Büyük Kar Dağı'nda yetişen binlerce büyük ve eski *C. taliensis* ağacı keşfedilmiştir. Bu büyük yabani çay ağaçlarının çoğu deniz seviyesinden 2,700 metre yükseklikte dağılım göstermektedir. Yerel yönetim tarafından verilen istatistiklere göre, gövde yüksekliğinde çapı 50 cm'den fazla olan 10.000'den fazla yaşlı *C. taliensis* ağacı bulunmaktadır. Bu yaşlı ağaçların birçoğunun yüksekliği 15 metreden fazladır. Bazı eski ağaçların yaklaşık 2.700 yaşında olduğu tahmin edilmektedir. Çok sayıda yaşlı *C. sinensis*'in keşfedildiği bir bölge ise Yunnan'daki Bingdao Köyüdür. Köyde, kadim zamanlarda dikilmiş binlerce çay bitkisi vardır ve bu eski ağaçlardan bazılarının 1.000 yaşından büyük olduğu söylenmektedir, ayrıca hâlen üretkendirler (Guan, 2020). Uluslararası Tarihî Kamelyaları Koruma Komitesi ICS 2018 yılında resmen kurulmuştur. 2019 yılında ikinci komite toplantısı Çin'in Guangzhou kentindeki Conghua'da yapıldı. Toplantı sırasında Tarihî Kamelya Koruma Deklarasyonu (Apoliu Deklarasyonu) ilan edilmiştir (ICS Web sitesi).

Kültür çay ağacı ise, insanoğlu tarafından yabani çay ağaçlarının özenle seçilmesi ve yetiştirilmesi yoluyla oluşturulan, diğer çay ağaçlarının sahip olmadığı veya aynı bitki üzerinde bulunmayan özelliklere sahip yeni bir çay ağacı türünü ifade eder. Özetle, doğal ve yapay seçilimin ürünüdür. En eski kültür *C. sinensis* ağacı, yine Yunnan eyaletinde, Fengqing ilçesindeki Xiangzhuqing'de bulunan ve "Jinxiu Çay Kralı" adı verilen ağaçtır. "Yaşayan fosil" denilebilecek bu çay ağacı 10,6 metre yüksekliğe ve 1,85 metre genişliğe sahiptir. Bu ağacın yaşının yaklaşık 3.200 yıl olduğu tahmin edilmekte olup bugüne kadar dünyada dikilmiş en eski çay ağacıdır (Guan, 2020).

Bunun yanı sıra, *Camellia* cinsindeki türlerin neredeyse tüm tohumları yağ içerir ve yemek pişirmek için kamelya yağı kullanımına dair deliller Han Hanedanlığı'na (yaklaşık M.Ö. 200) kadar uzanmaktadır. Yaklaşık on türü yağ üretimi için yaygın olarak yetiştirilen türlerdir. En popüler kültür türle-

ri *C. oleifera*, *C. kissi*, *C. gigantocarpa*, *C. semiserrata*, *C. polyodonta*, *C. chekiangoleosa*, *C. reticulata f. simplex*, *C. crapnelliana*, *C. grijsii*, *C. gauchowensis*'tir.

Özet olarak, çayın menşei Çin'in güneybatısında bulunan Yunnan ve güney Sichuan'dan başlayıp Burma'nın bir kısmı ve Hindistan'ın Assam bölgesine doğru uzanan alanı kapsamaktadır. Çayın evriminin genel adımları ise şu şekilde gerçekleşmiştir: Yabani tip – insan evcilleştirmesi ve ekimi yabani tip – geçiş tipi – kültür tipi.

3. ÇAYIN TARİHİ

Çay bitkisinin kökeni (Hoshikawa 1978). Rakamlar bitkinin oklarla gösterilen bölgelere yayıldıkları yüzyılı ifade etmektedir.

3.1 Çayın keşfi

Çin ile beraber dünyanın en büyük çay üreticilerinden biri olması sebebiyle bazen bu içeceğin kökeninin Hindistan zannedildiğine rastlamak mümkündür. Belirttiğimiz üzere, çay bitkisinin yalnızca *C. sinensis* var. *Assamica* cinsi kısıtlı biçimde Hindistan'ın kuzeybatı bölgesindeki Assam'da yetişmekteydi. İngiliz sömürgeciler 19.yy'da Assam'da daha kalın yapraklı çay bitkilerinin de yetiştiğini farketmiş ve Singpho kabilesi tarafından ekiminin yapıldığını gözlemlemişlerdir (Sarmah, 2018). Charles Alexander Bruce tarafından 1820'ler ve 1830'larda keşfedilen çok sayıda çay arazisinin, yabani Assam bitkisi değil, Singpholar gibi göçebe dağ kabileleri tarafından terk edilen ekili çay kümeleri olduğu düşünülmektedir. Bu kabileler genellikle "jhumming" olarak bilinen ve bakir bir alanı temizleyip birkaç yıl boyunca mahsul yetiştirdikten sonra yeni bir ekim için başka bir bakir alanı temizlemek üzere terk ettikleri bir ekim sistemini uyguluyorlardı (Baruah, 2015).

Fakat Çin'den gelen çay haricinde Hint tarihinde Assam'daki bu bitkinin tüketilişine dair tarihî kayıtlar bulunmadığından geçmişi iyi belgelenememiştir. Örneğin, ilk kez Albay Latter 1815'te Assam kabileleri arasında çay içme alışkanlıklarını fark ettiğini bildirmiştir (Griffiths, Sir Percival, 1967). Her ne kadar, 1662'de Mandelslo Hindistan'da geçirdiği her gün hem yerli halkın hem de İngiliz ve Hollandalıların istisnasız çay tükettiğini (Achaya, 1997) ve John Ovington, 1689'da

yazdığı seyahatnamesinde Hindistan, Surat'taki halk tarafından şekersiz ya da az miktarda limonla karıştırılarak çay tüketildiğini ve bazen içine bazı baharatlar eklenmiş çayın baş ağrısı ve sızıya karşı kullanıldığını kaydetse de burada bahsettikleri çayın Çin'den gelen çay olduğu düşünülmektedir (Zhang ve diğerleri, 2020).

İddiaya göre kitabın bir bölümünde Shennong, etkilerini görüp kaydetmek üzere yüzlerce yabani otu çiğnemiş, bazen günde 72 farklı zehirle karşılaşmış, bunları çay ile bünyesinden atmıştır.

Öte yandan, çayın menşei başlığı altında ortaya koyduğumuz üzere, öncelikle başta Yünnan eyaleti olmak üzere Çin'in güney ve güneybatı bölgelerinde bulunan binlerce yıllık yabani çay ağaçları çayın menşeinin bu bölge olduğuna dair güçlü bir delil sunmaktadır. Buna ek olarak, 3000 yıllık evcilleştirilmiş *Camellia sinensis* ağaçlarının bölgedeki varlığı da insanoğlunun çay bitkisini keşfedip ehlileştirmeye en az 3000 ila 3500 sene önce başladığını gözler önüne seriyor. Bunlara istinaden, Yü ve Chen (2001) tarafından, Çin'in Yünnan Eyaleti'nin muhtemel bir evcilleştirme merkezi olabileceği öne sürülmüştür. Heiss & Heiss (2007) de çaya olan farkındalığın Yünnan ve çevresinde başladığı konusunda hemfikirlerdir. Assam'daki durum ise, tüm bunlardan hareketle, *Assamica* ve *Sinensis* bitkileri arasındaki ayrışma göz önüne alındığında daha geç bir dönemde bağımsız bir şekilde gerçekleştiği ya da Doğu'dan gelen farkındalık sonucunda ortaya çıktığı şeklinde özetlenebilir.

Çin tarih yazıcılığında ise çayın kökeni konusu pek iyi ispatlanabilmiş değildir. Çin yazısının yapısı ve çay için kullanılan farklı isimlerin varlığı nedeniyle de antik kaynaklardaki birtakım terimlerin gerçekten de çayı mı yoksa başka bir bitkiyi mi kastettiği hususunda fikir birliği oluşturulamamaktadır. Lu Yü'nün kitabının girişinde okuyucuyla ilk önce şu önemli bilgi paylaşılmaktadır:

"Çin dilinde çay kelimesi '茶' chá bazen ot anlamına gelen '艸' radikali ile, bazen ağaç anlamına gelen '木' radikali ile ve bazen de her ikisinin de birleşimi ile yazılır; '茶' chá, '檟' jiǎ, '蔎' shè, '茗' míng, '荈' chuǎn olmak üzere farklı adlandırmaları vardır" (Cha Jing, 1. Bölüm).

Dolayısıyla bu kelimelerin antik metinlerdeki anlamları ile daha sonraki çağlardaki anlamlarının aynı olup olmadığı sorunsalı ortaya çıkmaktadır.

Örneğin, M.Ö. 8. yy'a ait şiirler kitabı Shijing'de ve sonraki döneme ait eserlerde yazılışı "茶" chá'ya çok benzeyen fakat "荼" tú şeklinde okunan bir bitki tespit edilmiştir. Bazı araştırmacılar "茶" chá'nın 8.yy Tang Hanedanı'nda ortaya çıkmış olmasına dayanarak "茶" tú'nun bunun eski adı olduğunu ileri sürmüşse de di-

ğer araştırmacılar bunun beyaz hindiba ve devedikeni benzeri bir bitki olduğunu söylemektedir (Benn, 2015). Nitekim tú'nun geçtiği bu antik dönem metinlerinin hiçbirinde bitkinin çaya benzer bir şekilde tüketilişi ile ilgili bir tabir tespit edilememiştir.

Shennong efsanesi üzerine bir resim çalışması.

Neticede, insanlar daha çok, belki kulağa da hoş gelmesinden kaynaklı olarak çayın keşfinin efsane yanını dikkate almayı tercih etmişlerdir. Öyle ki, bu anlatı pek çok milliyetten farklı yazar tarafından benimsenmiştir. Örneğin *The Tea Book* (Dawn, 1995), *All the Tea in China* (Chow & Kramer, 1995) ve *Dünyada Çayın Tarihi ve Gelişimi* (Demirci ve Üstün (2013), *Camellia Sinensis – Tea* (Gómez, 2018) vb. pek çok eser çayın tarihini aşağıda değineceğimiz efsane ile başlatmışlardır.

Efsaneye göre, M.Ö. 2737'de efsanevi imparator Shennong'un bir gezintisi esnasında kendisi için kaynatılan sıcak suyun içerisine kaza eseri çay yapraklarının düşmesi ve imparatorun oluşan bu içeceğin lezzetini beğenmesi ile çay tesadüfî bir şekilde keşfedilmiş olur (Dawn, 1995). Bu anlatı, yalnızca Batı romantizminin bir eseri değildir. Çin'de de pek çok modern kaynaktaki aynı anlatıyı bulmak mümkündür. Fakat işin ilginç yanı, hiçbir eski eserde bu efsaneye ilişkin yazılı bir kaynak tespit edilmemiş olmasıdır. Shennong ve çayı özdeşleştiren en eski kaynak, yine çay ustası Lu Yü'ye aittir ve şöyle belirtmiştir: "*Çay, ilk defa Shénnóng zamanında içilmeye başlanmıştır.*"¹ (Cha Jing, Bölüm 6). Fakat sıcak su kaynatılırken kabın içine düşen yapraklar hikâyesinden söz etmemiştir. Yazılı bir kaynağının olmamasından da hareketle, bu anlatının modern zamanda halk arasında türediğini söyleyebiliriz.

M.Ö. 5.yy'dan itibaren Çin'de felsefî düşünce ilk altın çağını yaşamaya başlamış. "Yüz Düşünce Okulu" adı ile ifade edildiği üzere sayısız felsefî akım türemiştir. Konfüçyüs öğretisi, eskilerin faziletini diriltmek ve sadece soylu sınıfın tekelinde bir töre olmaktan öteye taşıma gayretiyle erdemli bir halk yaratma gayreti ile tezlerini Zhou Hanedanı (MÖ. 11.yy)'nın ilk hükümdarlarına ve daha önceki Shang Hanedanı'ndaki ataların örnek davranışlarına dayandırmıştır. Bazı düşünce okulları ise, tezlerine dayanak bulabilmek adına çok kadim devirlerde yaşadığı varsayılan efsanevi şahsiyetler icat etmişlerdir (Fung, 2019).

1) "茶之为饮，发乎神农氏，间于鲁周公。"

Bunlardan bazıları efsanevi erdemli hükümdarlar, bazıları ise örneğin güya içkiyi bulan Dukan; atlı savaş arabasının mucidi Xizhong veya tarımı keşfeden Shennong gibi birtakım icatlara öncülük eden büyük şahsiyetlerdir. Esasında amaç, bir mantık içerisinde gündelik hayatta kullanılan maddelerin icatları üzerine mantıklı bir açıklama sunabilmektir. Lu Yü'nün çayın icadını Shennong'a atfedişinde çayın ne kadar eski bir içecek olduğunu kestiremediğinden böyle bir yöntemle ifade etmeye çalışması mantığa uygundur.

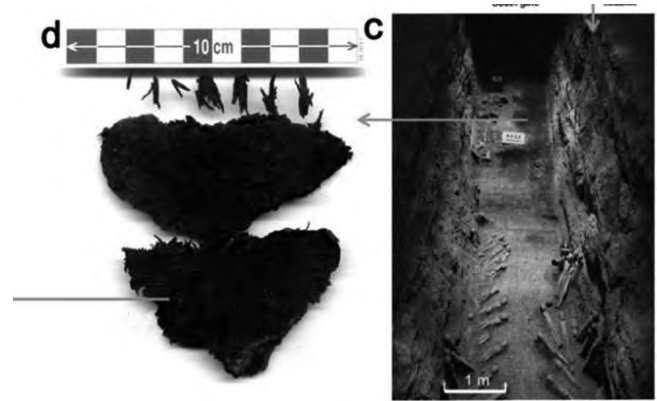
Han İmparatoru Jing (M.Ö. 188 - MÖ. 141)'in mezarlığı Yangling'de arkeologlar çayın tarihi açısından çok mühim bir keşfe imza atarak imparatorun mezarına yerleştirilmiş ve çaya benzeyen bitki kalıplarına rastladılar (Newitz, 2017).

Çay ve Shennong ilişkisine ilişkin bir başka kaynağın ise Çin'in en eski tıp ansiklopedilerinden biri olan ve M.S. 2.yy'a tarihlenen Ben Cao Jing adlı eser (Peng ve Lu, 2020) olduğu pek çok mecrada iddia edilmiştir. İddiaya göre kitabın bir bölümünde Shennong, etkilerini görüp kaydetmek üzere yüzlerce yabancı otu çiğnemiş, bazen günde 72 farklı zehirle karşılaşmış, bunları çay ile bünyesinden atmıştır.² Lu Yü'nün de iddiasını desteklemek üzere bu kitaba başvurmamış olmasından da anlaşılacağı üzere, bu da antik metinlerin birbirine uyarlanması ile uydurulagelmış bir şehir efsanesinden ibarettir. Çay Kültürü Konusunda Tarihsel Materyallerin Yorumlanmasına İlişkin Çeşitli Konular Üzerine Analiz adlı makalede Ben Cao Jing'in mevcut bütün kopyaları üzerinde yapılan araştırma sonucu eserde böyle bir efsane anlatılmadığı gibi, çay ve çayla ilişkili tek bir kelimenin bile geçmediği sonucuna varıldığı bildirilmiştir (Zhan, 2006). Aynı çalışmada Shennong'un sıcak suya düşen yaprakları içmesi efsanesinin de yazılı bir kaynağı olmadığı gibi çaya bir hikâye katma maksadıyla anonim bir şekilde yayıldığı belirtilmektedir.

Netice olarak, çayın popülerliği ve büyük bir gelir kaynağı olması bakımından, kökeni hususunda reklam veya benzeri kaygılarla halk arasında çeşitli uydurmaların yayılmış olduğu görülmektedir. Bu da çay konusuna yeni giriş yapanların kafasını oldukça karıştıran bir durum ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere, yazılı kaynaklar da hem yorum farklılıkları hem de dönemin yazarlarının kısıtlı bilgiye sahip olmalarından ötürü doğru bilgiye ulaşma konusunda zorluk yaratmaktadır.

Çay içmenin kökeninin Shennong, Zhou Hanedanı (M.Ö. 11.yy.), Qin (M.Ö. 3.yy) ve Han (M.Ö. 2.yy) Hanedanları ve Altı Hanedan (M.S. 3-6.yy) zamanında başladığına dair farklı tezler öne sürülmüştür. Bunlar arasında en hurafe olansa Shennong teorisidir (Zhang, 1995). Lu Yü, kitabında kendisinden evvel Du Yü (ölümü M.S. 311) tarafından çay üzerine Chuanfu adında çok detaylı bir

risale kaleme aldığını belirtmiştir (Cha Jing, Bölüm 5).³ Fakat bu kitap günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla M.S. 3.yy'da çayın üzerine kitaplar yazılacak derecede yaygın şekilde tüketildiğini ve buradan hareketle çayın tarihinin 3.yy'ın gerisine gitmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Han İmparatoru Jing'in mezarı ve mezarda bulunan çay kalıpları.

Bu hususta 2016'da gerçekleştirilen bir arkeolojik keşif, araştırmacıların imdadına yetişerek fiziki delil sağlamıştır. Han İmparatoru Jing (M.Ö. 188 – MÖ. 141)'in mezarlığı Yangling'de arkeologlar çayın tarihi açısından çok mühim bir keşfe imza atarak imparatorun mezarına yerleştirilmiş ve çaya benzeyen bitki kalıplarına rastladılar (Newitz, 2017). Bu kalıntılar çaya benzese de başka bir bitki olma ihtimalleri de mevcut olduğundan, araştırmacılar şüphelerini gidermek maksadıyla yaprakların kimyasal yapısını laboratuvar analizlerinde modern çay örnekleriyle karşılaştırdılar. Bu keşfe kadar, elimizdeki en erken çay kalıntıları ancak Song Hanedanı'na (10-12.yy) dayanıyordu (Fan ve diğerleri, 2012).

Testlerden çıkan sonuca göre, antik yapraklar çayda ve sadece birkaç bitkide rastlanan kafeinin bariz izlerini içeriyordu. Daha da önemlisi, sadece çay ailesindeki bitkilerde bulunan ve özellikle çayın kendisinde yüksek seviyelerde bulunan bir kimyasal olan teaninin de tespit edilmişti. Yaprakların yüzeyinde bulunan kristaller de modern çay yapraklarındaki kristallerle eşleşiyordu. Bu bakımdan, analiz edilen çayın cinsinin de içerik bakımından C. taliensis veya başka bir akrabaya değil, doğrudan C. sinensis'e ait olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, bu çayın tamamen tomurcuk kısmından üretildiği tespit edilmiştir ki günümüzde de çay üretiminde tomurcuklar en iyi kalite kabul edilirken kart yapraklar daha değersizdir (Lu ve diğerleri, 2016).

Bunun yanı sıra, Tibet'in Ngari bölgesindeki Sutlej Nehri'nin kuzey yukarı kıyısında, antik Zhang Zhung Krallığı'nın başkentinde yer alan Gurgyam Mezarlığı'nın keşfi de Çin'in çok erken çağlarda çay ihracı yaptığının fiziki kanıtlarını sunmuştur. İlk mezar 2005 yılında Gurgyam manastırının rahipleri tarafından tesadüfen keşfedilmiş ve daha sonra 2012 yılında Çinli arkeologlar tarafından bölgede sistematik bir kazı

2) “神农尝百草，日遇七十二毒，得茶而解。”

3) “《荊賦》所謂“ 煥如积雪，焯若春++數” ，有之。”

gerçekleştirilmiştir (Tong, 2014). Mezarlıkta çaya benzeyen bitki kalıntılarına rastlanmış olsa da analiz yöntemlerinin yetersizliğinden emin olunamamıştır.

Daha sonra, Lu ve arkadaşları (2016) tarafından yapılan analizlerde çaya özgü teanin ve kafein tespit etmesi ile bunların da çay yaprağı olduğu kesinlik kazanmıştır. Analizlerde, çay olarak tanımlanabilen bol miktarda kalsiyum fitolitinin yanı sıra arpa lemma fitolitleri ve birtakım tanımlanamayan bitkiler de fark edilmiştir. Bu da örneğin çay, arpa (*Hordeum vulgare*, Poaceae) ve diğer bitkilerin bir karışımını içerdiğini göstermektedir. Bu nedenle, çay tomurcukları ve/veya yapraklarının, Orta Asya'nın soğuk dağlık bölgelerinde çayın günümüzdeki gibi tuz, tsampa (kavrulmuş arpa unu) ve/veya zencefil ile karıştırıldığı geleneksel olarak hazırlanan tereyağlı çaya benzer bir biçimde tüketilmiş olması muhtemeldir (Lu ve diğerleri, 2016).

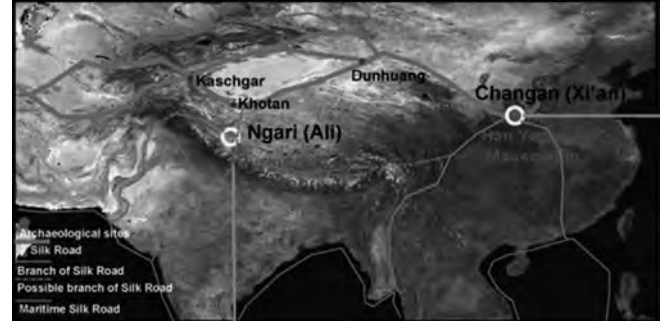
Bunun yanı sıra, Tibet'in Ngari bölgesindeki Sutlej Nehri'nin kuzey yukarı kıyısında, antik Zhang Zhung Krallığı'nın başkentinde yer alan Gurgyam Mezarlığı'nın keşfi de Çin'in çok erken çağlarda çay ihracı yaptığının fiziki kanıtlarını sunmuştur.

Bahsini etmiş olduğumuz her iki keşifte de analizler, tespit edilen bitkilerin çay olduğunu doğruluyor, fakat Tibet'te bulunan kalıbın içeriği günümüzde bu bölge halkının içtiği çaya benziyorsa da – bunların ilaç olarak kalıp halinde mi tüketildiği, yoksa sıcak suda bekletilerek içecek şeklinde mi tüketildikleri sorusuna somut bir cevap vermemektedirler. Fakat arkeoloji bir kez daha yardımımıza koşarak hem daha önceki keşiflerde saptarılan tarihi yüzyıllarca geriye çekmeyi hem de içilen çaya ilişkin en eski fiziki kanıtı gözler önüne sermiştir.

2021'de Shandong Üniversitesi'nden bir arkeolog ekibi, "Shandong Eyaleti'ndeki Xigang Mezarlığı'nda Savaşan Devletler Dönemi Mezarı No. 1'de Çay Kalıntılarının Analizi" başlıklı raporunu yayınlamaya, Zou devletine ait bu mezarda tespit edilmiş olan porselen bir kâse üzerindeki kalıntılarda gerçekleştirdikleri analizde çay örneklerine rastladıklarını duyurmuştur (Zhao & Feng (2021, 26 Kasım). Shandong Üniversitesi'nden arkeologlar ve Pekin Bilim ve Teknoloji Üniversitesi'nden bilim insanları tarafından yapılan çalışmada, bunların dünyanın en eski çay kalıntıları olduğu ve M.Ö. 453 – MÖ. 410 yıllarına tarihlendikleri bildirilmiştir (Wu (2022, 10 Ocak).

Arkeoloji ekibi, mezar odasında buldukları gömü eşyalarını temizlerken, M1:7 numaralı, ağız ters çevrilmiş porselen bir kâse fark ettiler. Kâse, gövdesi içine dolmuş olan topraktan temizlendiğinde içinde kök benzeri bir bitki tortusu ortaya çıktı. Bunun önemli bir kalıntı olabileceğini fark eden arkeologlar kâseyi ve kalıntıyı

analize gönderdiler. Pekin Bilim ve Teknoloji Üniversitesi'ndeki ilgili profesyonel araştırmacılarla birlikte çalışarak laboratuvar testleri ve analizleri gerçekleştirdi. Sonuçlar çok heyecan vericiydi, zira bu bitki kalıntısının demlenildikten sonra fincanın içinde kalan çay bitkisinin tortuları olduğu anlaşıldı (Lu ve arkadaşları, 2021).

Bahsi geçen iki mezarlığın harita üzerindeki konumları.

Shandong eyaleti, Çin'in kuzey eyaletlerinden biridir. Çayın tarımının bu bölgede yapılmıyor olmasına rağmen M.Ö. 5.yy gibi erken bir tarihte Zou devletinde çayın içecek olarak tüketiliyor olmasından hareketle, bu çayın güneydeki Wu ve Yü'e devletleri üzerinden bölgeye ulaştırıldığı, ayrıca çayın Çin'in güneyinde çok daha erken bir tarihte tüketilmeye başlandığı iddia edilebilir. Fakat henüz Çin'in güneyinde bu araştırmada olduğu gibi fiziki çay buluntularına rastlanılamamıştır (Wu, 2022, 10 Ocak).

Toparlayacak olursak, çayın kökeni ve erken yayılma şekillerine ilişkin literatürün efsaneler, anekdotlar ve gözlemsel anlatımların bir karışımından oluştuğunu, dolayısıyla efsaneyi gerçekten ayırmanın oldukça zor olduğunu tespit ediyoruz. Arkeolojik verilerin yardımlarıyla bir içecek olarak çayın keşfinin tarihini şimdilik M.Ö. 6 ila 5.yy'a yerleştirmeyi başarmış durumdayız. Fakat güney Çin'de 3000 yaşındaki kültürleştirilmiş *Camellia sinensis* bitkilerinin bulunmuş olduğunu hatırlayacak olursak, arkeolog ve tarihçilerce keşfedilmeyi bekleyen çok daha eski buluntular olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır.

3.2 Çayın yayılışı

M.S. 3.yy'da Du Yü'nün eserini yazmasından başlayarak yaygınlaşan ve 8.yy'da Lu Yü'nün çay kitabı ile ilk altın çağını yaşayan çay, bundan böyle tarihinin ikinci evresine geçecek ve Çin dışındaki Kore, Japonya, Tibet ve Türk Kağanlığı ve Abbasiler gibi topraklara yayılacaktır. Çayın bir içecek olarak toplumun bütün kesimlerine yayılmasıyla beraber, hükümet M.S. 783 yılında çaydan vergi almaya başlamıştır (Ning, 2016). Doğal olarak bu durum Tang Hanedanı ile ticari ilişki içerisinde olan ve güney Çin'de sayıları yüzbinleri bulan Arap tüccarların da dikkatinden kaçmadı (Feng & Li, 2015). Süleyman et-Tâcir, Ebû Zeyd es-Sîrâfi veya Mes'ûdî'ye ait olduğu düşünülen ve 9 ila 10.yy'da kaleme alınan Aḥbârü's-Şîn ve'l-Hind (Cilacı, 1988) ilk Çin seyahatnamelerinden

biri olmasının yanı sıra Çinlilerin çay içme geleneğini kaydeden ilk yabancı kitaptır.

"Çinliler bu bitkiye 'Sakh (çay)' derler. Bu otun kurutulmuş yaprakları yoncaninkilerden daha çoktur. Hafif, buruk bir tadı vardır ve kaynar suyla içilir. Her türlü hastalığı iyileştirmek için demlenerek içilebilir. Çay vergisi imparatorun ana geliri kaynaklarından biriydi" (Ning, 2006)

Xigang 1.No'lu mezarda bulunan çay fincanı.

Çay, Tang Hanedanı'nda edebiyatın yanı sıra resim sanatında da kendine paye edinmiş ve Çin sanatında çay partisi sahneleri ilk kez bu dönemde resmedilmeye başlanmıştır. Resimde masanın ortasına büyük bir çay tası (veya kazanı) yerleştirilmiştir ve sağ tarafta elinde uzun çay kepçesi tutan bir kadın fincanlara çay servisi yapmaktadır. Hemen onun yanında, elinde çay kasesi tutan hanım ise müziğe kendini kaptırmış görünmektedir.

Çay içme alışkanlığı yine aynı yüzyıllarda Japonya'ya yayılmış ve birkaç yüzyıl sonra burada büyük bir yaygınlık kazanarak Japon kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 805 yılında Budist rahipler Kūkai ve Saichō, hükümet destekli bir görevin parçası olarak din eğitimi almak üzere Çin'e gelmiştir. 814'te yazılan Shōryōshū'da, Kūkai'nin Çin'de geçirdiği süre boyunca çay içtiğinden bahsedilir (Sen, 1998). Japonya'ya döndüklerinde Kūkai ve Saichō sırasıyla Budizm'in Shingon ve Tendai okullarını kurmuşlardır. İkisinden birinin, bu yolculuk sırasında Japonya'ya ilk çay tohumlarını getirdikleri düşünülmektedir (Heiss ve Heiss, 2007).

Kuikū Kokushi risalesinde, 815 yılında bir Budist başrahibin Japon İmparator Saga'ya çay ikram ettiğini kaydetmektedir. Bu, Japonya'da çay içildiğine dair en eski güvenilir atıftır. Daha sonra imparatorun başkent yakınlarında beş çay tarlası kurulmasını emrettiği söylenmektedir (Chow & Kramer, 1995). Nitekim İmparator Saga'nın hükümdarlığı, çay tutkusunu da içeren Çin hayranlığı ile ön plana çıkmaktadır (Sen, 1998).

Çayın Japonya'ya girişi esas olarak üç aşamada gerçekleşmiştir. İlki, 805 yılında Çin'e öğrenmeye gitmiş olan Saichō ve diğerleri tarafından yapılmıştır. Bu devirde içilen çay bir tür kalıp (tuğla) çayıydı ve sadece sınırlı sayıda olmak üzere yüksek zümre tarafından tüketilirdi.

İkincisi, 1191 yılında Zen Üstadı Eisai'nin Song Hanedanı Çin'inde popüler olan çayı getirişidir. Bu çay aynı zamanda Çin tarzı Matcha üretmek için toz haline getirilen bir tür tuğla çayıydı. Eisai, 1210 yılında Kissa Yōjōki adında çay hakkında her şeyi, özellikle sağlık konusundaki faydalarını açıklayan ve insanların çay hakkında bilgi sahibi olmasını sağlayan Japonya'nın ilk çay kitabını kaleme almıştır. Ayrıca getirdiği çay tohumları, Kyushu'nun kuzeyinde dikilmiş ve fideler Japonya'nın diğer bölgelerine nakledilmiştir. Bundan ötürü Japon çayının "atası" olarak kabul edilmektedir (Sakata, 2007).

M1:7 numaralı, ağzı ters çevrilmiş porselen bir kâse fark ettiler. Kâse, gövdesi içine dolmuş olan topraktan temizlendiğinde içinde kök benzeri bir bitki tortusu ortaya çıktı.

Üçüncü ve son aşama ise İngen adlı Zen Üstadının Ming Hanedanlığı dönemindeki (M.S. 15.yy) demir sac-larda pişirilen ve bir çaydanlıkta demlendikten sonra servis edilen yeşil çayı Japonya'ya tanıtmaları ile olmuştur. Böylece Kyoto'da Sencha'nın (煎茶) icadıyla 3. aşama sonuçlanmış olur (Sakata, 2007).

Çin çayının Asya'ya yayılmasında Japonya ve Kore ilk başarılı olanlardı. Kore yarımadasında da hemen hemen aynı yıllarda çayla ilgili kayıtlara rastlamaya başlıyoruz. 828 yılında Şilla Kralı Heungdeok'un Tang İmparatorluğu'ndan dönen elçisi Kim Daeryom'un getirdiği tohumları Jirisan dağına ekilmek üzere göndermesiyle çay Kore'de yayılmaya başlamıştır (Wang ve Feng, 2014). Birleşik Şilla döneminin (M.S. 8 ila 9.yy) sarayının bulunduğu yerde bulunan toprak kaplar, üzerlerinde çay için kullanıldıklarını gösteren yazıtlar taşımaktadır. Ayrıca, Koguryo Krallığı'ndan kalma 5 veya 6.yy'a tarihlenen Gakjeochong mezarındaki bir duvar resminde hükümdar ve ona refakat eden iki bayanın çay içerken tasvir edildikleri öne sürülmektedir (Barnes, 2014).

Goryeo Krallığı döneminde çayın popülerliği, kraliyet sarayı ve Budist tapınakları için porselen üretimini arttırdı. Hükümete bağlı Çay Odası (Dabang) kraliyet ailesinin çay sefasını kolaylaştırmak amacıyla kraliyet düşünleri, cenazeler, taç giyme törenleri ve diplomatik resepsiyonlar gibi önemli ulusal etkinliklerde çay ayinlerini yönetmiştir (Barnes, 2014).

Ortadoğu'ya bakacak olursak, 9. yüzyılda Guangzhou limanına seyahat eden İranlı tüccar Süleyman el-Tacir'in seyahatnamelerinde çaydan bahsedilmiş ve İranlı bilgin El-Biruni'nin (973-1050) Kitâbu's-seydana adlı eczacılık eserinde çay içeceği tanımlanmıştır (Zanini, 2019). Fakat ticareti kısıtlı olduğundan tüketimi de fazla yaygınlaşmamıştır.

10. yy'da Çin'de sadece çay değil, çay fincanları, takımları ve çay içmede kullanılan her türlü alet de yeni bir estetik boyut kazandı. Çay keyiflerini daha yüksek doruklara çıkarmak isteyen soylular için üretilen farklı seramikler, seramikçilikte de yeni yöntem ve akımların doğmasına sebep oldu ve Song Hanedanı'nın (960-1279) başından itibaren Kore'deki Goryeo'da da bir rönesans yaşandı (Barnes, 2014). Sanata düşkünlüğü ile bilinen İmparator Huizong (1100-1126), bir yazısında insanın yaşamı için gerekli olan "Yedi İhtiyaç"ı sıralamıştır: "Yakacak odun, pirinç, yağ, tuz, soya sosu, sirke ve çay." Görüldüğü üzere artık çay, komşu halklar arasında yaygın olarak tüketilmesinin yanı sıra çoğu Çinlinin günlük beslenmesinin temel bir bileşeniydi (Zanini, 2019).

8.yy' da Lu Yü'nün çay kitabı ile ilk altın çağını yaşayan çay, bundan böyle tarihinin ikinci evresine geçecek ve Çin dışındaki Kore, Japonya, Tibet ve Türk Kağanlığı ve Abbasiler gibi topraklara yayılacaktır.

Bu süre zarfında çay, barışın korunmasında da hayati rol oynamıştır. 1036 yılında yapılan bir antlaşmada, Çinliler, Xia'lı Tangut kabilelerine 130.000 top ipek, 50.000 gümüş ve 20.000 kantar çay sağlamayı kabul etmişti. Seksen kişilik bir heyet ile 1125'te Hitayların devleti olan Liao sarayına gönderilen hediyeler arasında çay, meyve, üç at, altın ve gümüşle işlenmiş koşum takımları, fildişi ve kaplumbağa kabuğu kakmalı kırbaçlar mevcuttu (Ebrey, 2014). Song Hanedanlığı ressamlarından Liu Songnian (1174-1224) tarafından yapılan bir resimde, çayın görünüşünden ziyade kökeni ve aromasına göre tanımlanmasını ve derecelendirilmesini içeren farklı bir çay yarışması türü tasvir edilmektedir (Barnes, 2014).

Çay Asya'daki yayılışını Kuzey'de de sağlamış, 9 ve 10.yy'larda bozkırdaki Türk ve Moğol boyları arasında Çin'le aralarındaki ticaretin önemli bir kalemi olarak yer almaya başlamıştır. Song Hanedanlığı döneminde çay, Moğolca konuşan Kitan (Hitay) göçebeleri arasında bilhassa popülerdi. Qidan Guozhi ("Kitan Devleti Kayıtları", 1265-1274) şunları anlatmaktadır:

"Büyük Han'ın doğum gününü kutlamak için Song Hanedanlığı elçileri porselen çay takımlarıyla birlikte çay yaprakları ve sütü çay hediyeleri getirdiler."

Bir başka kaynak olan Liao Shi ("Liao Tarihi", 1344)'da Hitayların misafirlerine "çay ikramı" 行茶 veya "ekmek ve çay 行餅茶" ikram etme geleneğinden çok defa bahsedilmektedir (Li, Chris Wen-Chao, 2019). Bozkır halkları ve Türklerde çay hususunda bir sonraki başlık altında daha detaylı inceleme yapacağız.

Arap yazarların tersine, Çin'e seyahat eden ilk Avrupalı olan Marco Polo, seyahatnamesinde taş köprülerin, sokakların, dükkânların ve sarayların coşkulu ve

bazen bariz bir şekilde abartılı tasvirlerini içermesine rağmen, Song başkentinde çay tüketimine ya da bu içeceğin tüketildiği sayısız çay evine tek bir atıfta bulunmamıştır. Venedik Cumhuriyeti'nin bir başka temsilcisi sayesinde Batı'da yayımlanan bir metinde çaydan bahsedilmesi için iki buçuk asırdan fazla bir süre geçmesi gerekecekti. Trevisanlı Giovanni Battista Ramusio (1485 – uzun yıllar Venedik Cumhuriyeti elçisinin sekreteri olarak görev yaptı. Ramusio hiçbir zaman Avrupa dışına çıkmamış olsa da klasik antik çağdan 16. yüzyıla kadar olan dönemi kapsayan elliden fazla seyahat ve keşif anısı ve anlatısı toplamıştır. Zanini, 2019).

Arkeologların mezarda buldukları fincanda rastladıkları çay kalıntısı.

Çay içmek dünyanın diğer bölgelerinde ise ancak on yedinci yüzyılın ortalarında yaygın hale geldi. 1497 yılında Portekizliler tarafından Batılılar için Doğu'ya bir deniz yolu açılması Avrupa ve Doğu arasında büyük ölçekli ticareti kolaylaştırdı. Hollandalılar Doğu'dan çay satın almaya başladılar. Japonya ve Avrupa'ya ilk çay sevkiyatı M.S. 1610 yılında Hirado Adası'ndan yapılmıştır. Hollandalılar bir yüzyıldan fazla bir süre Avrupa'ya çay ticaretine hâkim olmuş, daha sonra İngilizler en büyük çay tacirleri olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Çin ana ticaret merkezi olmaya devam etmiştir (Baruah, 2008).

Çay 1567'den beri eski Rusya'da da tüketilmekteydi. Rusya İmparatoriçesi 1735 yılında Çin'den karayoluyla çay ticaretini başlattı. Çay, 1660'ların ortalarında Hollanda ve İngiltere'de içecek olarak moda oldu ve İngiltere'de yaygın içecek halini aldı. Yeşil çay İngiltere'de ilk kez 1715 yılında kullanılmaya başlanmıştı, ancak o günlerde Avrupa'da siyah çay yaygınlaşmıştı.

17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Çin nispeten kendi kendine yeten bir ekonomiye sahipti ve ithalata veya ülke dışından gelen malların çoğuna bağımlı değildi. Öte yandan Çin malları, örneğin çay, ipek, baharat ve porselen gibi ürünler Avrupa'da çok talep görüyordu. Avrupa mallarıyla ilgilenmeyen Çin, bu kalemler karşılığında gümüş talep ediyordu. Ancak Avrupa uluslarının çoğunun ödeyecek o kadar gümüşü yoktu. Çin'in gümrük vergileri ve dış ticaretteki dengesizlik nedeniyle Çin ile ticaret yapmak için gümüşün yerini alabilecek başka bir ürün arayışına girmişlerdi. Bu umut, İngilizlerin ürettiği Afyon ile neticelendi ve bunu Çin'e ihraç ettiler;

Çin insanını afyona bağımlı hale getirdiler. Çin, afyon karşılığında çay, ipek ve diğer ürünlerin ticaretine başladı.

Neyse ki dönemin Qing Hanedanı'nın hükümdarı afyonun yan etkilerini farkederek İngilizler ile ticaretini durdurmaya çalıştı. Öte yandan, İngilizler bunun olmasına izin vermek istemediklerinden, "Savaş Gemisi Diplomasisi" olarak bilinen bir tür korkutma taktiğini kullanmaya çalıştılar. Çin'in dış ticarette artan kısıtlamaları ve İngiltere'nin mallarını satın alma konusundaki isteksizliğinin bir sonucu olarak, Doğu Hindistan Ticaret Kumpanyası Hindistan'da, özellikle de Assam'da çay plantasyonu kurma girişimlerine başladı. Fakat İngiliz serbest tüccarlar Çin İmparatorluğu ile ticareti ciddi bir şekilde genişletmek istiyordu. Ayrıca Çinlilerden çay üretim tekniğini öğrenmek istiyorlardı fakat Çin devleti buna yanaşmıyordu. Neticede İngiltere tek çözümü savaş ve işgalde buldu. İlk Afyon Savaşı (1839-42) emperyalist ticari çıkarları için İngiltere tarafından başlatıldı (Neog, 2022).

8. İla 10. yy'a tarihlenen, Tayvan'daki Taipei Müzesi'nde sergilenen "Sarayda Konser" resmi.

İngilizlerin Çin ile olan ticari ilişkileri belirsizleşmişti ve çayın İngiliz yaşamındaki önemi göz önüne alındığında, doğu sömürgelerinde çay yetiştiriciliğine başlamanın ihtimallerini düşünüyorlardı. Hindistan Genel Valisi Lord William Bentinck tarafından 1834 yılında Hindistan'da ticari çay yetiştirme olasılığı konusunda tavsiyelerde bulunmak üzere bir Çay Komitesi kuruldu. Çay Komitesi'nin 1834'teki açıklamasından önce, Çay Komitesi Sekreteri Gordon, çay bitkileri ve tohumları temin etmek ve ayrıca bazı Çinli çay uzmanlarını getirmek için Çin'e gönderildi (Baruah, 2015). Buradaki girişimleri başarısız olan İngilizler, Robert Fortune önderliğinde çaldıkları çay fidelerini Hindistan'a getirerek ekimini yapmaya başladılar (Colvin, 2018). Daha sonra Assam'da yerli olarak yetişen çayın keşfedilmesi ve bunların Hindistan'a iyi uyum sağlamalarının farkına varılması ile Hindistan'da İngiliz çay plantasyonları kuruldu (Baruah, 2015).

Avrupalıların artan sömürgecilikleri ve ticaret yolları üzerinde kurdukları hâkimiyet neticesinde çay ticareti de tekellerine geçti ve çay 18.yy'da bütün batıda tüketilir hale geldi. İpek Yolu'nun önemini yitirmesi ve can-

sızlaşması ile Osmanlı çayı çok kısıtlı bir şekilde tanıdı. Fakat Avrupalıların tekeli ile birlikte çay Osmanlı'ya da ihraç edilmeye başlandı ve Türkler çay ile yeniden tanışmış oldular.

3.3 Türkler ve çay

Daha önceki bölümlerde çayın M.Ö. 4.yy'da Çin'de tüketilmeye başlandığına dair arkeolojik verilere ve M.Ö. 2yy'a ait olan Han Hanedanı İmparatoru'nun mezarında da çay gömülerine rastlanıldığını belirtmiştik. Türklerin, Büyük Hun İmparatorluğu (M.Ö. 3.yy ila M.S. 3.yy) zamanında Han Hanedanı ile kurdukları münasebet üzerine çayla tanıştıklarını varsayabiliriz. İmparatorun mezarına sonraki hayatta kendisine eşlik etmesi için konulacak kadar değerli bir ürün olduğuna göre, Hun hükümdarlarına da hediye veya haraç yolları ile gönderilmiş olması oldukça muhtemeldir; Han İmparatoru Liu Bang, M.Ö. 198'de Baideng Muharebesi'ndeki yenilgisinin ardından bir prensesin Mete'ye verilmesini ve her yıl altın, gümüş, ipek gibi lüks tüketim mallarının Hunlar'a haraç olarak verilmesini içeren Heqin Anlaşması'nı imzaladı. Bu haraç ilişkisi en az yüzyıl boyunca devam etti (Cosmo, 2004).

Çay, Tang Hanedanı'nda edebiyatın yanı sıra resim sanatında da kendine paye edinmiş ve Çin sanatında çay partisi sahneleri ilk kez bu dönemde resmedilmeye başlanmıştı.

Benzeri bir haraç ilişkisi, Göktürk Kağanlığı ve Tang Hanedanı arasında da kurulmuştur; Çin sarayından pek çok prenses Türk soylulara eş olarak gönderilmiştir (Cui, 2005). Hem haraç ürünü olarak hem de Göktürk sarayına gelen gelinlerin tüketmek üzere çayı Göktürk Kağanlığı'na getirmiş olmaları muhtemeldir. Çayın, Tang Hanedanı ile altın çağını yaşadığını ve çay kelimesinin de Çince ilk kez bu zaman kullanılmaya başlandığını düşünecek olursak, Göktürk Kağanları ve Türklerin bu dönemde çay ile tanışmış olmalarına kesin gözüyle bakabiliriz.

Türkler ve çay ile ilgili günümüze ulaşan en erken yazılı kayıt, Uygur Türklerine çay satıldığına dair sekizinci yüzyılda yazılan Fengshi Jianwen Ji (Feng'in Seyahatlerinde Gördükleri ve Duydukları) adlı seyahatnamede bulunmaktadır. Tang Hanedanı memurlarından Feng Yan'in kaleme aldığı kitabın altıncı bölümünde şöyle yazar (Li, Chris Wen-Chao, 2019):

"Çay içmek antik çağlarda da bilinirdi, ancak bugün uygulandığı şekliyle mi bilemiyorum. Çay, geleneklere göre gece gündüz tüketilmelidir. İç bölgelerde başlayan bu uygulama hızla İmparatorluğun batı bölgelerine yayıldı; eski Uygurlar güzel atlarını başkente sürer ve satın aldıkları çayla evlerine dönerlerdi."

Yine Tang Hanedanı resmî tarih kayıtlarında Uygurların çay tüketimi ile ilgili (Li, Chris Wen-Chao, 2019):

"Çay içmek modanın zirvesiydi; Uygurlar başkente gelir ve atlarını çay karşılığında takas ederlerdi."

Gakjeochong mezarındaki duvar resmi.

Bu yazılı kaynaklardan hareketle, Türklerin çayla tanışmalarının hikâyesini yazılı kaynaklara dayanarak Uygur Kağanlığı dönemine yerleştirmeyi başarıyoruz. Fakat devam eden dönemler hususunda Türkler ve çay üzerine elimizde kaynak bulunmamaktadır. M.S. 10.yy ve ilerisi hususunda, Hitaylar ile ilgili paylaştığımız kayıtlar çayın artık bozkır bölgelerinde de Çin'de olduğu kadar yaygın tüketildiğini ortaya koymaktadır. Ancak Türkler özelinde elimizde başka kaynak bulunmamaktadır. Türklerin batıya göç eden kolunun torunları olarak, Çin gibi çay üreticilerine olan uzaklığımız sebebiyle çayla aramızda uzun bir süre boyunca kopukluk yaşanmıştır.

Türklerin kahve içme alışkanlığı 15. yüzyıldan, çay içme alışkanlığı ise 17. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Çay içme tarihine baktığımızda, Çin, Moğolistan, Orta Asya ülkelerinden Rusya, Gürcistan ve Türkiye'ye en eski yol olan "İpek Yolu" üzerinden çok uzun bir yolculuk yapan "Çay" kelimesi önemli bir rol oynamıştır ve bu ülkelerdeki içme alışkanlıkları oldukça benzerdir (Honda, ?). Batıya gelen Türkler içinde çay tüketimine dair tek yazılı bilgi ise Kırım Türk'ü olan Abdül'l- Kayyum Nasırı'nın Fevakihi'l Cülesa adlı eserinde Karahanlılar döneminde yaşamış Hoca Ahmet Yesevi'nin misafir olduğu Türkmen komşunun evinde ilk kez içtiği sıcak çayın sıhhatine faydası dokunması üzerine bu içeceğin şifa niyetine içilmesi için dua ettiğine dair verdiği bilgidir (Köprülü, 2003).

Anlaşıldığı üzere Karahanlılar Çin ile doğuda komşu olmaları münasebeti ile çaya erişim imkânına sahiptiler. Fakat daha 11.yy'da daha da batıya ilerleyen Türkler Selçuklu dönemi ve Osmanlı'da coğrafi uzaklık sebebi ile çaydan gittikçe kopmuşlardır. Dolayısıyla Selçuklu ve Osmanlı atalarımızın erken dönemde çay tüketimlerine dair bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, İpek Yolu'nun üzerinde bulunuyor olmaları sebebiyle bazı zümrelerin çaya erişimi olduğunu varsayabiliriz. Zira Evliya Çelebi, İstanbul ile Bitlis'ten verdiği misallerde bazı devlet dairelerinde ve konaklarda verilen ikramlar içerisinde çayı da zikreder (TDV İslam Ansiklopedisi).

3.4 Türkiye ve çay

Esas olarak, çayı Türkiye'ye getiren üç rota vardır:

1. 14 ve 15. yüzyılda Arap tüccarlar çayı getirmiştir.
2. İran ticaret kervanları 15. yüzyılın son yarısında Türkiye'ye çay getirdi.
3. Azerbaycan-Gürcistan güzergâhı ki bu görece geç bir dönemde Rus İmparatorluğu üzerinden gerçekleşmiştir (Honda, ?).

Koguryo Krallığı'ndan kalma 5 veya 6.yy'a tarihlenen Gakjeochong mezarındaki bir duvar resminde hükümdar ve ona refakat eden iki bayanın çay içerken tasvir edildikleri öne sürülmektedir

Çayın Osmanlı'da yaygınlaşması, ancak 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki bazı dükkânların az miktarda çay ithalini yapması ile başlamaktadır. 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla hayat tarzının Batılı yönde değişmeye başlaması sürecinde çay, yavaş yavaş kahvaltılarda ve toplu tüketim alanlarında içilmeye başlanmıştır (Kuzucu, 2010). Türkiye'de yayımlanan en eski çay risalelerinden birisi olan Şifa'ül Fuad, Havass-ı Biberiyye, Çay Risalesi bir çeviri eser olup Farsçadan çevrilmiş, ilk baskısı 1872'de İstanbul'da yapılmıştır. Bu kitap, Türkçede bilinen basılı ilk çay kitabı unvanını taşımakta ve ilk çay sözlüğünü içermektedir (Coşar, 2006). Osmanlı'nın ilk yerli "Çay Risalesi", 1879'da Basra Valiliğinde bulunmuş Hacı Mehmet İzzet Paşa tarafından yazılmıştır. Eserde, kendisinin çay tiryakisi olduğunu belirterek bu içeceğin sağlığa faydası nedeniyle çokça içilmesini tavsiye etmiştir (Bardakçı, 2001). Hatta çaya olan düşkünlüğünden kendisine "tiryaki" ve "çaycı" İzzet Paşa lakapları verilmiştir.

Osmanlı'da çay yetiştirmeye yönelik bilinen ilk girişim ise Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılmıştır. 1892 tarihli "Coğrafya-i Sinaî ve Ticarî" adlı eserde, dönemin ticaret nazırı İsmail Paşa'nın girişimi ile Çin'den getirilen çay fidanları ve tohumlarının Bursa'da ekildiği ancak ekolojik koşulların uygunsuzluğu sebebiyle bu girişimin sonuçsuz kaldığı bildiriliyor (Demirci ve Üstün, 2013).

Aynı yıl olan 1892'de bir diplomat ve çay üstadı olan Yamada Torajiro Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Diplomatik bir görev için Japon İmparatoru tarafından Osmanlı Sultanına gönderilen hediyeleri de beraberinde getiren Yamada, Türkiye'de kaldığı süre boyunca Sultan'a Japon Çayı ikram etti (Honda, ?). Yamada'nın kendisine sunduğu çaylar çok hoşuna gitmiş olacak ki, Sultan Abdülhamid Türkiye'de çay yetiştirilmesi için ilk bü-

yük çaplı girişimlerde bulunmuştur. 1890'lı yıllarda ikinci kez Osmanlı'ya gelen Yamada, İstanbul'un Pera Caddesi'nde bir dükkân kiralamadan önce ipek, porsele, çay ve ahşap objeler gibi Japon ürünlerini satmak için gerekli izinleri aldı. Dükkân yıllar içinde İstanbul'a gelen Japon ziyaretçiler için önemli bir uğrak yeri haline geldi. İlk olarak Pera Caddesi 19 numaradaki Hazzopulo Pasajı'nda açıldı ve daha sonra Beyoğlu Bölgesi'ne taşındı (Dündar ve diğerleri, 2009).

Osmanlı Arşivi'nde bulunan çay hususunda tespit edilen ilk arşiv belgesi "Çay Tarifnamesi" adını taşıyan Osmanlıca belgedir. Bu belgede, II. Abdülhamit tarafından numune çiftliklerinde çay bitkisinin yetiştirilmesi ve tarımının başlatılması için alt yapı çalışmalarının düzenlenmesi emri ile yapılan çalışmaların bir raporunun tarım nazırı tarafından padişahın bilgisine sunulduğu bir belgedir (Safi, 2006).

Çayın taşındığı kara ve deniz ticaret yollarını gösteren bir harita.

II. Abdülhamit'in Tarım Bakanı Selim Paşa, Sadrazam Cevat Paşa'ya kendi imzasıyla, 06.10.1894 tarihli ve 250 sayılı yazısında şunlardan bahsetmektedir:

"Bu hakir ve zayıf kulunuzun arzı şudur ki, çay bitkisi, besleyici ve iyileştirici özellikleri olduğu için ticaret pazarında ehemmiyetli bir konuma sahiptir. Bundan dolayı Osmanlı topraklarında da yetiştirilmesi ve tarımının yaygınlaştırılması hususlarına teşebbüs edilmesi padişahımızın buyruklarına bağlıdır. Ülkemizin çeşitli yerlerinde bulunan nümüne çiftlik ve tarlalarında daha önceleri hazırlanmış olan birer dönümlük arazilerde deneme amaçlı olarak ekilmesi ve yetiştirilmesi için Japonya'ya yeterli sayıda tohum ve fidan sipariş edilmiştir."(Safi, 2006).

II. Abdülhamit'in yaveri olan Cevat Paşa, Selim Paşa'nın kendisine arz ettiği bu konuyu hemen padişaha ilemiştir. Cevat Paşa'nın çay tarımının Osmanlı topraklarında yetiştirilmesi için padişahın ferman istediği 19.10.1894 tarihli ve 1099 sayılı yazısı:

"Devletli Efendim Padişah Hazretleri,

Osmanlı topraklarında da yetiştirilmesi ve ziraatinin yaygınlaştırılması için buyruğunuza ihtiyaç duyulan çay bitkisinin, nümüne çiftlik ve tarlalarında deneme amaçlı olarak üretilmesi için Japonya'ya yeterli sayıda tohum ve fidan sipariş edilmiştir. Halkalı Ziraat Mektebi'nde meyvesiz ağaç fidanlığı meydana getirilecektir. Gerekli masrafların karşılanması için ve

Japonya'dan gelecek fidan ve tohumların bedellerinin ödenmesi hususunda Ziraat Bankası'ndan 1894 senesine mahsuben ödenmesi üzerine Orman, Madenler ve Ziraat Bakanlığı'nın müsaade isteği ve konunun gerçekleştirilmesi için de ferman buyurmanız babında bu yazı makamınıza yazıldı efendim."(Safi, 2006).

Bu arada Ruslar da müptelası oldukları çayın kendi topraklarında yetişmesi için girişimlerde bulunmuşlar ve Çin'den tedarik ettikleri çay fidelerini Gürcistan'da ekerek özellikle Batum sahasında çay yetiştirmeye başlamışlardır (Yurteri ve diğerleri, 2019). Selim ve Cevat Paşa'nın girişimlerinin bir devamı olarak, çayın Anadolu topraklarında tarımının yapılabilmesi için Rize Ziraat Odası Müdürü Hulusi Bey'in 1912 yılında Batum'dan getirerek bahçesine diktiği fidanlar tutmuş, ancak 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Rize'nin işgali sebebiyle çalışmalar yarım kalmıştı (TDV İslam Ansiklopedisi). 1917 yılında Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi Müdürü Vekili Ali Rıza Erten ve beraberindeki heyet, çay tarımının geliştiği Batum'a teknik bir gezi düzenlemiştir. Rize ve havalisinin toprak ve iklim özellikleriyle Batum'a benzerliğinden ötürü çay yetiştirilmeye uygun olduğu tespit edilmiştir (Taşkın, 2007).

Ali Rıza Bey tuttuğu raporları ilgili nazırlığa sunmuştur. Söz konusu raporlar 1921 yılında kitap haline getirilerek yayımlanmıştır. Çayın ekilmesi, yetiştirilmesi, nakliye ve pazarlaması safhalarıyla birlikte, bitkinin botanik mahiyetine temas etmesi bakımından o tarihe kadar yapılmış en kapsamlı ve bilimsel eser olan Ali Rıza Bey'in raporu, Türkiye'nin ekonomik geleceğinde çayın oynayacağı rolü hazırlaması açısından da çığır açan bir girişimdir (Kuzucu, 2003).

Kuvayı Milliye hükümetinde iktisat vekaletine getirilen ve 1924'e kadar bu görevde kalan Zihni (Derin) Bey, Ali Rıza Bey'in raporuyla kendi tespitlerini birleştirip hükümete tasarı olarak sundu. Dönemin Rize mebuslarının desteğiyle tasarı 1924'te kanunlaştı. Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Çay vb. Yetiştirilmesi Hakkındaki Kanun'a göre hükümet bölgede çay fidanlığı kuracak ve çiftçiye ücretsiz fidan dağıtacak. Fakat, yörede müstakil üretim yaparak bundan büyük kazanç sağlayan tüccarların aleyhteki propagandalarıyla çayın geleceğini kestiremeyen bölge halkının çekingen tutumu sebebiyle çayın gelişimi yavaş ilerlediğinden ilk ciddi üretim ancak 1928'de gerçekleşti.

Sovyetler Birliği'nden 1937 yılında 20, 1939 yılında 30 ve 1940 yılında ise 20 ton tohum satın alındı. 1938 yılında 81 lira bedel karşılığında 135 kilogram çay yaprağı toplanılarak ilkel vasıtalarla elde edilen 30 kilogram kuru çay Ankara'ya gönderilmiştir. 29 Mart 1940 tarihinde çıkarılan 3788 sayılı "Çay Kanunu" ile çay tarımının ve üreticisinin desteklenmesi güvence altına alındı. Bu kanuna dayanarak çay tarım alanları, ekolojik ilkelere göre Trabzon-Araklı deresinden (Karadere) komşumuz SSCB (Gürcistan) sahiline kadar, sahilinden 15 km içeride olmak üzere belirlenmiştir. Çayın tüketimi ve dışa bağımlılık vaziyeti dikkate alınarak 30 bin dönümlük bir alan çay tarımı için ayrılmış ve Ziraat Bankası'nın

5 yıl süreyle üreticiye faizsiz olarak 25 lira kredi vermesi kararlaştırılmıştır. 1947 yılında Rize Çay Fabrikası işletmeye açıldı ve ardından dünyaya ihracata başlandı (TDV İslam Ansiklopedisi, 2020). 1983'te 1947 sayılı kanun ile Çay Kurumu Genel Müdürlüğü'nün kısa adı ile ÇAYKUR'un kurulmasından bu yana Türkiye çaycılığı hızlı bir gelişme sürecine girmiştir (Ali kılıç, 2016). Devam eden yıllarda çay alımı da Tekel kapsamına alındı. Böylece uzun süren tecrübe aşamasının ardından hedeflere ulaşıncaya, ilkel atölyelerin yerine modern fabrikaların kurulması kaçınılmaz olmuştur; 1947'de Rize Çay Fabrikası işletmeye açılmıştır (Kuzucu K., 2003).

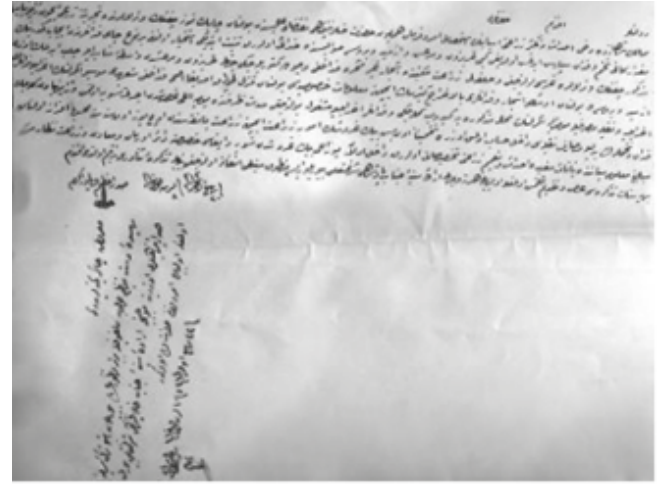
4. SONUÇ

Botanik bilimcilerin araştırmaları doğrultusunda Camellia (Kamelya) türünün anavatanının Asya kıtası olduğu görülmektedir. Camellia'nın bir cinsi olan çay bitkisi, Camellia sinensis ve kuzeni Camellia assamica'nın kökenlerinin ise sırasıyla Çin'in güney ve güneybatı bölümleri ile Kuzeydoğu Hindistan sahası olduğu ispatlanmıştır. Sadece bölge yerlisi arasında bilinen Camellia assamica'nın 18.yy'da keşfi ve Hindistan sahası boyunca yaygın ekimine kadar, dünyadaki çayın tamamına yakını Camellia sinensis cinsinden üretilmekteydi. Çin'in güneyindeki Yünnan Eyaleti'nde keşfedilen 3000 yaşındaki kültürleştirilmiş Camellia sinensis ağaçlarından, çayın en az 3000 sene önce bu bölgede evcilleştirildiğini biliyoruz. Fakat içecek olarak çaya dair en erken bulgularımız M.Ö. 4.yy'da Çin'in Shandong eyaletindeki bir mezarda bulunan çay kalıntılarına aittir. Çaya ilişkin ilk kesin yazılı belgeler ise ancak M.S. 7 ila 8.yy'a tarihlenmektedir ki bu dönemde çay çoktan bütün Çin toprakları boyunca yaygın bir biçimde tüketilmeye başlanmıştır.

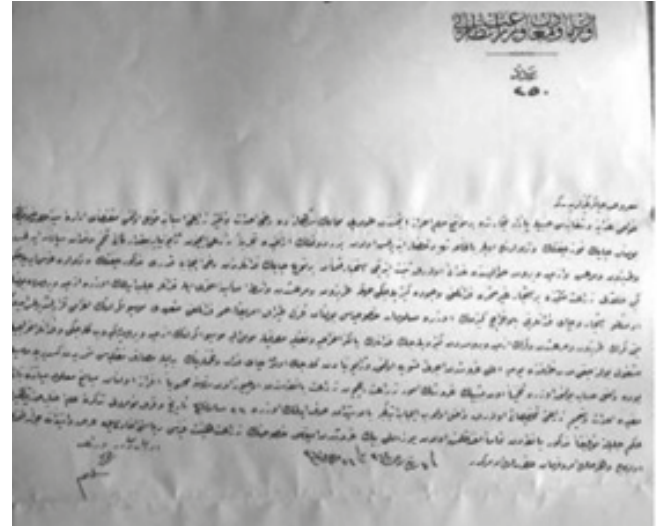
Türklerin çayla tanışması da çayın Çin'deki soylu sınıf arasında tüketilmeye başlandığı ve yaygınlaşma evresine girdiği M.Ö. 2.yy'da gerçekleşmiş olabilir. Bu dönemde Çin'le hem haraç hem de ticaret ilişkisine girilmiş olması bakımından henüz çok yaygınlaşmış olmasa da çayın Hun sarayına bu dönemde giriş yapmış olması muhtemeldir. Fakat elimizde herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır. Öte yandan Çin'de dahi çayla ilgili en kesin yazılı atıfların M.S. 7 ila 8.yy'da ortaya çıktığı da unutulmamalıdır. Türklerin çay ticaretine girdikleri ile ilgili kayıtlar da hemen hemen aynı yüzyıllarda, Uygurların yetiştirdikleri atlar karşılığında Çin'den çay aldıkları ile ilgili kayıtlardır. Bu kayıtlar, Türklerin çayla tanışmaları üzerine bildiğimiz en erken yazılı kaynaklar olması bakımından önemlidir. Dolayısıyla Göktürk ve Uygur Kağanlıkları ile ardılları olan Kırgız Kağanlığı gibi devletler döneminde atalarımız çay tüketmekteydi.

Doğuda kalan Türk boylarının çayla ilişkileri devam etti. Fakat batıya göç eden Türk boylarınca kurulan devletler içinde Karahanlılar dışında çay üzerine tarihî bulgulara sahip değiliz. Bu dönem boyunca çay muhtemelen ticaret kervanları aracılığı ile çok kısıtlı miktar-

larda Horasan, İran ve Anadolu coğrafyasına getiriliyor- sa da Asya'nın batı ucuna yerleştikten sonra Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde çayla olan ilişkimiz kesilmiş, sadece ticaret kervanlarından gelen miktarlarla sınırlı kalmıştır. 15 ve 16.yy'da sömürgecilğe başlayan batı devletleri deniz yollarının hâkimiyetini ele geçirince İpek Yolu eski canlılığını kaybetmiş ve Batılıların çayla tanışmaları uzun sürmemiştir. Yeni tanıştıkları bu içekten hoşlanan Batılılar, çay ticaretini de tekelleri altına almaya başlamıştır. Çay, 17.yy'da Avrupa aristokrasisinin en çok tükettiği içecek haline gelmiştir. 18.yy'da Tanzimat'ın da etkileri ile Batıyla yakınlaşmalar sonucu unuttuğumuz çayı ikinci kez keşfetme serüvenimiz başlamış ve 19.yy'da Sultan II. Abdülhamit'in girişimleri neticesinde ülkemizde ilk kez çay yetiştirme girişimleri meydana gelmiştir.

Selim Paşa'nın raporu.

Cevat Paşa'nın yazısı.

II. Abdülhamit'in öncülüğü sayesinde elde edilen bir- kimle Karadeniz'in doğu kesimlerinin çay yetiştirmeye elverişli olduğu anlaşılmış, Millî Mücadele yıllarında Zihni Derin Bey önderliğinde Rize'de çay yetiştiriciliğine başlanılarak bugün Türkiye'ye has çay kültürümü- zün temelleri atılmıştır. 1947'de ilk çay fabrikamızın açılmasıyla Türk çayı dünyayla kavuşma yolculuğuna ilk adımını atmıştır.

KAYNAKÇA

- Bardakçı, M. (2001, Aralık 3). Çayı İzzet Efendi ile Zihni Bey'den Öğrendik. *Hürriyet*.
- "Barnes, L. E. (n.d.). "High Tea: Glorious Manifestations East and West." Norton Museum of Art.
- Baruah, P. (2015). Origin, discovery of tea, wild tea and early development of tea in Assam, indigenous tea and tea drinking habit among the tribes in Assam of India. Tea Research Association, Tocklai Tea Research Institute, Jorhat 785 008, Assam, India.
- Committee for Historic Camellia Conservation. (n.d.). Genesis of the Apoliu Declaration. International Camellia Society. <https://internationalcamellia.org/en-us/our-organisation/committee-for-historic-camellia-conservation/genesis-of-the-apoliu-declaration> adresinden alınmıştır.
- Coşar, Mevhibe. (2006). Üç Çay Risalesi, İstanbul, 16.
- Cui, Mingde (2005). 中国古代和亲史 [History of Heqin in Ancient China] (in Chinese). Beijing: Renmin Chubanshe.
- Çay (Haziran-2021). Tarım Ürünleri Piyasa Raporu. TEPGE.
- Çay (2011). Atlas Dergisi, 224, 90-91.
- Di Cosmo, Nicola (2004). Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-54382.
- Dündar, Merthan; Misawa, Nobuo. (2009, March 1). "Case Study of Human Relations around Nakamura Shoten in Istanbul."
- Ebrey, P. (2014). The Emperor Huizong. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fan, W., Gong, D., Yao, Z., & Li, D. (2012). Identification analysis of carbonized suspected tea from Luan tomb in the Northern Song Dynasty. *Agricultural Archaeology*, 2, 212-217.
- Feng, G., & Li, F. (Year). Forestry of Tang Dynasty from the Viewpoint of Arabian Merchants in the 9-10th Centuries: Based on the Travel Notes of China and India.
- Gomez, J. J. (n.d.). *Camellia Sinensis* – Tea
- Griffiths, P. (1967). The History of the Indian Tea Industry. London: Wiedenfeld and Nicolson.
- Hanjae Yi Mok and Venerable Cho-ui. (2010). Korean Tea Classics. Translated by Anthony, Brother Anthony of Taizé; Hong, Kyeong-hee; Owyong, Steven D. Seoul: Seoul Selection. ISBN 9788991913660.
- Köprülü, M. F. (2003). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kuzucu, Kemalettin. (2003). Türkiye'de Çaycılığın Tarihi Gelişimi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 8, 75.
- Kuzucu, Kemalettin. (2010). "Çayı Yetiştirmek İçin Önce Ekmedik Yer Bırakmadık ve Nihayet Rize'de Karar Kıldık" *Haber Türk Tarih*, İstanbul, 25, 12.
- Li, C. W. (2019). From "Cha" to "Chai" along the Silk Road Corridor: How Diachrony Informs the History of Tea. Domestication Origin and Breeding History of the Tea Plant (*Camellia sinensis*) in China and India Based on Nuclear Microsatellites and cpDNA Sequence Data.
- Lin, Z. (2011). 画说大红袍 (Illustrated Story of Dahongpao). Beijing: China.
- Lu, H., Zhang, J., Yang, Y., Yang, X., Xu, B., Yang, W., Tong, T., Jin, S., Shen, C., Rao, H., Li, X., Lu, H., Fuller, D. Q., Wang, L., Wang, C., Xu, D., & Wu, N. (2016). Earliest tea as evidence for one branch of the Silk Road across the Tibetan Plateau. *Scientific Reports*, 6, 18955.
- McEwan, J. (1910-11). Tea. In *Encyclopaedia Britannica; A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information* (11th ed., Vol. 23, pp. 841-844). Cambridge: University Press.
- Muhammet Safi. (2006). Osmanlı'da İlk Çay Tarımı. *Tarih ve Düşünce*, (63), 41.
- Murai, Yasuhiko (1989). "The Development of Chanoyu," 11, 12.
- Neog, B. (2022). The history behind the discovery of Assam Tea and its plantation during the time of British colonialism in India.
- Peng, B.-S., & Lu, M. (n.d.). From religious manual to herbal pharmacopoeia: a textual study of the formation and transformation of Shennong's Classic of Materia Medica.
- Sen, S. XV. (1998). The Japanese Way of Tea: From Its Origins in China to Sen Rikyū.
- "Shāndōng Zōuchéng Zhūguó Gùchéng Xīgāng Mùdì Yìhào Zhànguó Mù Cháyè Yícún Fēnxi" (Kǎogǔ yǔ Wénwù, 2021, Dì 5 Qì).
- Statista Research Department. (2016, January 14). Tea . Retrieved from Statista website: <https://www.statista.com>
- TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. (1988). TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Tea Leaf Journal. (2022).
- Tong, T. (2014). The excavation of the Gurugyam cemetery in Gar county, Ngari prefecture, Tibet Autonomous region in 2012. *Acta Archaeologica Sinica*, 4, 564-587.
- Ulusoy, K. (2011). Türk Toplum Hayatında Yaşatılan Kahve ve Kahvehane Kültürü. *Milli Folklor*, 23(89), 159-169.
- Walter, B., & Wiederecht, D. (2006). Tea. In *The new book of knowledge* (Vol. 18, pp. 34-36).
- Yamamoto, T., Kim, M., & Juneja, L. R. (1997). Chemistry and Applications of Green Tea. CRC Press.
- Yu, F., & Chen, L. (2001). Indigenous wild tea Camellias in China. *Proceedings of International Conference of O-Cha (tea) culture and science, Session II, J1-J4*.
- Yurteri, E., Ozcan, A., & Seyis, F. (2019). Tea (*Camellia sinensis*) Cultivation and Breeding in Turkey: Past and Present Status.
- Zhang, J., Yang, R., Li, Y. C., Wen, X., Peng, Y., & Ni, X. (2020). Use of mineral multi-elemental analysis to authenticate geographical origin of different cultivars of tea in Guizhou, China. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 100(7), 3046-3055.
- 張宏鷹. (1995). 茶藝. 台北: 幼獅文化事業公司. (Zhang, H. Y. (1995). Tea Art. Taipei: Lion Culture Business Co., Ltd., pp. 12-13.)
- 王建荣, 冯卫英 (2014). "探索海上丝绸之路与中国茶的传播."
- 宁荣 (Ning, R.) (200083). 上海外国语大学东方语学院阿拉伯语系硕士研究生 [Master's thesis, School of Oriental Languages, Shanghai International Studies University]. Shanghai: Rawat, S., & Gulati, A. (2008).

SATRANÇ HAYATTIR

Büyükusta Emre Can ile
satranç üzerine

Hasret Aykut

Satranca karşı bir önyargı var. Satranç insanlara karışık geliyor ama bir kere tanışsalar oyunun ne kadar ilginç olduğunu ve günlük hayatımızda da faydaları olduğunu görecekler. Yine de son dönemde satranç bilinci ailelerimizde kısmen oluştu. Bu sayıyı artırabilirsek çok daha güzel olacak.

Emre Can, ülkemizi FİDE Dünya Şampiyonası'nda temsil eden dört başarılı isimden biridir.

Emre Can, 21 Ocak 1990 tarihli İzmir doğumlu Türk Satranç Büyükustası. Bu unvanı aldığı anda henüz 20 yaşındaydı.

Emre Can, 2006 yılında Dünya Çocuk Satranç Olimpiyatları'nda birincilik elde etti. 2011 yılında Türkiye Satranç Şampiyonu oldu. 2018 yılında, 48. Bosna Açık Satranç Turnuvası'nda şampiyon oldu.

Her geçen gün başarılarına bir yenisini ekleyen sporcu, Ağustos ayında ülkemizi FİDE Dünya Şampiyonası'nda temsil eden dört başarılı isimden biriydi. Büyükusta Emre Can ile satranç üzerine konuştuk. Keyifli okumalar diliyoruz.

Sizce satrancın felsefesi nedir? Siz bu felsefeye kalıcı olarak ne katmak istiyorsunuz?

Bu soru çok zormuş. Satranca hiç öyle bakmadım. 8 yaşında bacağım kırılınca başladığım bir oyundu benim için. Çok keyif aldığım, oynarken kendimi kaybettiğim bir oyun... Benim ailemin bazı felsefeleri vardır. Bu felsefelerden biri de "Hangi işi yapıyorsan yap, elinden geldiğinin en iyisini yapmalısın." Benim de hayatıma oyun olarak giren bu spor, daha sonrasında hayatımın bir parçası oldu. Hep elimden gelenin en iyisini yapmaya gayret ederek devam ettim.

Turnuva esnasında heyecan veya stres yaşıyor musunuz? Yaşıyorsanız bu heyecan ve stresle nasıl baş ediyorsunuz?

Tabii ki heyecan ve stres yaşıyorum ama bu durumla baş etme konusunda çok da başarılı olduğumu söyleyemem. Maçtan önce, devam ederken ve sonrasında da heyecan ve stres oluyor. Maçtan önce ve oyun sırasındaki stresin belli bir oranda yararı oluyor. Bu, sizin hata yapmanızın önüne geçiyor. Bence en zor kısmı, maç bittikten sonrası çünkü stres en üst düzeye çıkıyor. Maç bittikten sonra tek yaptığım, o günün stresinden uzaklaşmak için farklı aktivitelerle ilgilenmek ve kafamın oyunu düşünmesine izin vermemek. Bilgisayar veya telefondan oyun oynuyorum. Kitap okuyorum veya dizi izliyorum. Bu şekilde o günkü maç içinde yaptığım hatalardan uzaklaşmaya çalışıyorum. En azından yeni rakibimle yapacağım maça hazırlanmaya başlayana kadar beni mutlu eden başka aktiviteler yapmaya çalışıyorum.

“Benim ailemin bazı felsefeleri vardır. Bu felsefelerden biri de 'Hangi işi yapıyorsan yap, elinden geldiğinin en iyisini yapmalısın.' Benim de hayatıma oyun olarak giren bu spor, daha sonrasında hayatımın bir parçası oldu.”

Kaybetmekten korktuğunuz bir maça nasıl hazırlanır-sınız? Önemli bir maç kaybettiğinizde ne yaparsınız?

Açıkçası uzun zamandır kaybetme korkusuyla maça çıkmıyorum. Ama turnavadaki stratejime göre, benden daha iyi olduğunu düşündüğüm rakiplere karşı daha değişik açılış hazırlıklarında bulunuyorum. Mesela en son yapılan Dünya Kupasında Wesley So (Dünya sıralamasında 8. sırada olan satranç sporcusu) ile oynadığımda daha sağlam konumlar elde etmeye çalıştım, onun beni yenmek için risk almasını bekledim.

Büyükusta olduğumda 20 yaşımıdaydım. Büyükusta olmak için 3 tane GM (Grand Master) normuna sahip olmanız gerekiyor. Bunun için de 3 farklı turnuvada 2.500 rating ve üzeri performans göstermeniz gerekiyor. Ben 3. normumu aldığım zaman çok rahatladığımı hatırlıyorum.

Kaybettiğim maçın önemli olmasına gerek yok. Herhangi bir maçı kaybettiğimde; genelde yarım saatlik bir süre zarfında kimseyle konuşmamaya çalışıyorum. Sakinleştikten sonra arkadaşlarımla zaman geçirip o günü unutmak için elimden geleni yapıyorum. Çünkü ertesi gün başka bir maç beni bekliyor oluyor.

İdol olarak gördüğünüz isimler var mı? Varsa bu isimler kimler?

İlk idolüm Robert James Fischer'dı (Bobby Fischer, 11. Dünya Şampiyonu). Onun oyun stilini çok beğenirdim. Ayrıca, Sovyetler Birliği dışından birisinin dünya şampiyonu olabileceğine kimse inanmıyordu. Fischer'ın bunu başarmış olması çok hoşuma gitmişti. Çünkü ben satranca başladığım zaman Türkiye'de satranç neredeyse hiç bilinmiyordu ve katıldığım dünya veya Avrupa yaş grupları turnuvalarında Türklerden iyi bir satranç oyuncusu çıkabileceğine inanmıyorlardı. Bunun böyle olmadığını insanlara göstermek istiyordum.

Tabii ki de başka özendiğim oyuncular da oldu. Onlar gibi oynamak istedim. Tarzlarını, hatta açılışlarını kopyaladığım isimler oldu. Veselin Topalov, Hikaru Nakamura gibi... Son dönemdeyse en çok beğendiğim oyuncu Fabiano Caruana. Oyunun başından itibaren rakiplerini baskı altına alıyor ve dinamik oynamaya çalışması hoşuma gidiyor.

Türkiye'de kimsenin sahip olmadığı unvan

Büyükusta olduğunuzda kaç yaşındaydınız? Normunu aldığınız veya "nihayet bu unvanı aldım" hissini yaşadığınız günü hatırlıyor musunuz? O an, o sonucu bekliyor muydunuz?

Çalıştığım birçok hoca ileride büyükusta olacağımı söylüyordu. Sadece büyükusta normunu aldıktan sonra ne kadar ileri gidebileceğimden emin olamıyorlardı. "Bu normu aldıktan sonra farklı bir çalışma gerekir" diyorlardı. Ama benim için ve ailem için "büyükusta olur" cümlesini bu kadar net söylemeleri yeterliydi. Çünkü Türkiye'de henüz kimsenin sahip olmadığı bir unvandı.

"Maç bittikten sonra tek yaptığım, o günün stresinden uzaklaşmak için farklı aktivitelerle ilgilenmek."

Büyükusta olduğumda 20 yaşımıdaydım. Büyükusta olmak için 3 tane GM (Grand Master) normuna sahip olmanız gerekiyor. Bunun için de 3 farklı turnuvada 2.500 rating ve üzeri performans göstermeniz gerekiyor. Ben 3. normumu aldığım zaman çok rahatladığımı hatırlıyorum. Tek yapmam gereken şey ratingimi 2.500'ün üzerine çıkarmaktı. Bunu da yıl ortasında, 2010 Dünya Gençler Şampiyonası'nda başarmıştım.

"Satranç çalışmak istemiyorum" dediğiniz anlar oluyor mu? Bu anlarda sizi devam etmeye iten, motive eden şey nedir?

Son dönemlerde bu durum biraz daha fazla oluyor. Çünkü insan emek harcadığı konuda karşılığını almak istiyor. Daha gençken, sadece satranç oynamaktan elde ettiğim mutluluk yetiyordu. Şimdi ise daha fazlasını istiyorum. Daha fazlasını elde edemediğim anlarda böyle düşüncelerim oluyor.

Açıkçası beni motive eden birkaç sebep var. İlk olarak ailemi söyleyebilirim, onlar her zaman yanımda olduklarını hissettiriyorlar. Arkadaşlarımla da atlama-yayım, onlar da bana çok destek oluyorlar, birbirimizi motive ediyoruz. Benden daha zayıf olduğumu düşündüğüm oyuncuların dünya sıralamasında önümde olduğunu gördüğüm zaman, çalışırsam onları geçmem için hiçbir neden olmadığını düşünüyorum. Son olarak söyleyebileceğim şey; oturup düşündüğümde hâlâ satranç oynamanın beni çok mutlu ettiğini fark ediyorum, o zaman çalışmaya devam diyorum.

Dört farklı sporcu, dört başarı hikâyesi

Ağustos ayında, FİDE Dünya Satranç Şampiyonası'na katıldınız. Turnuvada sizi en çok zorlayan rakip kimdi? Turnuvaya dair izlenimlerinizden bahseder misiniz?

Bu, benim katıldığım 3. Dünya Kupası. Her seferinde ayrı bir heyecan yaşıyorum. Eleme usulü turnuvalar Türkiye'de çok fazla olmuyor, o yüzden buranın stresi başka. Bu defa dört Türk olarak katıldık ve her birimizin ayrı bir başarı hikâyesi yazdığımıza inanıyorum. Belki daha iyi hazırlanabilseydik turnuvanın daha da ilerisine gidebilirdik.

Satrancımızın ileri gitmesi için bu oyunun bir meslek olduğunu, diğer sporlardan farkı olmadığını insanlarımıza anlatabilmemiz gerekir. Eğer A Millî Takımı seviyesindeki oyuncular, maddi anlamda iyi rakamlar kazanabilirse bu oyuna olan ilgi de artacaktır.

Oynadığım iki rakibimin de farklı zorlukları vardı. İlk rakibim hakkında bilgim yoktu, elimde çok az veri vardı. O yüzden rakibimle yapacağım maça hazırlık yapamıyordum. Maç uzatmalara gitti ve uzatmalarda yeterince ilgi görmemiş olsa da çok güzel bir oyun kazanıp üst tura çıktım.

Wesley So ise, her şeyi oynayabilen bir oyuncuydu ve bu maçın stratejisi tamamen farklıydı. Bu sefer elimde veri olduğu için, biraz da şansımın yardımıyla onun ne oynayacağını tahmin ettim ve o yüzden siyah renkle oynarken hiç sorunla karşılaşmadım. Başarılı maçlar çıkardım ama en sonunda kaybettim.

Türk satrancının ilerlemesi için şu anda en büyük ihtiyaç sizce nedir?

Satrancımızın ileri gitmesi için bu oyunun bir meslek olduğunu, diğer sporlardan farkı olmadığını insanlarımıza anlatabilmemiz gerekir. Eğer A Millî Takımı seviyesindeki oyuncular, maddi anlamda iyi rakamlar kazanabilirse bu oyuna olan ilgi de artacaktır. Son dönemde çok fazla büyükusta çıkaramıyoruz, bunun da en büyük nedeni bu maddi olanaksızlıklar ve satrancın hâlâ profesyonel bir spor olarak görülüyor olması. Sporcular bir yere kadar geliyorlar, daha sonra bu işe devam etmek ya istemiyorlar ya da ailelerini ikna edemiyorlar. Bu sorun çözüldüğü zaman çok başka yerlere gelebiliriz.

Birçok spor dalında kadın ve erkek sporcular için ayrı kategoriler yer alıyor. Satranç turnuvalarında ayrı bir kadınlar kategorisi olmasına dair ne düşünüyorsunuz?

Açıkçası ben bunda bir sorun görmüyorum. Diğer sporların aksine kadınlar isterlerse genel kategoriye katılabiliyorlar. Bu şekilde kendilerini geliştirme imkânları da var. Sadece kadınlar için yapılan turnuva sayısını az buluyorum, bu turnuvaların artırılması gerektiğini düşünüyorum.

"Çalıştığım birçok hoca ileride büyükusta olacağını söylüyordu."

Satrançta bilgisayar öğrenimi artık çok doğal bir parça haline geldi ve kitaplardan öğrenimi demode gören bir kesim var. Siz çalışma ve hazırlıklarınızda bilgisayarları aktif olarak kullanıyor musunuz? Satranç üzerine yoğunlaşan ve gelişen yapay zekâ yazılımlarına dair bakış açınız nasıl? Siz ne düşünüyorsunuz?

Bu doğru. Günümüzde bilgisayar çok önemli oldu, kitapların önemi azaldı. Çünkü bilgiye ulaşım şekli değişti. Ben de çalışırken bilgisayarı daha fazla kullanıyorum ama masada satranç tahtam oluyor, hâlâ eski usul çalışıyorum.

Son dönemde makineler çok ilerledi bu da satrancın yaratıcılık kısmını öldürmeye başladı. Daha fazla oyunu incelemeseler ben daha mutlu olurum. (Gülüyor.)

Satrancın güzelliği, satranç kamuoyuna aktarılabilir mi?

Maalesef bunu yeteri kadar yapamıyoruz. Ama eskiye göre çok daha iyi durumda olduğumuzu söyleyebilirim. Satranca karşı bir önyargı var. Satranç insanlara karışık geliyor ama bir kere tanışsalar oyunun ne kadar ilginç olduğunu ve günlük hayatımızda da faydaları olduğunu görecekler. Yine de son dönemde satranç bilinci ailelerimizde kısmen oluştu. Bu sayıyı artırabilirsek çok daha güzel olacak.

BİLİMve ÜTOPYA

İnternet mağazamız yenilendi!

Yenilenmiş kullanıcı dostu arayüzü ile
mağazamızdan alışveriş yapmak
artık çok daha kolay!

magaza.bilimveutopya.com.tr

Bizi arayın: 0312 418 52 64 - 0539 844 0119

Para Birimi: TRY ₺

Oturum Aç

Sepet (0)

**BİLİMve
ÜTOPYA**

ABONELİK E-BİLİM VE ÜTOPYA DERGİ DERGİ SETİ KİTAP

Katalogda arama yapın

200 TL üzeri alışverişlerde ÜCRETSİZ KARGO

HAZİRAN 2023 SAYIMIZ ÇIKTI!

Çağımızın Karmaşık Sağlık Sorunları ile Başa Çıkmanın Yolu
TEK SAĞLIK DÜŞÜNCESİ

POPULER URUNLER

₺12,00

**BİLİMve
ÜTOPYA**

Çağımızın Karmaşık Sağlık Sorunları ile
Başa Çıkmanın Yolu
TEK SAĞLIK DÜŞÜNCESİ

Hızlı Görünüm

Tek Sağlık Düşüncesi
₺80,00 **₺68,00**

**BİLİMve
ÜTOPYA**

Çağımızın Karmaşık Sağlık Sorunları ile
Başa Çıkmanın Yolu
TEK SAĞLIK DÜŞÜNCESİ

PDF

Tek Sağlık Düşüncesi E-Dergi
₺30,00

Tüm ürünler >

ABONELİK

E-BİLİM VE ÜTOPYA

**BİLİMve
ÜTOPYA**

Yıllık Abonelik

Kargo ile gönderim

Yıllık Abonelik
₺800,00

**BİLİMve
ÜTOPYA**

6 Aylık Abonelik

Kargo ile Gönderim

6 Aylık Abonelik (Kargo)
₺400,00

**BİLİMve
ÜTOPYA**

**E-DERGİ
ABONELİĞİ**

Satın Al

E-Dergi Aboneliği
₺472,00

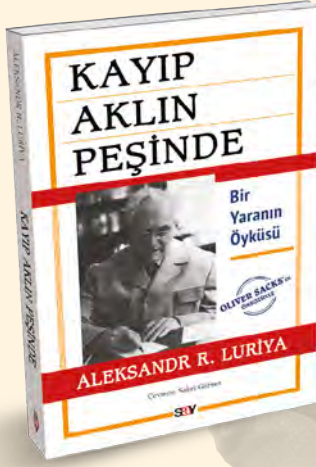
**BİLİMve
ÜTOPYA**

E-ARŞİV

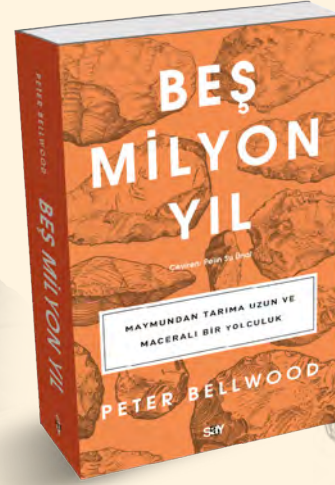
Satın Al

29 Yıllık Elektronik Arşiv
₺600,00

Say Popüler Bilim Kitaplarını Takip Edin, Bilimdeki Gelişmeleri Kaçırmayın!

Aleksandr R. Luriya
çev. Sabri Gürses
176 sf.

Peter Bellwood
çev. Pelin Su Ünal
448 sf.

Modern nöropsikolojinin kurucusu olarak bilinen Aleksandr Luriya'nın neredeyse 30 yıllık araştırmasının ürünü olan bu kitap, hafızasını kaybeden bir adamın zihinsel becerilerini yeniden kazanmak için verdiği kahramanca mücadelenin portresidir.

"Luriya'nın vaka hikâyeleri hassaslıkları, canlılıkları, zenginlikleri ve ayrıntı derinlikleriyle sadece Freud'unkiyle kıyaslanabilir."

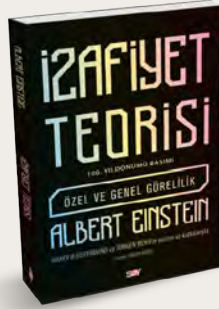
—Oliver Sacks

Peter Bellwood insanın evrim yolculuğunu bize en son bulgular, en yeni bilgiler ışığında anlatıyor. *Beş Milyon Yıl*, insanın evrim gerçeği hakkında özellikle arkeolojik, biyolojik, antropolojik ve linguistik kanıtlara dayalı bilgi sahibi olmak isteyenler için birebir.

Say Yayınları Popüler Bilim Kitaplığı

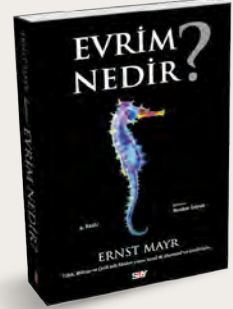
Carl Sagan
çev. Can Evren Topaktaş
672 sf.

Albert Einstein
çev. Gülen Aktaş
280 sf.

Dr. Louann Brizendine
çev. İlgin Yıldız
384 sf.

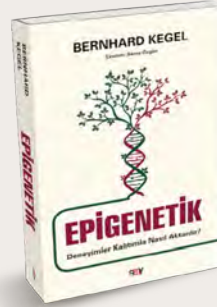
Ernst Mayr
çev. Nurdan Soysal
376 sf.

Brian Clegg
ev. Ege Can Karanfil
168 sf.

Dr. Michael Fossel
çev. Elanur Yılmaz
280 sf.

Bernhard Kegel
çev. Sema Özgün
384 sf.

Silvana Condemi - François Savatier
çev. Fatmagül Ezici
168 sf.

www.sayyayincilik.com / www.saykitap.com

Tel.: (0212) 512 21 58 • e-posta: dagitim@saykitap.com

www.facebook.com/sayyayinlari www.twitter.com/sayyayinlari www.instagram.com/sayyayinlari

say